

XX асрнинг энг сара ҳикоялари туркумидан:

САРА ҲИКОЯЛАР ЖАВОНИ

I

жилд

Нашрга тайёрловчи: Набижон Боқий

Ҳикоялар мундарижаси:

ДЕҲҚОННИНГ БИР КУНИ. *Ўткир Ҳошимов*

ДЕҲҚОННИНГ БИР ТУНИ. *Ўткир Ҳошимов*

ЭРКИН. *Тоҳир Малик*

ЖАЖМАН. *Хуршид Дўстмуҳаммад*

ДАШТУ ДАЛАЛАРДА. *Мурод Муҳаммад Дўст*

АНОЙИНИНГ ЖАЙДАРИ ОЛМАСИ. *Эркин Аъзам*

БУНЧАЛАР ШИРИНСАН, АЧЧИҚ ҲАЁТ! *Хайриддин Султон*

КЎЛ БЎЙИДА. *Алишер Ибодинов*

ПОРТРЕТ. *Омон Жорқинбоев*

БАЛИҚ ОВИ. *Қамчибек Кенжа*

ОТА. *Фаффор Ҳотамов*

ҲАЙКАЛ. *Шойим Бўтаев*

ОҚТЎШ. *Баҳодир Мурод Али*

ҚИЗИЛ ТУЛКИ. *Умрбой Утеулиев*

Ўткир Ҳошимов

ДЕҲҚОННИНГ БИР КУНИ

Муяссар тонг саҳарда уйғониб кетади-ю, Алижоннинг бир текис чуқур-чуқур нафас олишига қулоқ солиб, жимгина ётади. «Қачон қайтганини билмабман ҳам», деб ўйлади у сатин кўрпадан бошини чиқариб. Девордаги осма соат беш марта занг уради. Унинг титроқ садолари уйнинг шифтига, зардеворлар, кирпечлар осилган деворларга юмшоққина урилиб, сингиб кетади. Уй ичи яна жимжит бўлиб қолади. Соат қафтгири сукунат қўйнида гоҳ секин, гоҳ қаттиқроқ чиқиллаётгандай бўлади. Ой деразадан ўйчан мўралайди.

Муяссар эрининг елкасидан кучгиси келади-ю, ўйлаб қолади. «Чарчаган, дам олсин...».

У ўрнидан оҳиста сирғалиб чиқади. Сандиқ устида ётган нимчасини кийиб олади-да, яна эрининг тепасига келади, узоқ қараб қолади. Алижоннинг кенг, таранг пешонасига майда тер тепчиб чиқибди. «Бечорагинам, — деб ўйлади Муяссар ундан кўз узмай, — бирам толиқибдики, дўпписини ҳам олиб қўймабди».

У эрининг пешонасини кафти билан авайлаб артади. Кейин айвонга чиқади.

Айвон лабига тегиб турган гултожихўрозлар бошида, ҳовли этагида уйиб қўйилган ғўзапоялар устида шабнам ялтирайди. Юм-юмалоқ тўлин ой қишлоқни ўзининг нурли йўргагига ўраб, уйқуга, ширин тонг уйқусига чорлайди, унда-мунда юлдузлар мудрайди. Аммо қишлоқ аллақачон уйғонган. Ҳар қайси ҳовлининг бурчагида туннинг бахмал пардасини парчалаб ўт

ялтирайди: одамлар тандирларига олов ёқишган.

Муяссар ҳам айвондан чаққон сакраб тушади-ю, самоварга ўт ташлайди. Кейин ўчоқбошидан супрани олиб келиб, чўккалаб ўтйрганча хамир қоради. Тоғорани дастурхон билан ўраб-чирмаб, ҳовли бурчагидаги уйилиб ётган ғўзапоялар олдига боради. Бир қучоқ ғўзапоя олаётганида, қўлларини ҳавода муаллақ тутганча тўхтаб қолади. Дастак деворнинг орқасидаги, қўшни ҳовлидаги бир туп ўрикнинг дув тўкила бошлаган япроқлари тонг шамолида оҳиста пирпирайди. Муяссарнинг яқингина ўтмишини, кечаги кунларини ёдига солгандай шивирлайди. Бир пайтлар мана шу ўрик шохига арқон илиб арғимчоқ учарди. Шу ўрикнинг ғўрасини биринчи бўлиб ўзи ерди.

Энди у шўх қизалоқ эмас, келин. Девор-дармиён қўшнисига тушган. Дадаси ҳам уларга — Муяссар билан Алижонга ўз қўли билан фотиҳа берган. «Алижон яхши йигит, ўзимизнинг синашта бола. Етим ўсган. Бир-бирига кўнгил қўйибди, бўлди-да!», деган.

Муяссар тўй куни дадаси қанчалик узундан-узун дуо қилганини эслаб жилмайиб қўяди-ю, ғўзалояни олиб тез-тез юриб кетади. Қоқ-қуруқ ғўзапоя гуп этиб ёнади, юзига олов тафти уради. У энди уй томонга юрганида бузоқ маърайди. Сигир ҳам Муяссарнинг қадам товушларидан уйғонгандай аста мўъраб қўяди.

Муяссар айвон лабидаги каттакон сирли челақни кўтариб, хашак иси анқиб турган офилхонага киради. Нимқоронғи бурчақда ётган сигир пишиллаб ўрнидан туради.

«Таги ҳўл бўлибди, тозалаш керак», деб ўйлайди у. Кейин сигирнинг елинини ҳўлланган эски сочиқ билан тозалаб артади-да, чўққайиб ўтирганча соға бош-лайди. Илиқ сут томчилари челақка шовиллаб тушиб, кўпириб кетади, билақларига сачрайди.

Челақ тўлганидан кейин қозик атрофида айланиб, онасига талпинаётган бузоқчанинг арқонини ечиб юборади. Бузоқ шодон диконглаб сигир тагига кириб кетади.

Муяссар болалиқдан одат бўлиб қолган чаққонлик билан нон ясайди. Бир сават қилиб тандир олдига кўтариб боради, битта-биттадан ёпа бошлайди. Охирги нонни ёпади-ю, енгил нафас олади.

— Муяс!..

У эрининг овозини эшитиб, чаққон бурилиб қарайди. Беқасам тўнини елкасига ташлаб олган Алижон айвон лабида унга қараб турибди.

— Келинг! — дейди Муяссар обдастага сув қуя туриб.

Алижон айвондан илдам тушиб, гулзор лабига келади. Муяссарга тикилиб жилмаяди.

— Пунктда навбат кутиш ёмон-да, Муяс... Ҳар кеча юзталаб машина қаторлашиб кетади. Қўйиб берса тонг отгунча тураверасан киши, — дейди секингина. Муяссар унинг кеча уйга барвақт қайтолмагани учун узр сўраётганини тушунади.

Эрининг бақувват елкасидан ушлаб жилмаяди...

— Энгашинг.

Алижон ҳам унинг аразламаганини пайқайди-ю, бошини қуйи солади.

— Мана, бошим сизники, — дейди кулиб.

Муяссар сув қуя бошлайди. Алижон муздай сувдан сесканиб, пишқири-пишқири ювинади.

— Ювинаётганингизда ҳар доим отга ўхшаб пишқирасиз-а... Қаранг, кўйлагимни жиққа сув қилиб юбордингиз, — дейди Муяссар ҳўл бўлган этакларини кўрсатиб.

Алижон бошини кўтариб астойдил ялинади:

— Ҳеч бўлмаса тойчоқ денг, Муяс.

Муяссар унинг ёш болалардай бошини бир ёнга ташлаб туришига қараб, кулиб юборади.

Шу ондаёқ тандирдаги нон эсига тушиб, югуради. Қўллари куя-куя бир сават нон узиб олади. Тонг ёришади, тун қуши қоп-қора қанотларини йиғиб, қишлоқ устидан олисларга учиб кетади-да, чор-атроф одатдаги қий-чувга тўлиб-тошади.

Икковлари шоша-пиша ширчай ичишади. Алижон тушлик овқатини белбоғига тугадию машинасининг ёнига кетади. Дарвозахона томондан моторнинг гулдираган овози эшитилади.

Кабина эшиклари қарсиллаб ёпилади.

Муяссар уйни наридан-бери йиғиштиради-да, икки четида қатор-қатор тераклар шовиллаб турган тошлоқ йўлдан далага томон юриб кетади. Узоқда, тоғ ортидан қуёш бош кўтаради. Қишлоқ сув қуйгандай жимиб қолади. Пахтазор катта-кичик ҳаммани, мактаб болаларигача домига тортган.

Муяссар этакни белига боғлаб олганча пайкалга шўнғийди. Пахталар ёноғига илинган қиров секин-секин шудрингга айланади. У эсини таниганидан бери ўрганиб кетган ишини тағин қайтадан бошлайди. Зум ўтмай этак тўлиб-тошади. Бора-бора бели зирқиллаб оғрий бошлайди. Зах, юмшоқ эгат ичига этакни ағдаради-ю, яна қайта боғлайди. Кўз ўнгидан ўнлаб, юзлаб, минглаб чаноқлар бирма-бир ўтади. Гоҳо шундай боши айланиб кетадики, кўзини юмса, тасаввурда оппоқ чаноқлардан бошқа ҳеч нарса кўринмай қолади. Аммо у тўхтамайди. Энгашиб олдинга интилаверади,

Пешинга яқин кун қиздира бошлайди. Муяссар нимчасини ечиб ташлаб, тағин ғўзалар орасига шўнғийди. Шу пайт мулойим куз қуёшида эриган юмшоққина ҳавони титратиб, табелчи Шоқосим аканинг таниш овози янграйди.

— Ҳой, ҳо-ой, қизларов, овқатга-е-е! Унинг товуши пахтазор устида анчагача элас-элас садо бериб туради.

Муяссар терган пахталарини уйиб, этакка босади, юкнинг оғирлигиданми, ўйга толибми, бошини қуйи солганча, хирмонга чиқиб боради.

Шоқосим ака этакни темир тарозига қўйиб, тошни сураркан, салқи қовоқларини липиллатиб Муяссарга қараб қўяди. Бурушиқ юзи оқариб кетгандай бўлади: — Қирқ саккиз кило... Мазангиз йўқ-ку, келин! Муяссар унинг нимага шама қилаётганини билиб ғижинади. «Ўйин-кулгидан бўшамай қолдинг», демоқчи-да!

У бир гап билан қайириб ташлагиси келади-ю, ёшини ҳурмат қилиб, ўзини тийиб қолади. «Майли, — деб ўйлайди пахтани хирмонга ағдара туриб. — Бу одамнинг одати шу. Юз йил асал билан боқсангиз ҳам оғзидан ширин гап чиқмайди».

Қизлар каттакон қайрағоч соясида, ҳовуз лабида ўтириб, тушлик қилишади. Қайрағоч шохларида юз-юзлаб чумчуқлар чирқиллайди. Қаёқдандир шамол келиб, ҳовуз юзидаги майда-майда жиллолар елкасига миниб олади.

Орқа томондан машина сигнали эшитилади.

— Раис бува келяптилар! — дейди қайсидир қиз қўнғирокдай овоз билан.

Баланд бўйли, қотма, аммо тетик раис очиқ чехра билан ҳайқиради:

— Ҳорманглар, қизлар!

Қизлар қувноқ саломлашишади.

— Баракалла, қизлар! Яшанглар. План тўлган куни ҳаммангизни Тошкешта — томошага олиб бораман.

— Нақ Тошкентнинг ўзигами? — дейди орқароқда ўтирган қизлардан бири ишонқирамай.

— Нақ Тошкентнинг ўзига!

— Панорамага ҳам тушамизми? Раис беғараз қаҳқаҳа уради:

— Ўша панорамага тушамиз-да!

Раис яхши одам. Чиндан ҳам ҳар йили қизларни бир-икки марта шаҳарга — театрга олиб боради.

— Қани, — дейди у ҳаммага бир-бир қараб. — Ким энг яхши ишласа, ўшани келин қиламан. Хоҳласа, механизаторлар курсига жўнатаман.

Ҳовузда косасини юваётган қоп-қора қиз — Эътибор елкаси оша ўгирилиб қараб, бижир-бижир қилиб гапириб ташлайди:

— Ўзи битта ўғлингиз бор, қайси биримизни келин қиласиз. Уям бўлса шаҳарда ўқийди. Ким билсин, ҳали бола-чақасини бошлаб келадими.

Ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кулади, раис ҳам...

... Яна ўша пайкаллар, чаноқлар, пахталар... Муяссар яна ишга шўнғиб кетади... Қўллари яна чаноқлар устида ўйнайди.

Оқшом шафағи юзига кул тортганида пайкалдан чиқишади. Муяссар уйга қайтишдан олдин канал бўйига келади: сигирга ўт юлиш керак. Муяссарнинг ёнгинасида чигиртка нағмасини бошлайди. Оромли сукунатни чуқурлаштириб, узоқ тинимсиз чириллайди. Сув юзида балиқ сакрайди. Чўлп этган овоз эшитиладию яна сукунат қуйилиб келади. Аллақаждан учиб келган балиқчи қуш сувга шўнғийди. Шу ондаёқ қийқириб ҳавога кўтарилади. Муяссар қирғоқда ўсиб ётган барра майсаларни шарт-шурт юлишга тушади. Алланечук қадрдон, маст қилувчи кўкатлар исидан боши айланиб кетади. Сув юзи қоп-қорайиб қолади. Энг аввал уйғонган шошқалоқ бир юлдузча канал сувига шўнғийди. Гоҳ жилоларда кўмилиб кетади, гоҳ яна қайтиб чиқади.

Орқа томондан мотоциклнинг гуриллаган товуши эшитилади. Мотоцикл сукунатни тилка-пора қилиб яқинлашади-да, унинг ёнгинасида таққа тўхтайди. — Яна колхознинг ўтини юляпсанми? Муяссар қайрилиб қарамасданоқ танийди. Ўша — Шоқосим ака. У секин бошини кўтариб қарайди. Табелчи мотоциклининг эгаридан тушгиси келмай, бир оёқлаб ерга тиралиб турган бўлади. Муяссар унинг юзини ғира-шира қоронғида аниқ кўрмаса ҳам, қовоқлари пир-пир учиб турганини пайқайди.

Бу одам шундай ўзи: отдан тушса ҳам, эгардан тушгиси келмайди. Бир вақтлар раис бўлган эди. Унда Муяссар қизалоқ эди. Бир куни сигири пахтазорга тушиб кетгани учун Қоровой тақачининг тўққиз яшар ўғлини ўлар ҳолатда дўппослаган.

Шоқосим ака ҳалиям ўша кунларини кўмсайди. Менга одамларнинг димоқ-фироғи эмас, пахта керак, дейди. Муяссар бу сафар ҳам олишиб ўтирмай, қишлоққа қайтади.

У энди ўчоққа олов ёққанида эшиқдан ола сигир мўъраб кириб келади. Муяссар гулларни пайҳон қилиб ташламасин, деб дарров арқонлайди. Каттакон сирли челак яни илиқ, серкўпик сутга тўлади.

Муяссар бузоқчани ечиб юборади.

Таом пишгандан кейингина Муяссар қаттиқ то-лиққанини сезади. Уч-тўрт жазни оғзига солади-ю, товоқни беркитиб қўяди. «Ҳали Алижон акам келса, биргалашиб овқатланамиз».

Лекин Алижон ҳали-бери қайтмаслигини ўзи ҳам билади. Терим кунлари шофёрлар кеча-кундузнинг фарқига бормай қолишади.

Гузар томондан баланд музика овози янграйди. «Клубда кино бўляпти, — деб ўйлайди Муяссар жимгина қулоқ солиб. — Қанақа кино экан?»

У уйига кириб, электр ёқади. Бурчакдаги тошойнага ўзини солади. Қора қош, қора кўз, мўъжазгина қиз унга қараб жилмайиб туради. Бирдан унинг шўхлиги тутиб кетадию ўзининг аксини ўзи масхара қила бошлайди. Тилининг учини чиқариб, бошини ликиллашиб қўяди. Кейин майин жилмайиб, ойна тоқчасидаги упани олади. Упага ботирилган пахтани юзига яқинлаштириши билан тўхтаб қолади.

«Яна қўлим ёрилибди», Ғўзапоя тирнаб ташлаган қўлларига қарайди. Тағин жилмайиб қўяди. Мана шу нозик, чайир бармоқлари, тикмачоқдай қўллари билан аллақачон ўзига ҳайкал битгулик ишлар қилиб қўйганлиги, бугун ҳам ўша ҳайкалга яна жило бергани унинг хаёлига ҳам келмайди.

Кейин ухлаб қолишдан чўчиб, ечинмасдан ўрнига чўзилади, кута бошлайди. Ана, кўчадан машина овози келди. Муяссар илдам қаддини ростлаб ўтириб олади. Мотор товуши кучая-кучая яқинлашади-да, яна секин-секин узоқдашиб кетади. «Йўқ, Алижон акам эмас, Идора томонга ўтиб кетди-ку».

У шифтга тикилиб узоқ ётади. Лекин энди мотор овози келмайди. Итлар акилламайди. Бедана ҳам сайрамайди. Қишлоқни уйқунинг сукунат тўлқинлари ўз бағрига олади.

Фақат қаердадир — узоқда алла эшитилади. Қайсидир она ўз кичкинтойининг бошида қўшиқ айтяпти. Муяссар ширин жилмайиб қўяди. Мана, бир йилдан кейинми, икки йилдан

кейинми ўзи ҳам она бўлади. Ўшанда ўзи ҳам шунақа сокин кечаларга жон киритиб алла айтади. Бир вақтлар аяси кенжа укасига алла айтаётганида қулоқ солиб ўрганиб олган.

Уйқу унинг ҳам киприкларини алдаб-алдаб қовуштириб кетади. Муяссар толиққан оёқ-қўлларини ёзганча, донг қотиб ухлаб қолади.

У туш кўради. Тушида жажжигина қизалоқ эмиш. Ўрикнинг шохига арқон ташлаб арғимчоқ учаётганмиш. Ўрик қийғос гуллаганмиш. Арғимчоқ ҳар силкинганида унинг бошидан бир дунё гул сочилармиш. Арғимчоқ борган сайин қатикроқ лопиллармиш. У борган сайин баландга, осмон-фалакка чиқиб тушармиш. Ер ҳам, осмон ҳам, арғимчоқнинг арқони ҳам — ҳаммаёқ гул эмиш. Оқиш пуштигул эмиш. У хандон уриб, қийқириб-қийқириб кулармиш. Кўзларидан ёш чиқиб кетармиш...

У туш кўради. Аммо ой фонусининг пилигини пасайтира бошлайди.

Кунчиқар томонда осмон сутдай оқиш рангга киради. Янги кун бошланади.

ДЕҲҚОННИНГ БИР ТУНИ

Иккинчи ҳикоя

Бундан йигирма икки йил аввал «Гулистон» журналида «Деҳқоннинг бир куни» деган ҳикоя босилган эди. Унда оддий пахтакор оиланинг бир кунлик ҳаёти тасвирланган...

Ҳикоя рус тилида «Литературная Россия» ҳафталигида чиқди, тўпламларга кирди, талай қардош халқлар тилларига, чет эл тилларига ўгирилди.

Орадан шунча фурсат ўтгач, эски дўстларим, қарийб ўз тенгқурларим — Муяссар ва Алижонни қўмсайвердим... Мана, улар билан тағин учрашдик.

Муаллиф, 1989 йил, март.

Ё-ё-тишибди... Ўнг томонда Алижон. Чап томонда Муяссар... Ёнбошида тўрт яшар Дониёр... Уй ичи салқин, чўян печканинг ғира қопқоғидан тушаётган нур деворга қизғиш чизиқ тортган. Ташқари ойдин шекилли, дераза ёруғ. Эски тошойна хира йилтирайди. Тошойна бурчагига қистириб қўйилган расм оқариб кўринади. Лекин Муяссар уни равшан тасаввур қилади: Валижоннинг сурати. Уни Ҳалимаҳон чизган. Бўёқ қалам билан... Ўлмасидан ярим йил илгари... Тошойна тоқчасидаги соат шошилинич чиқиллайди. (Валижон Новгород томонлардан олиб келган батареяли соат)... Алижон ёнбошига ағдарилиб «имм» деб қўяди. «Тағин бели оғрияпти», деб ўйлайди Муяссар юраги ачишиб. Аммо эридан ҳол сўрашга ботинмайди: «Уйғониб кетмасин».

Етти йил бўлди. Туппа-тузук машинасини ҳайдаб юрган одам айна қиш чилласи «пичан обкелмасак бўлмайди», деб тоққа кетди-ю, бир ҳафтада шу дардни орттириб келди. Бормаса бўлмасдиям-да... Ферманинг моллари очликдан бўкириб ётган бўлса... Колхознинг ўзи беда сепмаса...

Алижон аввалига сездирмади. Ичидан Муяссарнинг жун рўмолини белига боғлаб юраверди. Кейин ётиб қолди. Қимир этса жони чиқиб кетаётгандек инграйди. Ўшанда «ёрилди». Хашак олиб қайтишаётганда қор кўчиб, икки кеча тоғда қолиб кетишибди...

Уй ичи салқин... Чўян печка эшигидан тушаётган чизиқ ожиз милтирайди. Валижоннинг соати шошқин чиқиллайди. Муяссарни хаёл олиб қочади. Валижон соғмикин... У ёқларда совуқ қаттиқ бўлармиш. Бугун «Время»да айтди. Москвада 28—33 даража... Новгород Москвага яқин эмиш. Валижон айтган.

Дониёр қув-қув йўталади. Оёқ-қўлини типирлатиб, устидаги кўрпани очиб ташлайди.

— Ая-а-а! — дейди йиғламсираб.

Муяссар тирсагига таяниб, боланинг устига кўрпа тартади. Пешонасига кафтини босиб

кўради. Хайрият, иситмаси йўқ.

— Ухла, болам, ухла, — дейди секин.

— Бунинг яна йўталапти-ку, онаси...

— Сизниям уйғотиб юбордимиз? — Муяссар эрига ачиниб қарайди. — Шўх-да, боя Салимангиз айтди: печкада қор эритиб, пишиллатибди... Ухланг.

Муяссар эрининг уйқусини ўчириб юборишдан қўриқиб, қимир этмай ётади. Соат чиқиллайди. У тағин Валижонини ўйлайди. Мўмин бола. Отасига тортган. Ўрни битириб институтга кирмоқчи эди. Йиғламоқдан бери бўлиб қайтиб келди. Домла айтганмиш. «Экономист бўлишни орзу қиладиган одам аввал фамилиясини тўғри ёзишни ўрганайди, йигитча! Қишлоғингизга бориб пахта тераверинг!»

Муяссар куйди. Отаси кулди: «Биз томонларда пахта теришдан бошқани ўргатмайди, демадингни, ўғлим... Майли, парво қилма, ҳамма олим бўлиб кетса, подани ким боқади». Валижон пода боқмади-ю, тағин пахта терди.

Кейин... Бошқа гап чиқиб қолди. Янги раис (аввалги Раис бува қамалиб кетди, уч йил бўлди: пахтани қўшиб ёзган экан) мажлис қилди. Хўп ақлли гаплар айтди. (Айтадиям-да, ёш, ўқимишли). «Кўриб турибсизлар, биз томонларда туғилиш кўпайиб кетяпти, — деди, — ҳар битта оилага ўн беш сотихдан томорқани қаердан топамиз, пахтага ер етмаяпти-ку»: Хуллас, аён бўлдики, Россиянинг ноқоратупроқ ерлари «ўтюррак» дёҳқонларни, иложи бўлса, ёшларни кутиб ётган эмиш.

Валижон тушмагур шу гапни эшитди-ю, патагига қурт тушиб қодди. Муяссар «кетма», деб уввало ялинса ҳам кўнмади. «Тушунсангиз-чи, ая, ўз ҳолимга қўйинг, ёш бола эмасман», деди.

Дадаси ёнини олди (ҳар қалай эркак-да). «Болани ўз ҳолига қўй, онаси, раис бир нимани билмаса гапирмайди», деди.

Валижон бир йилчадан кейин кеч кузакда тўсатдан келиб қолди. Отпускага. Қаранг, Муяссар ўғлини танитай қолса денг... Соқол қўйган... Бошида телпак... Ралатироқ бўлиб қолган. Камгапми-ей, одамовими-ей...

Икки марта синглисининг мазорига бориб келди-да, тағин йўлга отланиб қолди. Ўша куни дадасига дилини ёрди: «Хўроз ҳамма ерда бир хил қичқираркан, ҳеч ким бизни қучоқ очиб кутиб олгани йўқ. Ўзларининг туриш-турмуши яхши бўлса, қишлоғини ташлаб қочармиди, жонимга тегди, баҳорда қайтиб келаман», деди. Отаси гапини маъқуллади: «Тентираб юрма бегона юртларда! Келавер, очингдан ўлсанг мен кафил».

— Уйингда ис борми, онаси?

Хаёл суриб ётган Муяссар эри томон илкис ўгирилади.

— Ухламадингизми?.. Ўлсин... кўмирхонага кирсам, яккаш кукун қопти. — У бир зум жим ётади-да, сўрайди.

— Поезд билетини эртага оласизми?

— Оламан, — Алижон негадир хўрсинди. — Буям бир қоп ғалва шекилли. Аввал Москвага бориларкан, ундан Тбилисига, ундан Кутаисига...

— Майли, дадаси. Кўрмаган жойларни кўриб келасиз.

Жимиб қолишади. Янги раис Алижоннинг белидаги бодини даволаш учун Кавказ томондаги аллақайси «курот»га путёвка берибди.

— Жонингиздан айлансин, — дейди Муяссар осойишта оҳангда. — Қийналиб юрасизми?

Тағин жимлик чўқади. Аллақерда ит ақиллайди.

— Кўмир олиш керак, — деди Алижон бўғиқ овозда. — Қишнинг кети кўринмаяпти.

— Ўлсин, анқонинг уруғи-ку. — Кечаги воқеа дафъатан Муяссарнинг эсига тушади. — Магазинга қанд келган экан. Тумонат одам... Қарасам, Турсуной холаям очиритда турибди. «Эримда гуноҳ йўқ, мажбур қилишган», дейди. Адойи тамом бўпти.

— Раис бува инсофли эди, — Алижон тағин хўрсинади. — Халққа қайишарди.

— Ўғлини қарғади, — дейди Муяссар куйиниб. — Тошкентда ўқиган ўғли бор эди-ку... ҳозир

Қўқонда ишлаётган экан. Судмишмией, адвокатми... Турсуной хола «отангни қамоқдан чиқариб бер, шу одамнинг пуштикамаридан бўлгансан-ку, болам», деб йиғласа, ўғли кўнмабди. «Приписка қилганларга чора йўқ, ая», дермиш.

— Унгаям осонмас, — дейди Алижон хомушлик билан. — Нима қилсин, давлатнинг одами.

— Уларникидаям кўмир адо бўлган экан, — дейди Муяссар Турсуной холанинг гапини эслаб. — Шотурсунга бир машина кўмир обкеб беринг, барака топкур, раҳматли отангиз раис буванинг қадрдони эди, деса Шотурсун жеркиб берибди: «Икки юздан камига бўлмайди, мен етимхонанинг директори эмасман. Раис бува кўмиб кетган тиллаларни чиқаринг-да, мундоқ», дёпти.

— Отасига ўхшаган эррайим-да, бу бола! — Алижон жаҳл билан тўнғиллайди. — Шоқосим ака ҳам шунақа худобеҳабар одам эди.

Муяссар қовоғи муттасил учиб турадиган Шоқосим акани, ҳозир станциядаги кўмир искаладда ишлайдиган Шотурсунни эслаб, кўнгли ғаш тортади, раис буванинг хотинигаки шундоқ деган бўлса, бошқаларга икки юз эллиқдан камига кўнмайди.

Турсуной холанинг йиғлаб айтган гаплари тағин хаёлига жонланади: «Сизга ёлғон, Худога чин, жон қизим, чолим бир хил раисларга ўхшаб сандиқ-сандиқ пул йиғмади. Бошқалардан нимамиз ортиқ, мана, бир пақир кўмирга зор бўлиб ўтирибман...»

— Раис бува вақтида пенсияга чиқиб кетса шу ишларга аралашмасмиди, — дейди Муяссар ўзига ўзи гапириб.

— А? — Алижон энди мудрай бошлаган шекилли, қайта сўрайди. — Ким дейсан?

— Раис бувани айтаман-да.

— Ундаям барибир қамаларди...

Муяссар астойдил ажабланади:

— Нега энди? Ўзига тўғри бўлса. Бировга оғзи тегмаса, тили тегмаса...

— Планни бажармаса бўлмасди-да, онаси, — дейди Алижон ишонч билан. — У замонларда бажармаса қамаларди. Энди бажаргани учун қамаяпти.

«Ўзинг паноҳингда асра, Худо!», дейди Муяссар хаёлан. Дили ёришади. Яхшиям эри раисми, бригадирми бўлмагани... Ана, қанчаси қамоқда ётибди.

Нариги хонадан ингроқ товуш келади.

— Қайси бири? — дейди Алижон хавотир билан.

— Салимангиз... — Муяссар нариги хонада ётган уч қизининг қайси бири тушида алаҳсирагани-ю, қайси бири инграганини аниқ билади.

— Яна баннисага ётқизсакмикан, — дейди Алижон. — Жигар оғриғи қўзғади шекилли. Ҳалимага ўхшаб...

— Нафасингизни иссиқ қилинг! — дейди Муяссар беозор жеркиб.

Эрининг кўнглидан ўтаётганларни билади. Ўзининг ҳам кўз ўнгига лоп этиб Ҳалимахон келади. Валижондан кейин туққан қизи. Ўзиям бу дунёга сиғадиган қиз эмасди-да. Сочи ер супурарди. Киприги юзига тушарди. Отаси ҳам ҳайрон: кимга тортган бу қиз? Чап қўллаб расм чизса (чапақай эди), одамнинг ақли шошарди. Шунақа меҳнаткаш, шунақа чаққон. Нон ёпади, сигир соғади, пиллага қарайди, далага чиқиб чопиқ қилади, юз килолаб пахта теради. Яхши қиз маҳалладан чиқмайди, деган гап рост экан. Ўн олтига тўлиб-тўлмасдан турнақатор совчилар қатнаса денг... Бўлмаса тўққизинчига энди кўчган қиз...

Бир куни Муяссар ишдан келса, Ҳалимахон акасини айвон бурчагидаги курсига ўтқизиб қўйиб, альбомга расмини чизяпти. Қўлида бўёққалам. «Э, бунингизга айтинг, ая, хит қилиб юборди-ку, одамни, — деди Валижон дўриллаб. — Нима, мен виставкага қўйилган эчкиманми? Икки соатдан бери қоққан қозикдек ўтирибман. Э, бор-е!» — Валижон қўлини пахса қилиб ўрнидан туриб кетаётган эди, Ҳалимахон мулойим жилмайди. «Қирқига чидадингиз, қирқ биригаям чиданг-да, акажон! Беш минут қолди».

Муяссар қизи чизган расмга бундай қараса... Ё тавба! Ўғли шунақа катта йигит бўп қоптими?

Мўйлови сабза урган... Кўзларида, қоп-қора кўзларида алланечук шўхлик... Ҳатто иягидаги ҳусунбузар ҳам ярашиб тушган.

... Муяссар ўша кунги гапи учун ҳануз ич-этини ейди. Нега бақирди қизига? «Сен аҳмоққа қачон ақл киради, қиз ўлгур! Овқатга унаш ўрнига... Аканг бу йил ўрни битиради, аҳмоқ, нима қиласан вақтини олиб? Йиғиштир қалам-паламингни!» Билса эди, олти ой ўтмай ғунчадек қизини тупроққа топширишини... Ҳалимаҳон дори сепилган далада ишлайверибди жигари эзилиб адойи-тамом бўпти-ю, их демабди. Ўзи-чи? «Аяжон, қорним оғрияпти, кўнглим беҳузур бўляпти», деса: «Ёқмасроқ нарса егандирсан-да, қатиқ ичсанг босилади», деб қўя қолибди... Баннисага олиб боришганида касали ўтиб кетган экан... Йўлакка, эшик тагига ётқизишди.

Муяссар эрини бунақа алпозда биринчи кўриши эди. Аввал дўхтирларга ялинди: «Жон акалар, қанча олсангиз олинг, қизимни тузатинг», деди. Биров қулоқ солса қани! Ҳаммаёқ оҳ-воҳ, ҳаммаёқда ранги заъфарон касаллар. Шунда Алижоннинг кўзи ғазабдан ёниб кетди. Қиёмат кўпди. (Ювош одамнинг жаҳли чиқса ёмон бўларкан.) «Каттанг ким? — деди ўдағайлаб. — Менинг қизим холасининг чорбоғида ишлаб сариқ бўлгани йўқ. Пахтада кетмон чопиб шу дардга йўлиқди! Тузатасан! Тузатмасанг, онангни Учқўрғондан кўрсатаман!»

Ранги заҳил, қилтириқ дўхтирнинг гапи Муяссарнинг эсидан чиқмайди: «Менга нима дейсиз, ака! Бола боғчасиниям касалхонага бўшатиб берган бўлсак, кўриб турибсиз, коридоргача тўлиб кетди. Боринг, ўша катталарнинг олдига!»

Алижон «катталарнинг олдига бормади. Борадиган аҳволда эмасди.

Бола бола экан-да. Валижон синглиси билан кўп ғижиллашарди. Гоҳ ручка талашади, гоҳ дафтар... Аммо Ҳалимаҳоннинг ўлигини баннисадан олиб келишганида ерга мук тушиб шунақа йиғлади, шунақа йиғлади...

Муяссарнинг мижжаларига ёш қалқийди. Томоғига йиғи текилиб, димоғи ачишади. Эрини безовта қилишдан кўрқиб, лабини тишлайди.

— Ҳа, онаси? — дейди эри хавотирланиб.

— Ўзим... — Муяссар ҳиқиллаб, бурнини тортади. — Ухланг... Чарчагансиз.

— Қўй, онаси... — Алижон дағал қўли билан унинг бошини силайди. — Баҳорда ўғлинг келади. Насиб этса тўй қиламиз... Невара кўрасан...

Ажаб, бир вақтлар келинлик пайтида (қаранг, шунгаям йигирма икки йил бўпти) эрининг қўли бехосдан тегиб кетса, бадани жимирлашиб кетарди. Энди бўлса эри бошини силаса ёш боладек ором топади. Нима бу? Ўзиям тушунмайди.

Нариги хонада тағин Салима инграйди. Муяссарнинг кўнглига ғул-ғула тушади. Балки яна баннисага ётқизиш керакдир. Йў-ўқ, биттасидан айрилгани етади! Ўт тушсин, ўша пахталарига!

Сутдан оғзи куйган қатиқниям пуфлаб ичаркан. Бултур кузда Салима «кўнглим айнияти, биқиним санчиб оғрийди» деганида эр-хотин югургилаб қолишди.

Хайрият, бу сафар вақтида олдини олишди. Ҳалиям асорати қолган шекилли, бу сариқ ўлгурнинг... Алижон инқиллаб ўрнидан кўзғалади.

— Ҳа? — дейди Муяссар ташвишланиб. — Белингиз...

Алижон уҳ тортади. Ётган жойида чўзилиб ти-мирскиланадй. Намат устидаги сигарет билан гугуртни олади.

— Шу одатингиз қолмади-да, дадаси, — дейди Муяссар дашном бериб. — Бола ётибди демайсиз.

Алижон индамай гугурт чизади. Чаккасидаги оқарган сочлари, ажин тушган пешонаси бир лаҳза ёришиб кетади.

«Умр ҳам ўтди, — деб ўйлайди Муяссар. — Икковимиз ҳам ўтин бўлдик. Қизик, кўнглида на алам, на оғриқ сезади. Бу гап шунчаки лип этиб хаёлидан кечади. — «Дунёнинг ишлари шу экан». ... Ой ботган шекилли, деразадан тушаётган нур хиралашади. Ҳовли томонда қўй маърайди. (Валижоннинг тўйига атаб боқилаётган қўй).

— Онаси, — дейди Алижон сигарет кулини ёнбошидаги пиёлага чертиб. — Ўғлинг келгунча уйни сал эпақага келтириб қўйсақмиди...

Яхши ният билан ҳовли этагига бир уй, бир айвон солишган. Томини ёпишдию у ёғига қўл қисқалик қилиб қолди. Валижон у ёқда бўлса, ҳали қанча иш бор. Эшик-дераза ўрнатиш, сомон сувоқ, оқ сувоқ, бўёқ... Эҳ-ҳе!

Ажаб, Алижон унинг дилидан ўтганини дарров сезади.

— Қўявер, онаси, — дейди юпатиб, — мусулмончилик — астачилик. Бахтимизга болалар соғ бўлсин.

— Шундай деб сигаретни пиёлага босиб ўчиради. — Ухла, онаси, чарчагансан.

Тошойна янаям хирароқ ялтирайди. Соат аллаловчи оҳангда чиқиллаётганга ўхшайди. Бора-бора соат овози жимлик қўйнига сингиб кетади. Муяссарни уйқу элитади. Шунда эри елкасига оҳиста туртганини сезиб норозилик билан кўзини очади.

— Нима дейсиз? — дейди озорланиб.

— Онаси... — Алижон йўталиб қўяди. — Ўйлаб қарасам, ўшаёқ менга тўғри келмас экан.

Муяссар уйқусираб яхши тушунмайди:

— Қанақа ўшаёқ?

— Ўша-да! Халтубами, Малтубами... Бориш юз сўм... Келиш юз сўм... Ундан кўра кўмир олайлик... Валижонинг келгунча уйни сувоқдан чиқариб қўйялик.

Муяссарнинг уйқуси бир зумда ўчади.

— Эсингиз жойидами, дадаси! — дейди астойдил койиб. — Етти йил кутиб, энди путёвка олган бўлсангиз, яримжон бўлиб қолган бўлсангиз... Сиз ҳам умрингизда бир марта...

— Ке, қўй, онаси! — Алижон тағин унинг бошини силайди. — Олтиариқ томонда иссиқ сув бормиш. Шунга уч марта тушсам, отдек бўлиб кетаман. Мана кўрасан.

Эри шу қадар ишонч билан гапирдики, Муяссар иккиланиб қолди.

— Қандоқ бўларкин, дадаси, — дейди бўшашиб. — Лабздан қайтсангиз...

— Ухла, — дейди Алижон алланечук хотиржамлик билан.

Муяссар тушунади. Бу — эрининг қатъий қарори. У бир лаҳза алағда бўлиб ётади. Кейин уйқу унинг киприкларини алдаб-сулдаб қовуштиради. Қанча фурсат ўтганини билмайди-ю, айвонда чироқ ёнганини ҳис этади. «Салима турди, — деб ўйлайди уйқу аралаш. — Хўп меҳнаткаш чиқди-да, шу қизим. Умридан барака тонсин». Пақир банди даранглаганини ҳам эшитади. «Туриш керак, хамир кўпчиб кетгандир... Салима сигир соғунча нон зувалаб қўймасам бўлмас». Уйғонмоқчи бўлади-ю, кўзини очолмайди.

Туш кўради... Баҳор эмиш. Ўрик гуллаганмиш. Қизалоқ эмиш. Ўрик шохига илинган арғимчоқда учаётганмиш. Арғимчоқ силкинган сайин бошига дув-дув гул ёғилармиш. Оқ, пушти гуллар...

Шунда... Ҳалимаҳон пайдо бўпти. Сочлари ер супурадиган, киприги юзига тушадиган қизи Ҳалимаҳон...

«Кел, қизим, келақол! — дермиш у қўл чўзиб. Қизини қучоғига олибдию учаверибди-учаверибди. Ҳалимаҳон унинг пинжигга кириб, «аяжон, аяжон» дермиш. Арғимчоқ борган сайин биланд ҳаволанармиш... Она-бола бир-бирини қучоқдаб осмон-фалакка учиб кетишаётганмиш. Негадир Муяссарнинг йиғлагиси келармиш.

У туш кўради. Ой фонуси аллақачон ўчган. Кунчиқар томонда эса кўкимтир қор босган тоғлар ортида осмон ёришади. Ҳовли этагида пастак бостирмада «пов-пов» деган овоз эшитилади. Салима сигир соғаяпти. Соғиб бўлиб, қозик атрофида бетоқат айланаётган бузоқчани ечиб юборади, кейин тандирга ўт қалайди... Нон ёпади... Ширчай қилади... Янги кун бошланади...

ЭРКИН

Қамоқхонанинг темир эшиги аввалига юракни эзадиган даражада ғижирлади, сўнг шиддат билан шарақлаб ёпилди. Эркиннинг назарида, темир эшик шарақламади, балки моғор ҳиди анқиб турган бу зах бино тарс иккига ёрилиб-ажралиб, шу заҳотиёқ уни ютиб юборгандай бўлди. Узунаси уч қадам, эни икки қадам келадиган совуқ, нимқоронғи хонада ёлғиз қолгач Эркиннинг баданида титроқ турди. Титроқ совуқданми ё кўрқувданми — буни аввалига ўзи ҳам фаҳмлолмади.

Эшикнинг шарақлаб ёпилиши сўнги умид учқунлари устига кул тортди. Қамоқхонанинг узун даҳлизидан қўлини орқасига қилиб юриб келаётганда ҳам ўша умид учқуни олисдаги юлдуз каби милтиллаб турган эди.

Энди... тамом! Демак, бу шунчаки пўписа эмас! Демак, бу англашилмовчилик ҳам эмас!

Эркин остона ҳатлаб бир қадам қўйганича қотиб турарди. Кўз олдини қоронғи парда қоплаган, назарида оёқларидан ҳам жон буткул чиқиб кетгандай эди. У ўзи билмаган ҳолда чўка бошлади. Аввалига чўнқайди, сўнг чўккалади. Тиззалари музлади. Титроқ кучайди. Бақирмоқчи бўлдию овози чиқмади.

Қоронғи хона бирдан ёришиб кетди. Шундай ёришдики, ҳатто кўзларига ҳеч нима кўринмай қолди. Назарида, қамоқхона томини икки ёнга суриб кўринган қуёшга қараб, кўзи қамашгандай эди. Дам ўтмай хона аста қизара бошлади. Охири қондек тўққизил тусга кириб, атроф чайқала кетди. Қамоқхона бино эмас, балки улкан қон денгизида қалқиб турган кема эди унинг хаёлида. Мавжлар бора-бора пўртанага айланди. Тиз чўкканича қалтираётган Эркин ўроқ солинган буғдой поясидай шилқ этиб ёнга қулади. Чаккаси бетонга тегиб, кўз олдини қоплаб турган қип-қизил қон денгизи қоп-қора зимистон чоҳга айланди. У зимистон чоҳга гўё учиб тушди. Қалтироқлари ҳам қолган, бадандаги зирқироқ оғриқ ҳам кўтарилган эди. У ўзини енгил ҳис қилар, қушдай учарди...

Белига энли камар боғлаган соқчи йигитчанинг жимиб қолганидан хавотирланиб, эшик тўйнугини очиб қаради.

— Ерга ётиб олибди, бирон нима бўляптимикин?— деди у шеригига қараб.

Рангпар шериги ҳам қаради-да:

— Ўлмайдди, ётаверсин, — деб нари кетди.

Эркин қанча ётганини билмайди. Ҳушига келди-ю, сукунат жарангидан даҳшатга тушди. Жимжитликнинг бу қадар даҳшат эканини у билмас эди. Шу сабабли ҳушига келган-келмаганини аввалига билмай ётди. Бир пайт онаси сукунатни парчалаб: «Тур, болам, шамоллаб қоласан», деб шивирлагандай бўлди. Эркин сесканиб бошини кўтарди. Қулоқ тутди — онаси бошқа гапирмади. У атрофга аланглади: тўғрида темир каравот қорайиб турибди. Тепада хира чироқ. Бир томонда темир панжарали дарча. Орқада темир эшик. Бошқа ҳеч нарса йўқ.

У қаддини ростлади-да, музлаб қолаётган ўнг қўли-ни, ўнг биқинини силади. Мажолсиз оёқларини бир-бир судраб босиб каравотга бориб ўтирди. Кўрпа бўлиб кўрпамас, жун чойшаб бўлиб жун чойшаб бўлмаган бир увадани олиб ўранди. Баданига сал иссиқлик югурди. Совуқ чекингач, очлик хуруж қилди.

Тун бўйи мижжа қоқмаган йигитчани тонгда, нонушта қилишга ҳам қўймай олиб келишган эди. «ЭН-КЕВЕДЕ» деса жони ҳалак қўшнилар эшиклари тирқишидан мўралаб қолаверишган, нола қилаётган онасини юпатгувчи зот топилмаган эди. Эркин кун бўйи тик турганича сўроқларга жавоб берди. Қош қорая бошлаганда келтириб бу хонага тиқишди.

Эркин нимқоронғи, зах хонага ҳам, сукунатга ҳам аста кўника бошлади. Бир йил ичида аввал акасида, сўнг отасидан айрилган, отасининг дўстлари ҳам бирин-кетин қамалаётганини

эшитиб довдираб қолган ўн етти ёшли йигитча учун ўтган кеча ва кундуз кутилмаган синов эди.

Уч кун аввал мактаб директори уни чақиртирди. Чўққи соқолли бу одам ғоят сертакаллуф, ҳатто болаларни ҳам сизлаб гапирар, бировдан ранжиганини сира сиртига чиқармас эди. Ана шундай мулойим одамни ранги оқарган ҳолда кўриб, Эркин ажабланди.

— Кечқурун Нозимхўжа акангизни ҳам олиб кетишибди, — деди у саросима билан. — Биттадан теришяпти. Сиз ҳозироқ уйингизга боринг. Дадангизнинг китобларини, кундаликларини, мактубларини, хуллас, ёзилган қоғоз зоти борки, беркитинг. Жулқунбой билан Чўлпоннинг китоблари зинҳор юзада қолмасин. Эҳтиёт бўлинг, болам, бора қолинг.

— Нимага, муаллим, — деб эътироз билдирди Эркин, — дадам... йўқлар-ку? Шунда ҳам келишадими бизларникига?

— Келишлари мумкин...

Эркин муаллимнинг қўрқоқлигидан бир кулиб, бир хайрон бўлиб, уйига борди. Унинг гапларини онасига айтди. Онасининг ранги ўчиб, «Вой, ўлмасам...» деб икки юзига кафтларини босди. Уч ойдан бери пенсия пули берилмай кўйилганининг боисини шу топда англади. Бир оз саросимада турди-да, кейин токчалардаги китобларни саралай бошлади. Унинг қўли ишда, лаблари эса: «Вой, худойим, энди нима қилдим, буларни қаерга яширдик?» — деб пичирлади.

— Эркинжон, болам, буларни қаерга яширамиз? Ёқмасак бўлмайди, шекилли? — деди онаси тўпланган китобларга қараб.

Эркин «Ҳазиллашяптиларми?» деб унга тикилди. Кейин онаси ҳозирнинг ўзида ўт қўйиб юбораётгандек қўлларига ёпишди.

— Йўқ, — деди у қатъий, — ёқмайсиз! Бу дадамнинг китоблари!

Дадасининг қўллари теккан китобларни ёқишга йўл қўя олмас эди. Китоб ёнса, дадасининг хотираси ҳам куйиб кул бўларди. Оқибатда бу уйда табаррук ҳеч нарса қолмас эди. Эркин хотирасиз яшамоқ, туйғулардан маҳрум бўлмоқ ваҳшийлик эканини ҳали тушуниб етмасди. У ҳозир бир нарсани аниқ биларди — отасининг қўллари теккан буюм табаррук, муқаддас. Муқаддас нарсани эса ёқиб бўлмайди. Онасининг қўлларини ушлаб, кўзларига тикилди. Унинг бу қарашада «ўлсам ўламан, аммо ёқтирмайман» деган қарор зоҳир эди. Она ўғлининг қалбида портлаган, бироқ тилидан учмаган бу гапларни юраги билан эшитди.

— Нима қиламиз бўлмаса? — деди йиғламсираб.

— Кўмиб қўямиз.

Ошхонада одам бўйи келадиган катта хум бўларди. Эркин эсини таниганидан буён бу хумга дон-дун тўлатилганини билмайди. Ҳозир Эркиннинг хаёлига дафъатан шу бўш хум келди. Ташқарига чиқиб, ўра қазий бошлади. Онаси эса ҳамон йиғламсираб мактубларни, ҳужжатларни тўпларди.

Эркин хумнинг оғзини маҳкамлаб, устига тупроқ тортиб, сўнг итининг ёғоч уйини суриб қўйганида тун ярмидан оққан эди.

Эрталаб мактабга борган Эркин директорнинг «халқ душмани» эканини билди. Директорнинг кечаги қиёфаси кўз ўнгидан кетмай, ўзининг ҳам саросимага банди бўлиб бораётганини сезмади.

Оқшомда эса булар келишди. Бошқаларга буйруқ бераётган чарм курткали кишини Эркин бир кўришдаёқ таниди. Жавлон исмли бу одам авваллари ҳам бир-икки келган, лекин дадаси уни нимагадир хушламас эди. Меҳмон изига қайтгач, дадаси оила даврасида унинг фазилатларини шарафлаб ўтирар эди. Меҳмон кўнглига ўтирмайдиган, хуш кўрилмайдиган бўлса, индамай қўя қоларди. Унинг бу одати Эркинга ҳам маълум, шу сабабли тилга олинмаган меҳмоннинг кимлигини сўраб-суриштирмас эди. Шу туфайли чарм курткали Жавлоннинг кимлигини билмас эди.

Дадаси қайтиш қилиб берганда ҳам бу одам келган, «Мираббосов большевик эди, большевикчасига кўмаммиз», деб хархаша қилган. Эркиннинг бувиси чиқиб, «Болам большевик

бўлган эди, тўғри, лекин ота-боболаридай ётаверсин. Большевик тахта қутида ётсин, деган қонунингни кўрсат», дегач, ён босган, аммо «Юзини очинглар, хайрлашайлик», деб тикилинч қилган. Одамлар: «Кафанлаб қўйилган, очиб бўлмайдими», деб койиб беришгач, жанозани ҳам кутмай кетиб қолган.

Айнан шу одамнинг келиши Эркинга жумбоқ эди.

Жавлон ҳатто этигининг чангини ҳам қоқмай уйга кириб келди. Аввал наMATни, сўнг тўшалган кўрпачаларни босиб ўтиб, токчага яқинлашди.

— Ҳм, Маркс, Ленин... яхши... — деди у китобларни қараб, — ўртоқ Сталиннинг китоблари қани?

Эркиннинг онаси каловланиб, жавоб бера олмади.

— Қанақа большевик экан бу Мираббосов, уйда доҳийнинг китоби бўлмаса... Мана бу ерда Қодирийнинг, нариги токчада Чўлпоннинг китоблари турар эди. Қани у китоблар?

Онаси яна жавоб тополмай қолди. Саволларига жавоб бўлмагач, Жавлон овозини баландлатиб сўради:

— Китоблар қани деяпман?!

— Уларни... уларни ёқиб юборганмиз.

— Ёқиб юборганмиз? Нимага?

— Шу... нимайдими?..

Онасининг ўртанишига чидай олмаган Эркин жавоб қайтарди:

— Халқ душманларининг китобларига большевикнинг уйда жой йўқ!

Жавлон захарли жилмайиш билан Эркинга тикилди:

— Шунақами? Яхши... Аммо сендан сўраганим йўқ, тирранча, сен гапга аралашма... Хўш, демак, китобларни ёққансиз? Эрингиз қаерда, уни ёқмагандирсиз, а?

Эркин ҳам, онаси ҳам хангу манг бўлиб қолишди. Бу одам ҳазиллашяптими ё чин гапиряптими — фарқлай олишмади.

— Бу нима деганингиз... — деди онаси йиғламсираб. — Ахир дадаси... ахир ўзингиз кўргансиз...

— Кўрмаганман! Кўрай деганимда мени юлиб ташлагансиз, чунки кафан ичида бошқа одам бўлган. Мираббосов халқ душмани, у адолат ҳукмидан қочиб юрибди.

— Ҳаққингиз йўқ бундай дейишга! Дадам чин большевик эдилар!

— Ўзингни бос, тирранча! Дадангни сендан кўра мен яхшироқ биламан. Мираббосов Бухородаги тинтувда топилган бир хум тилланинг ярмини топширмаган. Архивни кўтардик. Далиллар бор. Хўш, қолган тиллани қаерга яширган? Ё уни ҳам ёқиб юбордингизми? Майли, Мираббосов халқ душмани бўлмай қўя қолсин. Бундай дейишга арзимайдими у. Мираббосов оддий ўғри. Биз ўғрини излаб топишимиз керак.

— Ўзинг ўғрисан! — Эркин ўзини тутолмай шундай деб бақирди-да, Жавлонга ташланди. Онаси йўлини тўсмаганида унинг кекирдагига чанг солиши аниқ эди. Жавлон бир имлаган эди, остонада турган аскар Эркиннинг қўлларини қайириб, ҳовлига судраб олиб чиқди.

Қош қорайди, кеч кирди. Атрофга сокинлик чўқди. Гўё бутун шаҳар, бутун ўлка оромга берилган эди. Эркин шу онда бошқа хонадонлар ҳам ташвиш ўтида қоврилаётганини, эшикларининг тақиллашини хавотир билан, юрак ҳовучлаб кутаётганини билар эди. «Балки уч-тўрт ўрни тинтишаётгандир, — деб ўйлади у, — лекин ўлган одамни топиб берасан, деб тикилинч қилишмаётгандир?..» Эркин ичкарида нима гап бўлаётганини билмасди. У одамнинг ёнғир-ёнғир товушини, онасининг йиғламсираган овозинигина эшитарди. «Кўмилган қоғозларни, китобларни кўрсатсам, қораси ўчармикин буларнинг», деб ҳам ўйлади. Кейин қоғозлардаги бирон-бир сатр отасининг «халқ душмани» деб қораланиши учун асос бўлиши мумкинлигини англаб, ўзини тийди. У дадасининг кундаликларини ўқиган, айрим сатрлар ёд ҳам бўлиб кетган эди.

Маразинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан миллат,

Бадандин қон олдирғувчи беморсан миллат...

Отасининг бадном бўлиб кетишига шу байтнинг ўзигина кифоя. Унинг инқилобдан аввал ёзилганига қараб ўтиришмайди. Эркин отасининг қамоққа олинган дўстларини эслаб, «Тирик бўлганларида дадам ҳам...» деб ўйладию, юраги орқасига тортиб кетди. Отасининг бу чарм курткали одамга бош эгишига, унинг олдига тушиб қўлини орқасига қилиб уйдан чиқиб кетишига Эркин чидай олмаган бўларди. Бошқалар қандай чидаяпти экан, нима учун уларнинг юраклари аламдан тарс ёрилиб кетмаяпти экан?

Эркин кечаси билан шундай ўилар исканжасида тўлғанди. Тиз чўкиб ўтирган онасини кўриб Эркин унга талпинди. Чарм курткали одам йўлини тўсиб, билагини маҳкам сиқди:

— Онангга ачинсанг, олтинлар билан қоғозларнинг қаердалигини айт.

— Бизда олтин бўлмаган. Қоғозларни ёқиб юборганмиз.

— Ҳа, яхши. Бу ерда бир гап чиқмайди, шекилли. Сен мен билан кетасан. Сўхбатни идорада давом эттираммиз. «Энкеведе» нима эканини билмас экансизлар.

— Биз ўртоқ Сталинга шикоят қиламмиз. Сиз ҳали жавоб берасиз!

Жавлон «Илоннинг боласи илон, чаённинг боласи чаён», деб ижирғанди-да, Эркинни силтаб итарди. Онаси уйда фарёд тортиб қолаверди.

Идорадаги сўхбат эски эшикнинг бир меъёрдаги ғижирлаши каби давом этиб, Эркиннинг асаб торларини бурдалаб ташлади. У одам уйдаги ўша саволларни эринмай, бир хил оҳангда такрорлайверди. Эркин ҳам бир хилда жавоб қайтараверди. Оқшомга бориб иккови ҳам ўлардай чарчади. Оқбат — Эркин қамоқхонага, Жавлон эса уйига йўл олди...

«Ойим нима қилишни билмай ўтиргандирлар, — деб ўйлади Эркин. — Оғзим қурияпти, сув сўрасаммикин? Нима деб сўрайман? Шулардан сўрайманми?..»

Эркин увадага ўраниб, очликдан силласи қуриб ўтирганида онаси қамоқхона атрофида зир қақшаб юрган эди. Кундузи ичкаридан тайинли бир гап чиқмагач, уйига қайтиб ош пишириб, тоғорачага сузиб келган, бир «инсофли одам» бу ошни Эркинга бериб қўяман, деб олганича дом-дараксиз кетган эди. Она бечора «ўғлим оч қолмайдиган бўлди», деб бир оз овунган, тоғорачадаги ошнинг шу девор ортида уч азамат томонидан иштаҳа билан ейилганидан беҳабар эди.

Қош қорайганда Жавлон чиқди. Онанинг: «Болам қани?» деган саволига «Сўроқ тугамади», деб тўнг жавоб қайтарди-ю, автомобилга ўтириб жўнаворди.

Эртасига эрталаб қўнғир бинонинг совуқ деворига суяниб, мудраб ўтирган онани кўриб уни чақирди.

— «Энкеведе» билан ўйнашманг, девдим-а? — деди у пўписа оҳангида. — Ўжарлик қилманг. Болангиз мени ҳақоратлади. Илоннинг боласи илон, душманнинг боласи душман. Учликнинг ҳукми билан узоққа кетади. Ўйлаб иш қилинг. Эсингизни йиғсангиз, қутқариб қола оласиз.

— Ўғлимни бир кўрай.

— Мумкин эмас. Қоғозларни қаерга яширгансиз, олтинни-чи?

— Ахир айтдим-ку?

— Ўйланг, кечгача ўйланг.

Она яна икки ўт орасида қовурилиб қолаверди. Ахир у нимани ўйлайди? Эри қаро ерда ётган бўлса. Уни тирилтириб олиб кела олмаса... Тирилтира олганда ҳам бу бедавонинг қўлига топширармиди? Нима учун топширади, нима гуноҳи бор экан у шўрликнинг? Эски замонда неча ўлимдан қолган эди, бу замонда ўлиб ҳам қутулмаса... «Олтинни топиб бер» дейди. Олтиннинг номини эшитишган, ўзини кўришмаган бўлса... Ортиқча беш-ўн тангалари бўлганда тўнғичларини омон сақлаб қолишмасмиди? Йигит ёшида бу дунёдан ҳеч нима кўрмай кетди бечора. Пахта теримига чиқиб, ўпкасини шамолга олдириб қўйди-ю, ўнганмади, қийналиб жон берди. Ота бояқиш юртим, халқим деб юраверган экан. Боладан ажралди-ю, юрти, халқи у ёқда қолиб, ўз жони ҳам кўзига кўринмай қолди. Устидаги мотам кийимини ечмай, боласи ортидан кетди.

«Эркинжон, болам, онанг мен билан турмуш қуриб рўшнолик кўрмади, сен уни ўқситма». Унинг кетар чоғида васияти шу бўлди. Ана энди онасини бошида кўтариб юриши, нохуш шамоллардан асраши, бу муштипарга бахт нима эканини англатиши зарур бўлган фарзанд шу совуқ ғиштин бино ичида ўтирибди. Нима қиялпти у ерда, уни қийнашяитимикин, ё... Шу фикрнинг ўзиданоқ она юраги потирлаб, ёрилиб кетай деди.

Кечгача ўйлаши керак... Кўмилган қоғозларни, китобларни бериб юборса қутулармикин? Ё нимага беркитгансанлар, бир айбларинг бор, деб яна баттар қилармикин?

Она нима қиларини билмай турганида, катта эшик очилиб, бир аскар кўринди. У ёқ-бу ёққа аланглади-да, сўнг унга яқинлашди.

— Мираббосова сенмисан? — деди у дағдаға оҳангида.

— Менман.

— Уйингга жўна. Ҳали кечқурун боришади. Жилмай ўтир. Буйруқ шунақа.

— Ўғлим... Ўғлим-чи?

— Ўғлингни билмайман. Бор, жўна.

Она унинг кўзларига умидвор нигоҳ билан боқиб, жиндек бўлса ҳам меҳр излади. Йўқ, меҳр топмади. Бу аскарнинг қарашлари совуқ, кўз косасига иккита муз парчаси солиб қўйилгандек эди.

Она ундан узоқлаша бошлади. Оёқлари тошдай зил, босишга мажол йўқ эди. У анча вақтгача орқадан овоз келиб: «Ҳой, она, тўхтанг, ҳазиллашувдим, ҳозир ўғлингиз чиқади, бирга кетасизлар», дейилишини кутди. Ўн-ўн беш қадам юргач, илинж билан орқасига ўгирилди. Муз кўзли аскар кўринмади... «Нимага боришади, нимага кечқурун боришади?» деган савол уни турли хаёл кўчасига етаклади. Уйига яқинлашгач. «Эркинжонимни қўйворишган бўлса уйда кутиб ўтирганмикин?» деган хаёл чақмоқдай ярқ этиб, зулмат кўнглига ёруғлик берди. Зил-замбил оёқлари ҳатто енгиллашгандай туюлди. Шошиб эшикни очди. Ҳовлидан Эркиннинг «Ойижон!» деган овози эшитилгандай бўлди. Онанинг юраги яна портлади. Нафаси қайтиб, кўзи тинди. Эркини, Эркинжони яна бир «Ойижон!» дермикин, деб кутди. Йўқ, ҳовли хувиллаб ётарди. Она уйига сиғмай кўчага чиқди. Ўзи билмаган ҳолда акасиникига қараб юрди. Акаси уйда экан. Уни сал чўчиброқ қарши олди.

— Нимага келдинг, бунақа пайтда уйда ўтириш керак. Орқангдан одам тушган бўлса... — у шундай деб кўча эшикни қия очиб, ташқарига мўралади.

— Ойимни олиб кетаман. Кечқурун келишаркан. Ёлғизман, — деди она синиқ овозда. Бу ерга у далда илинжида келган эди. Акасининг кўрқаётганидан билдики, далдага умид қилиш — чўкаётган одамнинг хасга ёпишишидай бир гап. Ўз аканг шундай қилаётгандан кейин...

Кампир қизини бағрига босиб, хўнг-хўнг йиғлади.

— Кеча оқшом эшитганимдан бери адойи тамом бўлдим, борай десам, аканг қўймайди. Замон оғирла-шиб кетганмиш, нима қилай, қон ютиб ўтиравердим.

— Кечқурун келишаркан, ёлғизман.

— Бораман, болам, бораман.

— Сен кетавер, бирга юрманглар. Ўзлари борадилар, — деди акаси.

Она қамоқхонадан узоқлашаётган дамда қўлларини орқасига қилиб олган Эркин Жавлоннинг хонасига кириб келган эди. Жавлон йигитчанинг кўзларидан ниманидир ўқмоқчи бўлгандай қаттиқ тикилди. Эркиннинг кўзларида уйқусизлик, очлик азоби зоҳир эди. Жавлонга худди шу керак: азобга банди бўлганми, йўқми — шуни билиш истагида тикилган эди. Излаганини топиб, юзига ғолиб одамнинг масрур кулгуси югурди.

— Ўтир, онанг овқат олиб келибди, еб ол, — деди у мулойимлашиб.

Эркин стол устидаги тунука коса, буғи кўтарилиб турган шўрва, бир бурда нонни кўриб, ютинди. Лекин сир бой бергиси, бу одамнинг марҳаматидан фойдалангиси келмади.

— Қорним тўқ, — деб юзини четга бурди.

Жавлон унга яқинлашиб бўйнидан ушлади-да, стол томон итарди.

— Ўтир, еб ол, тирранча! Сенга ким қўйибди аразлашни. Қорнингни тўйғазиб, саволимга жавоб беру жўнаб қол, онанг кутиб турибди кўчада.

Эркин ўтириб, қўлига қошиқ олди. Шўрва томоғини куйдириб ўтди. Шўрва шўр эди. «Майли, бир-икки қошиқ ичай, яна сулайиб қолмай», деб ўйлади у. Шу пайт аскар йигит қайнаб турган самовар олиб кириб қўйди. «Чой ҳам бераркан», деб кўнглидан ўтказди Эркин. «Яна бир қошиқ, кейин ичмайман...» деб ўтириб косани бўшатди. Шундан кейин ичи ёна бошлади. «Бу одам чой дамлайдими?» деб кутди. Жавлон самоварга қараб ҳам қўймади.

— Қорнинг тўйдими? Энди айт: отангнинг қоғозлари; кундаликлари қаерда?

— Ёқиб юборганмиз.

Кечаги савол-жавоб, кечаги томоша қайтадан бошланди. Йўқ, томоша кечагидай эмасди. Эркинни кечаги дадиллиги тарк этган, аксинча уйқусиз икки тун, очлик азобига қўшилган ташналик ҳукмини ўтказа бошлаган эди. У ўзини аранг тутиб турарди.

— Дадангнинг кундаликларини ўқиганмисан?

— Йўқ.

— Унда нимага ёқдинг?

— Кераксиз қоғозлар деб ўйлабман.

— Бекор айтибсан, ўқигансан. Бу кундалик отангни халқ душмани сифатида фош қилишини билгансан.

— Отам душман эмас эди! — Эркин шарт ўрнидан турди. Лекин Жавлон уни елкасидан чангаллаб, жойига босиб ўтказди.

— Мен ўқиганман, отангнинг кундалигини. Эсимда турибди. «Халқ ночор, халқ юпун, халқ ўлим тўшагидаги бемор. Бунга сабаб юмшоқ ўринда кекириб ўтирган ўртоқларнинг думба чайнаб чандирни халққа отиши, қаймоқ ялаб, шилдир сувни халққа бериши, палов ошалаб, ювиндини халққа раво кўришидир...» деб ёзган отанг. Ўқигансан, а? Ҳа, ўқигансан. Бунақа гапни фақат душман айтади. Қани ўша кундалик, қаерга яширдинг? Ёқиб юборганинга ишонмайман, барибир топаман. Сенинг терингга сомон тикаман, онангни оёғидан осаман! Айт!

— Ёқиб юборганмиз...

«Ҳозир шундай сайратайки...» Жавлон самовар қопқоғини очиб томизғичга қайноқ сув тўлдирди-да, Эркиннинг орқа томонига ўтди. Йигитчанинг бошига бир томчи қайноқ сув томизди. Кутилмаган оғриқдан Эркин сакраб тушди. Қайноқ томчи миясидан кириб товонидан чиққандай бўлди. Жавлон уни елкасидан босиб жойига ўтказди. Яна бир томчи томизди. Эркин бу сафар дод деб юборди, Даҳлизда кутиб турган аскар ичкари кириб Эркиннинг қўлларини стулга боғлади. Жавлон бир оз фурсатдан кейин яна қайноқ сув томизди. Эркин бу азобларга узоқ дош бер олмади — ҳушидан кетди.

Эркинни икки аскар суяб олиб чикди. Жавлон унинг орқасидан қараб заҳарханда билан «Тирранча!» деб қўйди-да, телефон дастагини кўтарди.

— Вадим Алексеевич, терговни тугатдим, Мираббосовнинг халқ душмани экани тасдиқланди. Ҳа, большевик ниқобида юрган. Ун тўққизинчи йилда Бухоро амири билан шахсан учрашган. Шундан бери Совет ҳокимиятига қарши пинҳона курашиб келган. Сири фош бўлишини билиб ўзини ўзи ўлдирган. Ўғлининг озодликда қолиши совет ҳокимияти учун ғоят хавфли. Қарашлари аксилинқилобий... Ҳа, ашаддий миллатчи... Фикримми?.. Йигирма беш йилдан кам эмас... Ҳа, учликнинг ҳукмини тайёрлаб қўяман.

У трубкани қўйгач, чуқур тин олди. «Бир вақтлар менинг уруғимни қуритмоқчи эди. Сал вақтлироқ ўлди-да, уруғ қуритиш қанақа бўлишини кўрарди», деб ўзидан-ўзи қувонди-да, «Миллатчи унсур Эркин Мираббосовни йигирма беш йил озодликдан маҳрум қилиш» ҳақидаги уч кишидан иборат ҳайъатнинг қарорини ёза бошлади.

Эркин муздай хонада ўзига келди. Қаддини кўтариб бошини ушлаб кўрди. Чарм курткали одам, назарида бошига ўткир михлар қоққандек эди. Эркин бошида оғриқ сезмади. Аммо дам ўтмай ташналик азоби бурувга олди. Кўкрагини муздай тошга бериб ётди — ҳаловат топмади.

Ўрнидан турди. Юзини деворга босди – ором ололмади. Соқчини чақириб, сув сўрамоқчи бўлди. Ярим йўлда тўхтади. «Буларга ялинмайман!» деб орқасига қайтди. Қулоқлари остида сув жилдирагандай бўлди. Кўзига қизларнинг қирққокилидай билинглаётган, қизғиш ўтларни ўйнатиб оқаётган ариқдаги зилол сув кўринди. Кўзларини чирт юмиб, қулоқларини кафти билан беркитди. Шу аҳволда узоқ ўтирди. Азобларни эсламасликка, бошқа воқеаларни ўйлашга ҳаракат қилди. Ўйлари айланиб келиб, сўроққа тақалаверди.

Шунча азоблар етмагандай кўнгли беҳузур бўлиб ўқчиди. Қорни бураб оғриб, букчайиб қолди. Кўз олдига яна қонли дарё келиб, қамоқхона шу дарёдаги пачоқ кемадай чайқала бошлади. Кейин зимистон бағрига отилди. Шунда ўзини сал енгил ҳис қилгандай бўлди. Аммо бу ҳол узоқ чўзилмади. Кўзини очиб яиа совуқ девор, темир эшик, темир панжарали дарчани кўрди. Ичакларини бир нима ёндиргандай бўлди. Томоғи, оғзи қуриди. Қулоғи остида шилдираётган сув дам ўтмай шаршара каби шовуллади. Ариқ кенгайиб анҳорга айланди. Анҳорнинг зилол сувлари кўпириб, тошиб, қамоқхона томон оқа бошлади. Дарвозаларни бузиб кириб, темир панжарали дарчага етиб келди. Эркин беихтиёр равишда тепага қараб, оғзини очди. Кўзига кўринган сув анҳордан оқиб келган эмас, балки хаёлидан тошиб чиққан эди. Бунга англаб сўкинди. Деворга алам билан мушт урди. Аввалига тиз чўкиб ўтирди. Кейин ичи куйгандан куйиб бир оз ором оларман деган мақсадда яланғоч кўрагини совуқ тошга босди. Ичидаги олов алангаси пасайгандек туюлди. Энди юзини ҳам тошга қўйди. Назарида, тош нам эди. Тилини чиқариб, тошни ялади. Бу ҳам озгина муддатгина фойда берди. Ичидаги оташ тошдаги муздан ғолиб келди. Эркин энди соқчини чақириб сув сўрашни ўйламас эди. Чарм курткали одам билан бўлган суҳбатларини ҳам эсламасди. У азоб тўлғоғига буткул банди бўлган эди. У тош устида типирчилай-типирчилай ҳолдан кетди. Ташналик ҳам, ичакларининг бураб тортиши ҳам барҳам топгандай тинчиди. Маъносиз боқаётган кўзларини темир панжарали дарчага қадади. Унинг оғзи емиш кутаётган полапон оғзидай очиқ эди. Оғир меҳнат қилиб ҳориган одамдай калта-калта нафас олар эди.

У дарчага қараб нажот кутарди. Темир панжарага парво қилмай ёриб кираётган ёруғлик билан наҳот нажот ҳам кирмаса, наҳот бир томчигина сув тушмаса? Онаси кўчадамикин? Бақирса эшитармикин? У бақирмоқчи эди — овози заифгина ҳирқиради. Боши айланиб, кўзларини юмди. Кўзини очиб... темир панжара ортида акасини кўрди. Қалдирғоч мўйлов ярашиб турган ўша меҳрибон чеҳра. Ўша беғубор жилмайиш...

«Укажоним, сенга нима бўлди?» «Акажон, сув беринг, ёниб кетяпман». «Бир ҳовучгина олибман сувни, ма, ич...» Деразадан тушган сув тош устига тўкилди. Эркин оғзини очганича қолаверди.

«Нимага келдингиз, ака? Ахир сиз...» «Сени қийнашаётганини билиб келдим олдингга. Қийнашса ҳам айтма. Дадамни бадном қилишмоқчи булар. Кундаликдаги гапларни биласан-ку?»

«Биламан. Одамлар бекордан-бекорга қулоқ қилиняпти, одамлар бекордан-бекорга азобга тортиляпти, деганлар. Булар мени ўлдиришса ўлдиришсин, лекин сир олишолмайди».

«Ҳа, ўлсанг ўл, аммо айтма. Сен эркаксан. Улар сендан кўрқишади. Шунинг учун қийнашяпти. Сен чида, мен яна сув олиб келаман...»

Акаси кўринмай қолди. Эркин кўзларини юмди. Акасининг овозини яна эшитиб, кўзларини ялт этиб очди. Акаси ҳовучидаги сувни тўқди. Сув пастга етиб келмади, зарраларга бўлиниб, сочилиб кетди.

«Ака, сизларнинг олдингизга боргим келяпти, нима қилай?»

«Кела қол, укажоним. Дадам ҳам айтиб юбордилар. Сен билагингни тишла, томирингни уз. Шунда бизнинг олдимизга ҳур қуш бўлиб учиб келасан. Бўлақол, кутяпмиз сени...»

Эркин кўзини юмиб очди, акаси кўринмади. Билагини аста тишлади. Жони оғриб, қўлини тортиб олди. Баданидаги оғриқлар кўзғалиб тош устида типирчилай бошлади. Шунда акасининг гапларини эслаб, жон аччиғида билагини тишлади — бу сафар оғриқ сезилмади.

Тишини қаттиқроқ ботирди. Ақл-ҳушини йўқотган Эркин билагини шартта-шартта тишлаб ташлади. Томиридан отилган илиқ қон юзига тегиб кўнгли беҳузур бўлди. Кўз олдидаги дарёда қон мавж урди. Мавжлар устида қамоқхона, қамоқхона ичида Эркин чайқалди. Чайқала-чайқала ҳушидан кетди. У акаси айтгандай енгил учди. Уча-уча дадаси томон йўл олди.

Бу онда Жавлон уларнинг ҳовлисида итнинг ёғоч уйини сурдириб, хумни кавлатиб олди. Қоғозлар ичидан кераклисини топиб кўнгли равшанлашди, «Жавлон Жабборов унсурлар тўдаси билан яширин тил боғлаганини бўйнига олди. Айбини қон билан ювишга онт ичди. Ҳайъат унинг қасамини инобатга олиб, большевиклар сафида бир йиллик синов муддати билан қолдирди. Мажлис раиси Мираббосов... 1919 йил».

— Ўғлим қачон келади? — деди она Жавлонга умидли нигоҳини қадаб.

— Кут, келади, — деди Жавлон эътиборсиз оҳангда. Кейин қоғозлар, китоблар боғламини кўтарган аскар йигитлар орқасидан юриб, кўчага чиқди.

Эртасига ҳовли ҳувиллади. Тонгда онани ҳам олиб кетдилар.

ЖАЖМАН

— Ёмоннинг кучи мен япалоққа етибди-да!.. Ҳ-аҳ, сағирри ҳаққи урсин-а!

Тонг саҳарги бу аламли қарғишдан тим ичи оёққа қалқди. Раста устида, остида, қоп-қанорга ёнбошлаб омонат ухлаб ётган кексаю ёш туршакфуруш, ёнғоқ-фуруш, майизфуруш, иистафуруш ва ҳоказо фурушлар уйқули кўзи билан апил-тапил ён-верини пайпаслай кетди, кўнгли жойига тушганлар бирин-сирин оҳ чекаётган жувон теварагига тўплана бошлади. Ҳамдардлар ҳам топилди:

— Кўп обдеме? — сўради улардан бири шанғиллаб.

— Қопни яримлатиб кетибди, — деб пиқиллади жувон,

— Ў, хотинталоқ!..

— Шу аёлди майизини егунча тили ўйилиб тушсин-а.

— Неччи қопиди, опой? — чийиллаб сўради яна бирови.

— Бир қоп... иди... етимчалар насибасидан қайириб опкелгандим.

— Қўлга тушириб, манаши тим шифтига осиб ке-рак! — деди бошқаси дағдаға қилиб.

Тўдадан чеккароқда бошини солинтириб турган Зардушт бобо, бирон ерда пусиб ётган ўғриказзобнинг гирибонидан олишига имони комилдек, вазмин одимлаб тимнинг этаги томон юрди, икки ёни кета-кетгунча чўзилган раста оралаб бораётиб, кунда-шунда бозорчиларнинг мудрабкеришиб зўр-базўр уйғонаётганини кузатганича ўйлади: «Ҳамма ўзи билан овора... тириклик ташвиши... сотиш, сотиш, сотиш... уюм-уюм писта, бодом, туршагу майизни сотиш, пулга чақиш рдида бари...» Бобо беихтиёр устма-уст тахланган қоп-қанор чўғини чамалади, яна пича юрди, сўнг сотувчи аҳли сийраклашгани боис тим одоғига — деворга етмай изига қайтди. Қайтаётиб... орқа томондан кимдир деворни муштлаётгандек заиф гурсиллаган товушни эшитди. Бобо қордек оппоқ соқолини тутамлаб қулоқ осди, ҳийла шу кўйи тек тургач, ортик эътиборини бўлмайд жабрдийда жувон ташвишида келган йўлига қайтди.

Бобонинг растаси тимнинг бошланишида — дарвоза биқинида эди — у нотаин хаёлларга чалғиб жойига келди-да, қопларидан бирининг оғзини очиб, сара майиздан қийиқчасига учтўрт кафт солди, олиб бориб жувоннинг яримлаган қопи устига қўйди. Бобонинг изидан майиз келтириб тўкувчилар қаторлашди. Улар ўлимдек бедаво куч олдида ўз ожизликларинн тан олгандек, жувонга сўзсиз ҳамдардлик изҳор қилишар ва бошларини қўйи солинтирганча изларига қайтишарди.

Зардушт бобо растаси ёнига тўшалган кўрпачага ўбдон жойлашиб чўк тушаётиб, бир нарсадан хавотирлангандек: «Ўзинг мадакорсан, Ахурамазда...» деди шивирлаб. Шивирлагани замон соч-соқолидаи, қуюқ қошларидан нур таралди — ён-атрофида бир зум фонус ёниб ўчгандек бўлди... Тўсатдан уч-тўрт устун нарида кап-катта эркак киши беўхшов дўриллаб фарёд кўтарди:

— Уйим кўйде!.. Худо урде!..

Бояги безовталиқдан сўнг ҳийла тинчиб қолган тимда яна ғала-ғовур кўтарилди. Яқин-атрофдагилар, жабрдийда жувонга ёрдам бериб қайтаётганлар гуриллаб дод солаётган киши тепасига борди. Элликни уриб қўйган, бўрдоқига боқилган қўйдек биққи семиз туршакфуруш алпанг-жалпанглаб эмаклаганича қават-қават тўшалган кўрпачаларни итқитар, нуқул, «Йўқ!.. Йўқ!.. Шилиб кетибди!», дер, лекин йўқотганини топишдан умидвор шекилли, қалт-қалт титраётган қўллари билан кўрпачаларни қайта-қайта ағдар-тўнтар қилишдан тинмас эди.

— Қанчайди, Қамчевой? — сўради шинаванда бозорчилардан бири.

— Естук остуга... ёстуғди остуга қўйгандим... — деб ғўлдиради туршакфуруш бошини кўтармай.

— Қанчайди, деёпман? — чийиллади бояги киши.

— Анчайде... ман санамаган... бир даста эди!..

— Ол-а!

— Баракалла-е, Қамчи-е, ёстикди остига ҳам пул қўядиме, инсон! А, бу...

— Ёстиқнинг остига қўядими, устигами, бу — ҳар кимнинг хоҳиши. Аммо-лекин пулни олдирганимиз эмас, аллақандай зиғирчанинг таъзирини бериб қўяёлмаётганимиз алам қилади одамга!

«Нурунингни дариғ тутма!...!» деб юборди Зардушт бобо ўзига-ўзи гапираётгандек ва афт-ангорини кўрмаса-да, гап бошлаган Сўзамол ёнғоқфуруш йигитни овозидан таниб. «Ота ёнғоқфурушнинг ўғли...» деган ўй кечди хаёлидан. Йигит астойдил ёниб-куйиб гапираётганидан халойиқ сукут сақлаб унинг оғзига анграйган эди.

— Кеча икки шўринг қурғур пулини ўғирлатди, — деди Сўзамол йигит, — илгариги куни куппа-кундузи бир халта хандон пистани олдирдик, кеча — пул, мана, бугун яна... ия, муттаҳамлик ҳам эвиминан-да! «Вей, яхшилар, кўзни очайлик!» дейдиган бирон забонлик мард йўғ-а!..

Хаёлга чўмган Зардушт бобонинг кўксига тушган соқоли сезилар-сезилмас титради...

...Саҳар эди, ғира-ширада таҳоратланиб олгач, тимирскиланиб-пайпасланиб расталар орасидаги йўлакчадан ўтаётганида икки газ нарида аллақандай шарпа ғимирлаганини пайқади. Тикилди, кўзи илғамади. Жойига қайтиб чўк тушди — бошини тиззасига солинтириб кўзини юмганича сукутга кетди. Ҳар кунги одатига биноан, мўйсафид хаёлларининг жилловини бўшатди... «Ҳадемай, тонг отади, олам нурга тўлади... Одамлар уйғонади, бозор уйғонади... тим дарвозаси ланг очилади, ғала-ғовур бошланади... тумонат тошиб-шошиб оқиб киради, оқиб чиқади... сотувчи келади, харидор келади, бекорчи келади... чумоли бўлиб келади... чумоли бўлиб чиқади... оёқлар тинмайди, қўллар тинмайди, оғизлар тинмайди... кираверади-чиқаверади, кираверади-чиқаверади... олаётган пулим дейди, сотаётган молим дейди... тирикчилик бани башарнинг тумшуғидан жиллов ўтказиб етовга солади... «бозор» дея аталмиш товага солиб айлантиради, айлантираверади... қумурсқа тутганини чангаллайди, тутганини инига та-шийди, ташийверади... олиш-сотиш, олиш-сотиш, олиш-сотиш... қўлга, тилга илннган нима нарса борки, сотилади... ё, алҳазар, Ахурамазда!.. Ожизлар оловга муҳтож, Ахурамазда!..

Зардушт бобо чўяндек оғирлашган қовоқларини аранг кўтарди, ёнбошида турган қопга қўл суқиб бир кафт майиз олди, уни ҳовучидан ҳовучига шопириб ўтирди-ўтирди-да, юз бир уқубатда қўзғалди. У ер-бу ерда ғимирлай бошлаганлар шарпасини илғаб, «Яхшилар тоблансинлар... Яхшилар поклансинлар», деб илтижо қилди ва раста олдига айланиб ўтаётиб икки устун нарида...

— Ёпирай! — деб юборди шошганидан. У турган жойида қотиб қолди, иродасини жамлашга уриниб кўзини пирпиратди — бўлмади. — Ўзинг мадад бер, Ахурамазда!.. — деди пичирлаб. — Не жондорга рўпара қиляпсан, Ахурамазда?!

Бобо бўй-басти бир қарич чиқмайдиган ажабтовур бир махлуқни кўриб худди ирkit нарсага кўзи тушиб, нигоҳи булғангандай бирдан сесканган ва кўнглига хатарли бир кўлага соя солган эди, нафаси бўғзига тикилиб овози чиқмай қолди.

— Жажман!.. Тимга Жажман оралади, яхшилар! – дея олди базўр.

Зардушт бобонинг назарида отимдошлари ҳозироқ оёққа турадию анов махлуқни тутиб тилка-пора қиладигандек, супуриб-супуриб тимдан чиқариб ташлайдигандек эди, лекин тимнинг бурчак-бурчакларига урилиб-қалдираб қайтган бобонинг овози ҳеч кимнинг қулоғига кирмади. Бобо ҳушини йиғиб овозининг борича ҳайқирмоқчи — одамларни ҳалокатдан бохабар қилмоқчи эди — шу чоқ махлуқнинг қилиғига кўзи тушди-ю, анг-танг бўлиб қолди — бобо инсон зотининг кўзи кўриб, қулоғи эшитмаган ҳодисанинг шоҳиди бўлаётган эди.

Махлуқ раста устидаги майиз ёнига обдан нўк тушиб олганча лагандаги ошга қўл чўзаётгандек бемалол майиздан туширар, дамодам қорнидаги қопчиғига бир кафт-икки кафт ташлаб ҳам қўярди.

Бобо ҳийла маҳал махлуқни кузатди, унинг қўли-оғзи тинмас, лекин ҳали-вери тўядиганга ҳам ўхшамас эди. Унинг қандоқ қилиб бировнинг майизини тортинмай-нетмай паққос тушираётганидан бобо ҳайрону лол бўлганича, кўзларига ишонмас, хаёлида эса: «Бу қандай махлуқ ўзи? Бу қандай махлуқ?», деган савол чарх урарди.

Бобо хаёлга чалғиб, махлуқ қачон ва қандай қилиб ерга тушганини пайқамай қолди, фақат унинг сакраб-ирғишлаб дарвоза томон бораётганини кўргачина, ҳушини йиғди. Бобо шундагина бу ғаройиб жондорнинг башарасини аниқ-тиниқ кўрди — махлуқнинг кўзи, қулоғи, тумшуги дам сичқонникига, дам тулкиникига ўхшаб, тинимсиз товланар эди... «Олмагон-ку!», деб юборди ичида бобо ва шу заҳоти бошини чайқаб «Тулкиминан сичқондан тарқаган кўринади», деган хаёлга борди, бирпас жим қолгач эса, «Қорни кенгуруники...», деди пичирлаб, лекин махлуқ қаддини ростлаб икки оёқлаб бораётганини кўриб, «Ё одамдан тарқаганмикан?!», деб ўйлади ва беихтиёр шак келтириб қўйгандек шошиб ёқасига туплади...

Орадан аллақанча кун ўтди, қоқ пешин чоғи туршакфурушлар қаторида қий-чув кўтарилди. Оломон гувиллаб ўша ёққа ёпирилди. Ёпирилгани сайин битта-яримта «Нима?», «Нима ўзи?», «Тавба-а!», деган узук-юлуқ товушлар эшитилиб турди-да, бирдан ғала-ғовур тинди.

— Тутамиз, тутамиз! — деб бақирди пистафурушлардан бири ҳовлиқиб.

— Тегма, тегмай тур! Кўрайлик-чи! — деб уни шаштидан қайтарди туршакфуруш чол.

— Ҳай, нима ўзи бу? — деб чийиллади қора чопонли мўйсафид. — Сичқонми?

— Одам-ку?

Ҳангоматалаб оломон ваҳ-хаҳолаб тимни бошига кўтарди.

— Жим! Чўчитиб юборасизлар!

Шу пайт махлуқ ҳуркиб, қочиш пайига тушдими, қора чопонли мўйсафид «Қочмоқчи!.. Қочмоқчи!», деди баттар чийиллаб.

Оломон орасида ғовур кўтарилди, тўрт-беш киши ёқалашиб гурПайлашаётгандек эмаклай, юмалай кетди — тўс-тўполон қўпди, қўпдию зумда ҳамма ҳовуридан тушди.

— Қочди! Қочди! — деган нидолар кўпайди.

— Қўлинг тегди-ку! Шунини тутолмадинг-а! — деди бирови ўдағайлаб.

— Қаёққа ғойиб бўлди? Қаёққа? — деди янаям ҳовлиқиб ёнғоқфурушлардан бири.

Тўдадагилар аланг-жалаб махлуқ қочган томонни билолмай гарангсиз қолди. Ола-ғовур пасайиб, ҳар ким жой-жойига қайтаётганда «Тутамиз, тутамиз!», деб бақирган пистасруруш қўли махлуққа теккан кишига ёнбош келиб, шипшиди:

— Шу қўл билан одамларга бодом сотасанми энди? Қўлинг ҳаром бўлди-ку!..

Бодомфуруш бу гапга ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмай пистафурушга анграйдю, кўрққанидан афти қийшайиб кетди. Унинг аҳволини кузатиб турган Зардушт бобо юраги увишиб бошини тебратганича лаб жуфтлади, лекин ҳеч нарса демади...

Тимдагиларга гап топилди. Ётган ҳам, турган ҳам ўша махлуқдан ҳангома қиладиган бўлди.

— Хў-ўп ғалати нарса экан-а? — дейди бирови.

— Бирон ёмонликнинг аломати бўлмасин-да, ишқилиб, — дейди бошқаси юрак ютиб.

— Ёмонлик ҳам гапми, бирон бало-қазонинг уруғи бўлмасин тағин! — дейди ваҳимачиси.

— Ол-а! Шу зиғирча нарса бошлаб кеган бало-қазо нима бўларди!.. Бу — бизга бир эрмак-ку, ҳа-ҳа-ҳа! — деб ҳамманинг кўнглидаги шубҳа-гумонни ҳайдаб чиқарди дали-ғулиси.

Ҳангомага харидорлар ҳам аралаша бошлади.

— Нонвойхонада ҳам ғалати махлуқ пайдо бўлганмиш! — деб гап топиб келди улардан бири.

— Қандолатчилар растасига бурноғи йил оралаган, нимаиканини ҳеч зоғ билмайди!

— Эрта-индин бутун бозорга тарқалармиш!..

Бундай узук-юлуқ хабарларни эшитган Зардушт бобо маъюс тортди. Ахуразмадага имон келтирди. «Наҳотки бутун бозорга тарқаса...» деб хавотирда ўтирганида тим ичида Ота ёнғоқфурушнинг овози жаранглади:

— Эшитмадим деманглар! Махлуқнинг номи — Жажман! Жажман!.. Эшитмадим деманглар!..

Зардушт бобо бадани увишиб турган эканми, сесканди. Ота ёнғоқфуруш жар солаётган номни қадимда аллақайда эшитганини, эшитган эмас, номаълум жондории ҳо-ов биринчи бор кўрганида ўзи беихтиёр, «Жажман!.. Тимга Жажман оралади, яхшилар!», деб юборганини эслади... Бобо оғир сукутга чўмди... «Ахурамазда аён қилибди... Яхшилар воқиф бўлибди», деди у тин олиб... Яхшилик илоҳининг ҳаққига шукроналар бағишлади...

Бу ёқда туршакфуруш тепасидаги можаро давом этарди.

— Манаши сичқонбашара билан келишайлик. Еганича есин, ангишвонадай қорнига дунёни ютвормас!.. Тўғри, киссага тушгани яхшимас.

Кўса майизфурушнинг эзмаланишидан Сўзамол ёнғоқфуруш тутакди:

— Сизминан биз «яхши-яхшимас» деб ўйимизга етгунча Жажман тимни эмас, бозорни еб битиради! — деди у жеркиб. Сўнг сал ҳовуридан тушиб, овозини пасайтирди: — Тўғри, илгари кўзимизга кўринмаган, у бир сиқим-икки сиқим майиз-туршак егани билан камайиб қолмасдик, «еса ебди-да», дедик. Индамадик. Кейин сезиб-сезмай эркатойимизга айлантирдик...

Зардушт бобонинг юзига майин табассум югурди. Жажман секин-аста тимдагилар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетган даврларни эслади.

...Махлуқ кўринди дегунча «Ма, Жажман, ма!», деб унга майиз, писта, ёнғоқ ташлайдиганлар чиқди. Жажман ҳеч кимдан тап тортмас, хаш-паш дегунча «хайр-садақа»ни еб халтасига солиб битирар, туршакни гоҳ данаги билан ютиб юборар, гоҳ қарсиллатиб чақиб, мағизини чапиллатиб чайнар эди. Унинг зиғирдек қўли, бармоқлари, зиғирдек тумшуғию сичқонникидек оғзига, моғор тусидаги митти кўзларига қараб... бозорчилар кулгани кулган эди, бора-бора унинг еб-тўймаслигидан, очофатлигидан юмалаб-юмалаб кулиб, вақтичоғлик қиладиган бўлдилар. «Уни мен тўйдираман! Йўқ, қорни ёрилиб кетгунча мен боқаман уни!», деб баҳс бойлайдиганлар чиқди, лекин ҳар сафар «Тўйдираман!», деб катта кетганлар чув тушаверди, Жажманинг еб-тўймаслиги сирлигича қолаверди...

Кейинроқ Жажман биров чақирмаса ҳам ердан ёриб чиққандек пайдо бўлишни, растага уюлган мева қоқисидан бемалол паққос туширишни одат қилди. Тимдагилар бунга ҳам кўникди, сўнг... ўша кезлар, ким эди-я, ҳа-я, анави Сўзамол ёнғоқфурушнинг бобоси Бобо ёнғоқфуруш Жажманни «Йўқол-э!», деб қувиб солди. Қопдаги ёнғоқни қарсиллатиб чақаётган деб пичирлади, яна, яна... ва тўсатдан тим ичини: «Ўлдираммиз!» деган хитобу даъват тутди.

Бундай жазони кутмаган битта-яримта ...фурушлар демаса, тимдагиларнинг бари оёққа қалқди. Ғовур-ғувур зўрайди. Кутилмаганда издиҳомдан чеккада – раста устида холи ўтирган чопонли жийдафурушнинг залворли, дўрилдоқ овози кўзғолганларни жойида тўхтатди.

— Ҳой, яхшилар, лоақал бобомиздан оқ фотиҳа олишни унутманглар...

Шовқин ўша заҳоти тинди, оёққа қалққан издиҳом Зардушт бобо томон ўгирилди. Сўзамол ёнғоқфуруш тўда олдиға ўтиб, бободан ижозат сўраб, саволомуз термилди. Бобо кўзларини қисиб унга тикилди, сўнг ҳудудсиз осмонга кўз югуртирмоқчидек бошини вазмин кўтариб, одамларнинг боши узра тўғрига — тим одоғи томон нигоҳ солди. Чурқ этган сас эшитилмас, жамоат нафас олмай, бобонинг оғзини пойлаётган эди. Бобо рўпарасида илҳақ турган фуқаро дардида Ахурамазданинг ўзидан мадад сўрамоққа лаб жуфтлади, лафз айтишга улгурмай, тим одоғидаги девор ортидан... зорланганнамо гурсиллаган шовқин чалинди қулоғига. Оломон унинг фатвосига илҳақ, бобо эса бирон кимса пайқамаётган бир сирли-синоатли нола қайдан келаётганини билолмай гарансиб сукутга чўмган эди... Шу чоқ Зардушт бобонинг ўсиқ қошлари паноҳидаги нурсиз кўзлари илкис чарақлаб кетди, бобо бошини ёнбошга энкайтириб, устун ортига мўралади. Ўша томондан «Мана! Мана!», деган шовқин кўтарилди. Тим ичи алғов-далғов бўлиб кетди. Тўс-тўполон кўпди. Зардушт бобо рўпарасида ҳеч зоғ қолмади. «Мана! Мана!», деб ҳайқирган киши шекилли, икки қатор раста ўртасидаги ялангликка югуриб чиқди-да, «Ана! Анави қопдан олди! Олди!», дея қўлини бигиз қилиб кўрсатганча тисарилаверди. Ёрдамга ошиққанлар у киши кўрсатган қоп тепасига етиб бордилар — қоп оғзи очиқ эди. Қоп-

қанорнинг ён-верига тумшук суқаётган уч-тўрт чоқли кишининг бирови, «Ана, ур!», деганча ўзини раста устига ташлади. Зардушт бобо шундагина Жажманни кўрди, махлуқ растага тўшалган ўрин устида қавагидан бош чиқариб атрофга қулоқ солаётган кўрсичқондек аланглади-да, лип этиб яна ғойиб бўлди.

Қув-қувчилар кўпайди: кимдир эмаклаб раста остига ўрмалаб кириб кетди, кимдир қопқанорни суриб-йиқитишга тушди, уч-тўрттаси қўлига яримта-юримта ғишт парчасини тутганча аланг-жаланг хезланди.

«Жажман қўлга тушса керак», деб ўйлади Зардушт бобо, ўйладию шу заҳоти фикридан қайтди: «Бир ҳамлада қўлга тушадиган бўлса, шу чоққача жон сақлаб юролмасди. Бобонинг кейинги фарази тўғри келди: ҳарчанд қув-қувга қарамай, Жажман қўлга тушмади. У сонсаноксиз оломон тажовузига парво қилмай, гоҳ у, гоҳ бу раста устида пайдо бўлар, майизми, бодомми, ёнғоқ ё туршакними — бирдек иштаҳа билан митти юходек еб, қопчиғига тиқиштирарди. Писта уюмини совураётганида муштдек ғишт парчаси учиб келиб пистани тупроқдек тўзитиб юборди. Жажман шунда ҳам талвасага тушмай, ғойиб бўлди.

Дарвоза туруми шарақлаб харидорлар кира бошлади ҳамки, қув-қув тўхтамади: семизу ориқ, ёшу кекса ҳолдан тойди. Жувон майизини, туршакфуруш пу-лини ўғирлатганини унутди.

— Ғиштни ким отганди? — сўради ҳарс-ҳарс нафас олаётган шоп мўйловли киши.

— Мен! — деди пучуқ мағизфуруш гердайиб, сўнг афсусланиб қўшиб қўйди: — Мўлжалдан сал хато кетди-да!..

Зардушт бобо тимдошларининг болакайлардек суханбозлигидан кулгиси қистаб, қўлларини орқасига қилганича жойига қайтди, қайтаётиб тим одоғига орқа ўгириб турган бўлса-да, яна гурсиллаган шовқинни эшитди. Ерга қоқилгандек тек туриб бутун вужуди қулоқ бўлиб тинглади: гурс... гурс... гурс... Бобога ер ости гурсиллаётгандек туюлди, беихтиёр оёқ остига разм солди, қулоқ осди... йўқ, гурсиллаётган — одоқдаги тим девори эканлиги аниқ эди...

Бобо жойига ўтиб ўтираётиб, «Дарвозани оча қолинглар» деган маънода қўшни майизфурушга қаради. Дарвоза очилдию тим ичи харидорга тўлди: ғала-ғовур, савдолашишлар, талашиб-тортишишлар бошланди... Зардушт бобо тимдошларига кўз югуртирди, улар гўё ҳаётларида унутилмас қувончли воқеа юз бергандек димоқлари чоғ, руҳлари тетик эди...

Эрталабки ҳодиса бир қанча кунгача оғиздан тушмади:

— Жажман қайтиб қорасини кўрсатмайди! — деди пистафурушлар.

— Ўтакаси ёрилиб ўлди, қанор-панорнинг остидан ўлиги чиқади энди! — деди ёноғоқфурушлар хаҳолаб.

— Зора қутилган бўлсак... — деди жийдафурушлар умид боғлаб.

Зардушт бобо эса мийиғида кулди, унинг назарида Жажманнинг мавжудлиги куну туннинг алмашилишидек муқаррар эди. У фақат бир нарсадан ташвишда, «Жажман ёлғизми, ё унинг уруғи кўпмикан?.. Ёхуд, ҳаммаёқни Жажман босиб кетса қандоқ қилади одамлар?», деган ўйнинг охирига етолмасди.

Бунга ҳам бобонинг ўзи жавоб топди...

Саҳарда одатдагидан пича эрта уйғонди, уйғондию кейинги кунларда камуйқу бўлиб бораётгани, ухлаш ором эмас — азобга айланаётгани мулоҳазасини қилди... Одамзод музлик салтанатига банди бўлмас экан, у — ҳаёт... «Ахурамазда, ўзинг мададкорсан!.. — деб шивирлади бобо астойдил. — Ихтиёр ўзингда, Ахурамазда!..»

Бобо ўи оғушида ўрнидан турди, ташқарига йўналган жойида Жажманга кўзи тушди. У пахтали камзулини елкасига омонат ташлаб ётган майизфурушнинг рўпарасида чордона қуриб ўтириб олган, лагандаги ошга қўл чўзгандек бемалол унинг қўйини кавлаштираётган эди. Маст уйқуда ётган майизфуруш, қитиғи келдими, ғимирлади, кўзини қаттиқроқ юмди, махлуқ эса зиғирдеккина чангалида пайдо бўлган пулни боши узра кўтариб, бобосидан обакиданон ундирган болакайдек сакраб-ирғишлаб, лекин суваракдек сассиз-шовқинсиз югуриб дарвоза

ёнига келди. Бобо ҳушини йиғиб улгурмай Жажман деворга суяб тахланган қопларга тармашиб юқорига зипиллаб чиқиб кетди. Дарвоза тепасига етганида ўша ердаги девор туйнугидан ҳар бири сандалдек-сандалдек қўшалоқ ҳовуч пайдо бўлди. Жажман қопчиғини кўтариб ҳовучга ағдарди, устидан чангалидаги пулни ташлади, ҳовучлар шу заҳоти кўздан йўқолди. Жажман физиллаб пастга тушди...

Бобо кўз ўнгида содир бўлган воқеани хийла фурсатгача идрок этолмади — манглайда ўлим шарпаси елиб ўтгандай юраги орқага тортди... баҳайбат ҳовучлар, ҳе-е, аллазамонларда — болалик кўзлари тушида кўрган, Оташ момосини олиб қочган ҳовучларнинг ўзгинаси эди...

«Одамлар, воқиф бўлингиз... пойлоқчилик қилингиз. Жажманни кўлга туширингиз», дегиси келди. Зардушт бобо баралла, «Жажман!.. Жажманни тутингиз, яхшилар!», деб ҳайқирганини, аммо ҳайқириғини тимдошларидан ҳеч кимса эшитмаганини эслади — «уларнинг дилини ўзинг нурафшон этгайсан, Ахурамазда!», деди...

Зардушт бобонинг нолалари бесамар кетмади — қув-қув авзга мингани сайин Жажман ҳолдан тоя бошлади, энди у бемалолдан-бемалол нишхўрлик қилмас, бир чўқиб, ўн аланглар, сичқондек қув, олмахондек эпчил бўлиб қолган, нафси ҳаққалак отганидан кун-туннинг фарқига бормаи кўйганди. У тўппа-тўсатдан бирор раста устида пайдо бўлар, сотувчи ё харидорларнинг ҳай-ҳайлаб аюҳаннос солишига қарамай, ер кавлаётган юмронқозикдек икки кўллаб қопчиғини тўлдирар ва одамлар эс-ҳушини ўнглагунича қочиб улгурарди.

«Ҳовучларни тўлдиролмай жони ҳалак!», деган ўй кечди Зардушт бобонинг кўнглидан...

Сўл қатор растадагилар ҳар ерга каламуш қопқон кўйдилар, уни кўрган ўнг қатор растадагилар, «Жажман қопқонга тушмайди», деган хаёлда тешик-туйнук борки, сим тўр қоқиб ташладилар. Бозор эгалари юборган оқ халатли халоскорлар куни бўйи савдони тўхтатиб кўйди, сотувчию харидорларни ташқарига ҳайдаб, тим ичини кўланса исга тўлдирди. «Ўн йилгача Жажманнинг қадами узилади энди!», деган овозалар тарқалди, уч-тўрт кунгача одамлар оғиз-бурнини ёпиб жон сақлади. Жажман эса... тимдаги беҳаловатликларнинг ўзига дахли йўқдек ўша-ўша — кечани кеча, кундузни кундуз демай ўмаришдан толиқмасди, елдек пайдо бўлиб, бировлар кўлидаги пулни юлқиб қочар, унинг изидан ушла-ушла, ур-сур бошланар, натижа эса ҳамишадагидек: Жажман осонгина қутулиб кетарди...

— Сим тўрнинг катагидан сирғалиб ўтди-я! — дейди бирови.

— Ўз кўзимминан кўрдим! — дейди унинг гапини тасдиқлаб бошқаси, — хамирдай чўзилдию зулукдай сирғалиб ўтди-кетди!..

— Кўлим қопчиғига тушиб йиртвораи деди-я, аттанг! — дейди яна бирови ҳовлиқиб.

— Кимда-ким кўлга туширса, беминнат ҳадя бор! — деб қолди Сўзамол-ёнғоқфуруш.

— Беминнат ҳадя!..

— Мукофот!.. Мукофот!..

Оғиздан оғизга кўчаётган бу хитобу ҳайқириқлар орасидан Зардушт бобо қулоғига гурсиллаган товуш хийла баландроқ, аниқроқ эшитила бошлади. «Вақти-соати яқин...», деди пичирлаб бобо. Ва растаси устида Жажманни кўриб, соқоли асабий титради... Жажман сара сояки майиздан бир кафт олиб оғзига ташлади, шимди... Бобо унинг гуручдек майда, садафдек текис тишларини аниқ-тиниқ кўраётганидан кўзига ишонмаса-да, жондорни қизиқиб бош-оёқ кузатди. — Жажман ўлар ҳолатда ориқ, кўл-оёғи гугурт чўпидек қилтириқ, фақат у чунонам шиддат билан ҳаракат қилар, ҳаш-паш дегунча майиз уюмининг биқинини ўпириб ташлаган эди.

«Еганингча еявер-чи...» деди бобо шивирлаб. Жажманни чўчитиб юбормаслик учун, сўнг махлуқ жон ҳолатда қопчиғини тўлдиришга тушганини кўриб беихтиёр кулимсиради, «Нафсинг бузилгани, кунинг битганиданмикан?..», деб сўради. Жажман бобони мазах қилгандек тиржайди, аслида у талвасага тушган — беҳад ошиқаетган эди...

Бобо куни бўйи саралаган майизига ачинмай кўйгандек эди ҳамки, растанинг олд томонидан пушиб келган ён қўшниси сапчиб қад ростлади-ю, «Хў, отангни!..», деганича ўзини майиз

аралаш Жажманнинг устига ташлади, яна икки давангирдек майизфуруш унинг устидан ёпирилди. «Жажманнинг абжағи чиқди!», ўйлади бобо.

— Қочди! — деди бўшашиб қўшниси.

— Қандоқ қочди?..

— Қаёққа қочди?!

Жажманнинг устига ташланган майизфурушлар шундай деб ён-верига аланглай кетди. Қўшни майизфуруш кўзларини олайтириб бобога юзланди:

— Кўрдизми? Айтинг, қаёққа йўқолди?! — деб сўради у бўғилиб.

Зардушт бобо мийиғида кулимсираб тураверди.

— Гапирсангиз-чи, қаёққа йўқолди?! — деди азбаройи жон-фиғони чиққанидан ўшқириб қўшниси.

Бобо авзоини бузмади, қоматини адл тутиб, рўпарасида тўдаланганларга сўзсиз қараб тураверди. Тўда катталашди. Қўшни майизфуруш бобонинг бетига ортиқ тик қаролмай, кўзини олиб қочганда, унинг ёнида пайдо бўлган пистафуруш ғазабини яширолмай ўдағайлади:

— Барибир тутамиз!.. Сиз кўмаклашмасангиз ҳам бу аблаҳнинг уруғини қурутамиз!..

«Ҳароратингни дариг тутма, Ахурамазда!.. Кўнгилларни ўзинг мунаввар қилгайсан...», деди Зардушт бобо ичида илтижо қилиб. Унинг кўксидаги таваллони тим одоғидаги деворнинг гурсиллаши босиб тушди. Мана, мана, ҳозир жамики одамзод қулоғини динг қилади, олди-сотди, ивир-шивирни бас қилади, ёшу кекса тим одоғи томон юз ўгирди....

Ғазабга минган пистафурушнинг тўсатдан ялтоқланиши унинг хаёлини чалғитди:

— Ҳаммасини кўриб турибсиз, айтсангиз бўлмайдими, бобо?! Қандоқ қилсак тутамиз у баччағарни!.. Йўқотайлик, қутулайлик, хотиржам яшайлик ахир!..

У ҳали-замон гапдан тўхтайдиганга ўхшамас эди, шу чоқ қарама-қарши томонда челакнинг қаттиқ шарақлагани эшитилди, кимдир: «Ушладим!», деб қичқирди — оломон гувиллаб ўша ёққа кўчди.

Кўнгли бир ғашликни туйган бобо жойидан кўзғалмади. Оломон ёпирилган томонда ғала-ғовур авжига минди. Ҳамма ёқни: «Ким?.. Ким ушлади?», деган овозлар тутди.

— Мен!.. Мен тутдим!.. Бопладим!.. — деди кимдир мамнун ва қувончдан ўтакаси ёрилгудай бўлиб.

Оломон Жажманни қўлга тушириш бахти насиб этган кимсани кўриш умидида олдинга сурилди. «Ўлдирамиз!..», «Мен ҳам уриб қолай!» деган хитоблар, бақир-чақирлар қулоқни қоматга келтирди. Ва туйқус сукунат чўкиб, Сўзамол ёнғоқфурушнинг ҳаяжонланган, ғолибона овози эшитилди. У растанинг устига чиқиб олган, худди байрамона нутқ ирод қиладигандек, қайчиланган хушбичим мўйлабини силаб-силаб қўйиб сўйлар эди:

— Гап битта — Жажман ўлимга маҳкум! Вассалом!

Оломон гувиллаб унинг ҳукмини маъқуллади. Ёнғоқфуруш йигит худди туя сўймоқчидек ҳафсала билан енглари шимарди, челак устига энгашди, тўдалашганлар давра ясаб, уни ўртага олдилар. Ким қадоқ тош, ким ғишт парчаси, ким сўйил тутган — ҳамма шай эди.

Сўзамол ёнғоқфуруш челак остига қўл суқди — йиғилганларнинг кўзи олма-кесак терар, қасос чоғи етганидан нафрат ҳамманинг кўзига, қўлига кўчган эди — челак шарақлаб ағдарилди-ю, ёнғоқфуруш йигит чўғ ушлаб олгандек қўлини силтаб тортди.

— Тишлади! — деди у жон ҳолатда бақириб.

Челак остидан чиқиб олган Жажман қочишга чоғланиб улгурмай, учи айри сўйил уни ерга қапиштириб қўйди. Буни кўрганлар «Ўлди-и!», деб улгурмай, Жажман айри остидан сирғалиб чиқди, бир силкиндию ўзини оёқлар орасига урди — ўтолмай орқасига қайтди, қайтган жойида бошига муштдек қадоқ тош тушди — Жажман йиқилиб, ерга чўзилди, «Ўлди!.. Ўлди!..» деб юборди оломон. Лекин Жажманга жин ҳам урмагани, у яна оёққа турди, қўлчалари билан қопчиғининг оғзини тутганича дикирлаб олдинги қаторда турганлардан бирининг елкасига сакраб чиқди — қий-чув кўтарилди. Жажман лип этиб, дикирлаб бошдан бошга, елкадан

елкага ўта-ўта бориб нима бўлдию яна оёқлар остига — тўда орасига тушиб қолди. Кимдир уни қаттиқ тепди. Жажман ердан икки қулоч кўтарилиб, ерга чалпақдек бўлиб тушди, тушдию бояги учи айри сўйил уни яна ерга қапиштирди... «Бос! Бос!», деб ҳайқирди оломон гуриллаб, бироқ сўйилнинг учи худди муз устида тойиб кетгандек сурилди. Жажман айри остидан сирғалиб чикди, чикдию қаддини ростлай олмади — чамаси айрининг зарбидан унинг бели майишиб кетган эди.

— Ўзинг огоҳ бўл, Ахурамазда! — деб кўзларини юмди Зардушт бобо. — Ўзинг огоҳ бўл!..

Тим одоғи томонидан эшитилаётган зорланувчи, ёлборувчан гурсиллаш дўқ-иддаога айланиб, бобонинг шивирини, унга қўшиб оломоннинг шовқинини босиб тушди. Зардушт бобонинг кўнгли оғир нохушликни сезиб, кўз олди қоронғулашди, мияси ғувиллади... тим шифтига қапишган учбошли Ахриман кўзларидан совуқ булут пуркаб Ахурамазда устига ташланди. Ахурамазда оёқда туролмай, ёнбошига ағдарилди, ағдарилаётган жойида оғзини ўрадек очган Ахриманнинг башарасига ўт пуркади, Ахриман сапчиб шифтга кўтарилди. Ахурамазда қаддини ростлай деганда Ахриманнинг оғзидан пуркалган булутлар орасидан бир, икки, яна, яна Жажманлар дикирлаб чиқиб кела бошлади. Ахурамазда уларга ҳам олов пуркади. Жажманлар куймади, Ахурамазда ўт-оташга дош берадиган жондорни кўрмаган эди — босиб-босиб олов пуркади — Жажманлар алангаи оташда яйраб-ййраб ҳузур килаётгандек ирғишлар, бу етмагандай, Ахурамазданинг елкасига, бошига чиқиб тушар, тинимсиз қандайдир товуш чиқарар эди. Шифтга қапишган уч бошли Ахриман оламни бошига кўтариб хаҳолади...

— Огоҳ бўл, огоҳ, Ахурамазда! — деб кўзларини баттар юмди Зардушт бобо турган жойидан қимирламай. — Ахриман ўлмаган, Ахурамазда!.. Огоҳ бўлгайсизлар, яхшилар, огоҳ!.. Ахура...

Бобо эзгулик тангрисининг номини айтиб улгурмай, осмонўпар қоятош ағдарилгандек нимадир беўхшов гумбирлади, шунинг баробарида оломон орасидан отилиб чиққан аянчли чинқириқ қулоққа найзадек қадалди, кейинидан, «Қочди!.. Қочди!..», деган шовқин кўтарилдию талотўп қўпди — ўн чоғли киши устма-уст ерга ташланди. Чалажон Жажман шунда ҳам таслим бўлмасди: девдек-девдек бесўнақай одамлар остида ерга чаплашгудек чўзилар, одамлар енгил нафас олган заҳоти дик этиб қаддини ростлар — қочишга чоғланар — яна издиҳом пойи остида қоларди...

Нафаси бўғзига тикилиб, толиққанлар талотўпдан узилиб, орқада судралар, улар ўрнини бошқалар эгаллар — Жажманга тинимсиз, беаёв калтак-мушт ёғдирар — Жажман ҳар сафар ўзини ўнглаб олар, худди калтак остида қолганини сезмагандек, ҳамон кўзлари олма-кесак терар — афтидан қўлига илинадиган нарса қидирар — шундай бўлса-да, унинг ҳолдан тояётгани, юришлари тобора сустлашаётгани, қаддини тутолмаётгани сезилаётган — оломон зўр келаётган эди... Ва ниҳоят!.. Ниҳоят... бирдан ур-сур тўхтади, «ҳою-ҳай-ҳай»лар тинчди, тим ичига сув қуйгандек жимлик чўкди... У ер-бу ерда юмалаб, эмаклаб Жажманни дўппослаганлар бирин-сирин оёққа турди ва... Сўзамол ёнғоқфуруш Жажманнинг калта думидан тутиб чалажон танани боши узра кўтарди.

— Ҳу-у, тўнғиз қўпгур! — деб юборди кимдир.

— Ўлгани рост бўлсин-а! — деди яна биров севиниб.

— Бир томчи қони чиқмади-я, тавба-а!..

— Худо адашиб яратиб қўйган бу баччағарди, қон ҳайф унга!..

Оломон орасида кулги кўтарилди. Текинхўр балосидан қутилган аламзадалар қучоқлашган, ўпишган, йиғлаган... қуёш бу кун тимнинг ичидан кўкка кўтарилаётган эди...

Ёнғоқфуруш йигит махлуқнинг жасадини кўтариб турганича тимдошларига қарата яна сўз айтди:

— Ёмоннинг куни битди, биродарлар!..

Жажманнинг қопчиғидан қолган-қутган майиз, писта қолдиқлари тўкилди. Оломон уни кўриб кулиб юборди, бироқ шу пайт... Жажман тилга кирди:

— Ло... кила!.. Локил...ла!..

Сўзамол ёнғоқфуруш чўчиб Жажманнинг жонсиз танасини ирғитиб юборди, сакраб ўзини орқага ташлади, хангу манг бўлган оломон шамдек қотди. Тим ичи шунчалик жимжит бўлиб қолдики, азборойи, Жажман жон бераётиб базўр такрорлаган бир оғиз сўз ҳамон ҳавода таралиб эшитилиб турарди. Оломон худди осмондан одамларнинг эсини оғдириб қўядиган сас ёпирилиб келаётгандек, талвасага тушди.

— Зардушт бобо...

— Зардушт...

— Бобо...

— Зардушт бобо!!!— деб юборди оломон бир овоздан илтижо қилиб — издиҳом кўчкидек сурилиб, бобо томон силжиди. Зардушт бобонинг эса қулоғи том битган — эшитмас, рўпарасида умидвор тикилиб турган издиҳомни кўзлари кўрмас — бошини ғоз тутганича тўғрига — тим одоғи томон юз тутиб турарди. Шу пайт...шу пайт...тим одоғидаги девор тепасидан катта-кичик кесак-гувалалар кўчиб, дўпирлаб ерга туша бошлади — тим ичи чанг-тўзонга тўлди... Деворга яқин турганлар аранг ўзини четга олишга улгурди, тумонат бўридан ҳурккан сурувдек бир бурчакка ғуж бўлиб қисилди, оломон кўзлари ола-кулаллашиб, тим одоғига анграйди... Шу кўзлар, шу нигоҳлар ўнгида тўзон босилди, босилди ва деворнинг тепасида ўранинг оғзидек қора тўйнуқ кўринди... қандай ҳодиса юз бераётганига фаҳми етмаган оломон ханг-манг бўлганича қотиб турар, бирор зот қилт этишга журъат тополмасди ўзида... Ана шунда қора тўйнуқдан бир жуфт баҳайбат ҳовуч кўринди... ҳовучлар ичкарига суқилиб кирдию улардан ҳозиргина базўр, минг бир азобда ўлдирилган Жажманга икки томчи сувдек ўхшаш бошқа бир Жажман сакраб ерга тушди, фақат у олдингисидан хийла дуркунроқ — бўйи икки қарич эди...

ДАШТУ ДАЛАЛАРДА

Хадича кетдию кўнглидан ҳаловат ҳам кетди. Уй бамисоли ўлик чиққандай ҳувиллайди. Полвоннинг юраги ториқди — уйни тарк этди, боққа олиб тушадиган қияликдаги бобосидан қолган ертўлани ўзига бошпана қилди. Одамларнинг кулишини биларди, аммо уйдаги ҳамма нарса Хадичани эсга солади: остонага қадами теккан, деворга елкаси — чидаб ўтириши қийин бўлди.

Ертўла эски бўлса ҳам ҳавоси қуруқ эди. Ери нақ метин — чўкич тегса, чақин чиқади. Қоратойни ҳам ичкари олиб кирди. Бечора ит очикқа ўрганган эди, ертўлага кўниколмади, уч-тўрт кеча увлаб чиқди, лекин — йўқ, кейин-кейин эгасининг ҳолига тушунди чоғи, пойгакка тўшалган похол устида индамай ётадиган бўлди.

Ертўла аввалига сал ваҳимали кўринди. Шифти паст, агар чироқ бўлмаса, нақ лаҳаднинг ўзгинаси...

Аста-секин ертўланинг гўрсимон эканига ҳам кўниқди. Ёмғирли бир тунда уйқусиз ётиб, узоқ ўйлади, ўзининг тириклигини ўйлади, ёнида ити Қоратой борлигини, Хадичанинг кетганини... Бир ўзи кетса гўрга эди, қизчани ҳам етаклаб кетди. Шу тариқа, хаёли тўрт яшар қизчаси Чаманга оғди, қизим ҳозир Шўрқудукнинг кўчасида бемалол ўйнаб юргандир, деб ўйлади, ҳатто унинг қўлчаларини тупроққа белаб қичқираётганини эшитгандай бўлди. Ярим тун экани, ташқарида ёмғир шаррос қуяётгани — бариси бекор эди. Хўрлиги келди, ўздан хафа бўлди, кейин пойгакда хумдай бошини ерга қўйиб мудраётган итига сўзланди: менинг ҳолим шу, Қоратойжон, хотин кетди, ҳар ким ўз йўлига экан...

Ит отини эшитиб, кўзларини очди: Полвон гапириб ётаверди. Гўёки бор алами танидан ҳовурдек кўтарилиб, бутун ертўлани тўлдираётгандай эди. Қоратой эгасининг қарашига чидай олмади, похол устида ғужанак бўлиб, яна кўзларини юмди.

...Кунлар шу зайлда ўтаверди. Синглиси Адолат ҳар кеч сигир соғар маҳали ҳолидан хабар олиб турарди. Акасининг ўрлигини билар, шу сабабли унга кўпда ақл бўлавермас эди. Лекин, ахийри у ҳам чидаб туролмади.

— Менгаям осон тутманг, ака, — деди. — Жўжабирдай жонман, қайси бировларингга қарайман? Одамларга кулги бўлдиқ, ака, бу кунингиздан ўлганингиз беҳроқ эди!..

Ҳар сафар синглиси келганда миқ этмай ётадиган одам, бу гал илкис қўзғалди:

— Мен ўлсам тинчийсанми, Адол?

— Қайтиб олдим, ака, — деди у. — Тилларим қирқилсин, ака, қайтиб олдим!..

— Сенга оғирим тушгани рост, — деди Полвон. — Сал сабр қилгин, сингил, мен аввал олд-ортини бир ўйлаб олай...

Ўшандан бери Адолат қорасини кўрсатмайди. Олиб келган нарсасини ҳам ертўладан ташқарига, эски толтовоқнинг остига қўйиб кетади.

Кундузлари бир нав — ёлғизлик кўп билинмайди. Эрталаб қўлига гаврон олиб чўлга чиқиб кетгани билан то шомгача подага андармон бўлиб юради. Бахтига, шериги Ҳасанбой камгапроқ одам, бир марта уйланиб, йил ўтмай ажрашган. Полвоннинг хотини кетиб қолганига кўп ҳам ажабланмайди.

Кундузлари бир нав, жами азоб шомдан кейин, ифти паст ертўлага қайтган маҳали бошланади.

Хадича ёнингда ётганида ўлим ёдингга тушса ҳам қўрқмайсан: хотининг бор, боланг бор, тепангда — худо, э, бир гап бўлар-да, деб ўйлайсан. Хадича бўлмаса қийин экан. Энди унинг сиёғи ҳам эсдан чиққандай: бечора салга шамолларди, шамоллаб димоғи чиппа битганида пишқириб безор қиларди, ҳуда-беҳуда чироқ ёқарди, ивирсиб ғашингга тегарди, лекин бари борлиги дуруст эди — овунардинг, истаган пайтингда қўл узатсанг етади, фингшиса фингшир,

иложи йўқ ўртада нон синган, никоҳ ўқилган; бағринга босиб юзи кўзидан муччи олган чоғларингда бечора кичрайиб қоларди, у-ку кичкина, лекин сен ҳам ўзингни пардек енгил сезасан; димоғингда сутнинг ҳиди, қаёққадир учиб кетгиларинг келади; доим кўклам бўлса, кўкаламзор бўлса, яланг оёқ, яланг бош, пардек енгил Хадичани кўтариб ҳовлидан чиқсанг, кейин шу кўтарганча кетсанг, ҳеч кимдан уялмасанг, кетсанг, йўлингда биров учрамаса, кетсанг-да, қаёққа кетаётганингни ўзинг ҳам билмасанг!

У хотинини умрида бир марта — чимилдиқда амаллаб кўтариб олган, холос. Фақат, баъзан пода кетидан юрганида хаёли оғиб, уни ана шундай кўтариб чопмоқни истаганларини эслайди. Чимилдиқда иккита аёл этагидан босиб турган, биттаси — Хадичанинг ўртанча аммаси, шунчаки этакдан босмай, нақ тақимига қистирган. Полвон унда ёш эди, бирмунча шўхлиги ҳам бор, кишибилмас тимирскиланиб туриб, Хадичани кўлтиғидан шартта кўтарди. Аммо ғафлатда қолди, қападек бўлиб ағдарилиб тушди. Уни роса кулги қилишди. Хотин-халаж баралла кулди. «Мана сенга, Ойбуви, мана сенга куёвнинг зўри», дейишди. Зўру нозўри кимга керак — шунчаки гап бўлса бас, ҳамма оғзига келганини айтади, ҳамманинг димоғи чоғ. Полвон чимилдиқ ортидан маст одамдай гандираклаб чиқди, чиқдию кўчада шўрқудуқлик йигитлар билан ўралашиб турган жўраларини кўрди. Куёвнинг ўзи чиққач, шўрқудуқлик биттаси баттар авж қилди: «Сенга Хатча ҳайф, Полвон, — деди. — Ўзимиздан ортиб қолгани йўқ эди, қулоғини тишлаб қўювдик, ҳалиям ташлаб кетабер!...» Полвоннинг ёмон ажинаси тутди, лекин уришгани жўралари қўйишмади, неки ҳарбу зарб бўлса, ўзларини балогардон қилишди... Сўнг, Шўрқудуқдан чиқар маҳал, кўчанинг адоғида, улар тушган уловга тош ёғилди. Полвон сал энкайиб, келиннинг бошида турди, лекин Хадича шусиз ҳам бехатар эди. Уст-боши қалин, юмшоқ — унга ҳеч зиён етмади. Биргина Ғуччи чолга тош қаттиқроқ тегди, бечора йилқичи, алами тутиб, овозининг борича айтиб қўяберди: «Нокас шўрқудуқлик, менинг айбим нима? Чимилдиққа кирган менми?!» Унинг бақирганига биров парво қилмади. «Ёр-ёр-ёрон-эй!» деб қўшиқ айтишди. Уни Шўрқудуқдан қўшилиб чиққан келиннинг хешлари бошлади. Галатепаликлар аввалига ийманиброқ туришди, кейин улар ҳам қўшилди, то ўзларининг сарҳадларига етгунча бўкириб боришди: «Томда товуқ ётади, ёр-ёр-ёрон-эй, оёғи совқотади ёр-ёр-ёрон-эй!..» Ёлғиз Полвон қўшиқ айтмади. Индамай келди. Ғалати эди. Ёнида — Хадича, ҳали юзини тузукроқ кўролгани ҳам йўқ, уяту кўрқувдан бир бурда бўлиб ўтирибди, улов ҳар силкинганда елкаси тегди, худди бир яшин ургандай, ўт, олов, қиёматнинг нақ ўзи!.. Кенг бир дала, Йўл, улов... Э, Худо, улов дегани мунча имилламаса!.. Бир ёқда қўшиқ, бир ёқда Ғуччи чол, ҳалиям сўқиняпти: шўрқудуқлик номард чиқди, кўчада рўпара бўлолмади, орқадан тош отди... Энди Ғуччига қийин, энди унинг ғуррасини Галатепа роса бир ой кулги қилади, ажаб бўпти, хўб бўпти, сен чолга куёвнавкарликни ким қўйибди; э, эналари ўлсин, нимасини эслайсан, Полвон, эслагулик жойи қолдимиз! Ёнингда Хадича ётса тузук, Полвон, ҳали бу кўрганларинг оз, Полвон!..

Хадича бир сидра кийимини тугун қилиб, пойгақда қотиб турди, бечора бирор садо чиқишини кутди, лекин Полвон эр бўлиб бир нарса демади. Хадича даҳлизга чиқиб яна бирпас турди, ҳовлига чиқиб ҳовлида турди, илинди, қайтариб олар-ку, деди, аммо Полвон тескари-тўнг бўлиб ётаверди, сўнг, Хадича дарвозага етганда чидаб туролмади, қизчаси Чаманни кўлидан судраб чиқди: «Ма, муниям обкет, пишириб ейсанми, исқотингга қўясанми!..» Мушт еганда йиғламаган аёл, буни эшитиб ёмон бўшашди, кўзига ёш олди: «Ҳаҳ, фалак!— деди. — Майли, кетсам кетайин, беқадр бўлдим, майли, Худодан топинг». Шу гапни айтдию қизини

етаклади-кетди. Қанча ётганини билмайди, бир пайт чиқиб қараса, Хадича узоқлабди, Шўрқудуқнинг йўлида қизини ияртиб кетяпти. Полвон Тошгазагача изма-из борди, лекин уларнинг қайрилмаганини кўриб шартта тўхтади, аввалига ғазаби йўқ, ичи тўла алам, чакмонининг барига бир урди: «Ҳай, майли, кетсанг кетабер, Хатча, Шўрқудуқ борасанми, нарироққа ўтиб кетасанми, бир бошимда бир куним, мен ҳам сенсиз улоқиб кетмасман!...»

Орқага қайтди. Ҳовлида ўтириб, замбилғалтакнинг бўшаган тирсагини созлади, чалғининг тиғини пешлади, ўзини юпатди, ҳатто сал овунгандай ҳам бўлди, кейин, кеч тушганда қараса, тақрон жойда тоқ ўзи ўтирибди, дардлашгудек маҳрами йўқ, йиғлайин деса, кўр бўлгур кўзга ёш келмайди. Нотавонлигини энди сезди, алаmidан хотин бечоранинг уйда қолган кийим-кечагини ҳовлига олиб чиқиб ошпичоқ билан қиймалади, култепага элтиб кўмди. Йўқ, бу билан ҳав тинчимади, култепага ўзини элтиб кўмса ҳам тинчигудай эмасди. Безовта, беором, миясига қурт тушган қўчқордек ҳовлини гир айланиб югурди. Айланатуриб дарвозага рўпара бўлди-ю, уни ланг очиқ кўрди. Кўчага чиқди. Шўрқудуққа йўл тутмай, тўғри Салим сақичникига бурилди. Борса, Салим ҳовли ўртасида сандал қўйиб, олдида мағзава тўла тоғора, бир парча пишиқ ғишт билан товонининг емини қиртишлаб ўтирибди. Полвон тоғорани бир тепиб ағдарди, сўнг Салимнинг ёқасидан олди. Ўртага Маҳфират тушмаганда охири ёмон бўларди. Салим унинг қўлидан юлқиниб уйга чопди, зум ўтмай отасидан қолган қўштиғни кўтариб чиқиб, Полвонга ўқталди: «Кет, бўлмасам отаман!» Маҳфират милтиққа кўкрагини тутди: «Аввал мени отасан!..» Полвон уни четлади: «Қўй, синглим, эринг ҳазиллашяпти». Йўқ, хотин айтганидан қолмади, эридан милтиқни юлқиб олиб, ҳамсояннинг ҳовлисига отди. Полвон бошқа мушт кўтармади, ғазабини ичига ютиб, ташқари чиқди. Ҳаял ўтмай, ортидан Салим сақич ҳам чиқиб келди, қачон йиртиб улгурган бўлса ҳам, эғнидаги кийимнинг бутуни йўқ, енгларию иштонининг балоқларигача рўдаподай осилиб ётибди, бошидан тупроқ сочганми, афт-башарасининг кулга юмалаган тойхардан фарқи кам, чиқасолиб Низомбой милисанинг уйига жўнади. Полвоннинг хаёли қочди: бу номард бошини ёришдан ҳам тоймайди! Э, опкетса, опкетар, нима, ортингда йиғлаб қоладиганинг борми! Майли, охиригача номардлик қилаверсин, Низомбойга чақадими, бошқа қиладими, майли, шу номарднинг ҳам хусури қонсин!..

Ўзи кейинги пайтлар Салим сақич билан ошначиликни бас қилмоқчи эди. Бир-икки бор атай сўкишгани чоғланиб борди. «Зора сўкишиб қолсагу ора очилиб, юзкўрмас бўп кетсак», деб ўйлади. Йўқ, сўкиш ҳам осон эмас экан, одамнинг юзидан ўтиши қийин бўлди.

Икки пиёла ароқ ичгунча ҳар не жанжалга хезланиб ўтирди. Кейин сал кайфи ошди. Салим сақичга раҳми келди. «Бу даюс сил, қон туфлаб юриб, ўзини ўнглагунча озмунча уриндими», деб ўйлади, қийналди.

Салим Каттақўрғондан мурч, сақич, ҳуштак, ҳатто оқак одам номус қиладиган нарсаларгача олиб келиб отарди. Кейин ана шу атторлиқдан тушган сармоя билан бошқа бир ишни касб қилди. Кечқурунлари, кишлоқда исми дўкон ёпилган маҳал, сўраб келганга бир сўм устамаси билан ароқ сотади. Ҳозир энди тузук бўлиб қолгани — юзига қон югурган, йўтали йўқ, гаплари ҳам дадил.

Охирги гал Салим сақич унга насиҳат қилган бўлди:

— Бу ишингни қўй, бола, сен кўп ичаверма.

Полвон унинг насиҳати астойдил эканига ишонмади, кулди. Салимнинг эса жаҳли чиқди.

— Мен бир оти ёмон одамман, Полвон укам, — деди у, — Эшитсанг, ўзинг учун эшитасан, эшитмасанг — отангнинг гўрига!..

— Гапинг ўзи қизиқ-да, Салим — деб эътироз қилди Полвон. — Ўзинг қуйиб берасан-у, ичмагин, деб айтганинг нимаси? Кейин, ошна, Худо бўлсанг ҳам, ота-бувамни ўртага қўшма, тепада тинч ётсин, мен ҳали ўзимдан қолганим йўқ.

— Ҳолингга боқмаганинг ёмон, — деб кулди Салим сақич. — Ўзингча не хаёлларга бориб юрибсан! Айтиб қўяй, менга кўп шох қилаверма, бўлмаса, нақ чангингни чиқараман! Сен бу

ёқда ичиб юрасан, хотинчанг Шўрқудуққа бир ойлаб ўтлагани кетади!..

Полвон Салимни жағига бир уриб кўрпачага қулатди. Лекин у таслим бўлмади, тишининг орасидан сизаётган қонни кафти билан сидира туриб, яна гапирди:

— Сен бу ёқда, у нарёқда... Энасиникида ўсма қўйиб ўтирибди, деб ўйлайсанми!..

— Бас қил!...

— Бўпти, мен бас қилдим, лекин сен ҳам ўзингга эҳтиёт бўл, Полвон укам! Кучингни хотинга ҳам кўрсатиб тур!.. — Салим сақич пихиллаб кулди.

Полвон тағин мушт кўтарди, лекин урмади, шартта жойидан туриб жўнади. Йўл бўйи Хадичани ўйлади. Бузуқ деса, бузуқлигига ишонмайди, тузук деса, эрта баҳорда Шўрқудуққа кетиб, роса икки ҳафта ўша ёқда қолгани рост. «Сатторқулнинг хотини туғибди», деган эди. Бунисини Полвоннинг ўзи ҳам биларди. Шўрқудуққа борганида бидиллаб қарши оладиган тожик қиз — Сатторқулнинг хотини кейинги сафар ундан тортиниброқ турган эди. Ўчоқнинг бошидан бери келмаган. Ўзи ориққина, шундан, қорни батгар дўшйиб кўринган эди.

Унинг-ку, бўшангани рост, лекин Хадичанинг ўша ерда бунчалик қадалиб қолганига нима дейсан?.

Уйга қайтиб, хотинини буровга олди. Хадича қасам ичди, қизини, энасини, Худонинг ўзини гувоҳ қилди. Лекин Полвон ишонмади. Ишонай деди-ю, кўнглида тутун қоларини сезди. Кайфи бор эди, чекаётган азоби бол туюлди — хотинига ишонмади.

Бир куни азонда подани чўлга ҳайдаб кетатуриб, Тошгазининг сўл бетида қирғийдек қўққайиб ўтирган Назар Махсумни кўрди. Ҳайрон бўлди: Махсум-ку ўзидан тинчиган одам, чошгоҳдан олдин қорасини кўрсатмайди — бугун бундай ўтирибди? Қичқириб салом берди. Сўрашай деса — узоқ, саломини кифоя билиб, яна подага андармон бўлди, ҳайдайверди. Бир вақт Назар Махсум кулранг тойҳарида орқадан етис келди ва ёнма-ён кетаверди.

— Неварамнинг тўйпга бир келасиз-да, Полвон бой, — деди у. — Ўзингиз келиб бир давра кўрсангиз Одам юбораман.

— Кўп қатори борарман, — деди Полвон. — Лекин, Махсум бува, ўзингиз биласиз, мен олишадиган полвон бўлмасам, отамнинг қўйиб кетган оти...

— Олишмасангиз ҳам бир келинг, — деди Назар Махсум. — Неварамнинг тўйини бир кўринг. Яхшг йигит, бошқаларнинг боласига ўхшамайди, асли палаги тоза-да, Полвонбой. Уста Холиёр ваҳима қилиб юборди, «Мунингиз бир алпомиш йигит, муни кўрпачага қандай ағнатамиз?», дейди...

— Ўсарқулни биламиз, Махсум бува, — деди Полвон. — Тузук бола.

— Э, паст кетдингиз, тилла-ку, тилла! — деди Назар Махсум. — Ўзингиз қалайсиз, Полвонбой? Хотинингиз кетибди, деб эшитиб эдим, шу гаплар ростми?

— Эртага қирқ кун бўлади, — деди Полвон.

— Чилласи чиқаркан-да, — деди Назар Махсум. — Бекор қипти, Полвонбой, сочи узунлик қипти, энди сиздай йигитни тополмайди, Талоқ-палоғини айтдингизми ?

— Кўзим қиймаяпти, Махсум бува. Айтсамми дейман-у, қурғур кўз қиймайди.

— Ўйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битади, — деди Назар Махсум. — Шўрқудуқ боряпман, агар талоғини айтсангиз, мен ўзим опкетардим.

— Дабдурустдан бўлмас, — дея мулоҳаза қилди Полвон. — Бунинг бир хил қоидалари бўларди, шундай айтиб юборган билан...

— Бўлаверади, — деди Назар Махсум. — Энди, ўйлаб ўтирасизми, Полвонбой, магарким, юзингизга оёқ қўйдими, энди ўйлаш йўқ! Бу ўзи бир чувалган савдо, талоғини айтасизу шартта қирқасиз — давоси шу!

Полвон қандай «хўп» деб юборганини билмай қолди.

— Битта «хўп» билан иш битмайди, — деди Назар Махсум унинг нодонлигидан ранжиб. — «Талоқ қилдим», деб айтинг.

— Талоқ... — деди Полвон.

— Бўлмайди, қаттиқроқ, — деди Назар Махсум. — Яна икки марта айтинг, қоидаси шу.

— Талоқ, талоқ!

Қаҳри кўзиб турган эди, талоқ айтиб ҳам ҳоври босилмади. Аламидан орқароқда бораётган сигирнинг куймичига гаврон билан туширди, кейин бирдан кўзлари тинди, бўшашди, ёлғизоёк йўлнинг четига беҳол ўтириб қолди...

Бир замон қараса, сигирлар йўлдан чиқиб, лалми йўнғичқага оралаб кетибди. Назар Махсум ҳам олисда, худди ёв қувгандай ортга қараш йўқ, тойхарини қичиб боряпти. Полвон бир касофатни сезгандек бўлди, лалми бедага уриб кетган подани ҳам унутиб, Назар Махсумнинг ортидан чопди. Қувиб етиб, йўлини тўсди:

— Кимга мўлжал қилиб боряпсиз, Махсум бува?

— Мўлжалим йўқ, Полвонбой, ҳеч мўлжалим йўқ, — дея Назар Махсум тайсаллади, кўзларини олиб қочди. — Ўролни айтгандай бўлишувди, лекин мен кўнмадим, меники бир савоб...

— Савобингизнинг уйи куйсин, — деди Полвон. — Ваколатимни қайтиб беринг!

— Ана, олинг, Полвонбой, — деди Назар Махсум ақли шошиброқ. — Ана, олинг ваколатингизни, мен бир савоб иш, деб эдим, майли, ўзингиз бориб айтинг.

Мўлжални хато олган экансиз, — деди Полвон. — Қўядиган хотиним йўқ!

— Хўп, хўп, Полвонбой, бизники тиғиз эмас, деди Назар Махсум. — Лекин сиз ҳам бир ўйланг, ҳозир менга зуғум қияпсиз, эртага ўғлим Санақудбек келганда нима жавоб айтишингизниям бир ўйланг.

— Ўролга Сананинг хотинини обберинг! — деди Полвон. — Уйга қайтинг, Махсум бува, Шўрқудуққа кейинроқ борасиз.

Назар Махсум итоат қилди — тойхарини орқага бурди. Полвон бедага оралаган сигирларни бир амаллаб тўда қилди-ю, овлоқ бир камарга қамаб, ўзи Шўрқудуққа жўнади.

Дарвоза очиқ эди. Ҳар гал бемалол кириб бораверадиган одам, бугун тақиллатгани ҳам журъат қилмади — тураверди. Хайрият, ҳовлида Хадичанинг ўзи кўринди, ажабланди, қўлидаги чўлтоқ супургини ташлашни ҳам унутиб ташқари чиқди. Арази тарқамаган чоғи: салом бермади, худди бегонадай, кўзлари ерда, оғзини рўмол билан тўсди... Полвон аччиқланмади, қайтага — хўрлиги келди, хотини ўраган бир сўмлик гарди рўмолу унинг кир уннаган кўйлаги сабаб бўлдими ёки қўлидаги чўлтоқ супургими, ишқилиб, унга бетлаб қарай олмади, уялди, ўзини номард, ноинсоф сезди.

— Обкетай деб келувдим. Хатча, — деди секин, овозини ўзи ҳам танитай.

— Ўлдириб қўясан, — деди Хадича, — Мен-ку, борарман, лекин сен тентак ўлдириб қўясан.

Шундай деб йиғлади. Полвон унга жўялироқ гап топиб беролмади. «Рост, — деб ўйлади, — бу борса, яна жиним кўзиб, яна сўксам, урсам, хотин деган нар-санинг нима ҳоли бор, ўлдириб қўяман».

Хадича ичкари кириб, Чаманни етаклаб чиқди. Қизча қўрқиб қолган экан — отага қараб талпинмади.

— Ўлмасанг, манави норасида одам бўлганда тушунарсан, топишарсан, — деди хотин. — Мени ўз ҳолимга қўй энди.

Полвон бирдан сергакланди: Хадича хотин боши билан боядан бери сенсираётган экан.

— Сенсирама, Хатча, — деди у. — Тоза томиринг сувга етган бўлсаям сенсирамай гапир!

Хадича шўрлик тўлиб турган эканми, баттар терс келди:

— Қўлингдан келганини қил! — Бу гапни айтишга айтди-ю, ортга тисланди. Полвон анграйиб туриб қолди.

— Сен у ёқда одамга ўхшаб гапирардинг, Хатча, — еди У бир вақт ўзига келиб. — Кимнинг дарсини олдинг, нега ундай гапирасан?

Хадича индамай ерга қаради. Укаси Сатторқул дарвоза орқасига келиб бекинган экан, шартта отилиб чиқди.

— Кет! — деди у кўрагини кериб. — Эсинг борида кет, бўлмаса ёмон қиламан!

Полвон уни таниёлмай қолди. Йигитнинг кайфи бузуқ, мўйловининг учларигача титраб турибди, индамасанг, урадиган шашти бор. Полвон, бир кўнгли, гарданига солай, деб ўйлади, лекин шайтонга ҳай берди: қўй, баравар бўлиб ўтирма, бир кун туз ичгац жойга қирқ кун салом, қўй, Полвон, ўзингни бос!

Орқасига юрди. Сатторқул изидан қолмади.

— Кет! — деб бақирди у тагин. — Қайтиб шу кўчада қорангни кўрсам, оёғингни уриб синдираман!

Полвон бўғилиброқ кулди. Ўзининг не алфозда кетаётганини ўйлади: елкалари қисик, қадди букик, бўйнига мугпт тушарини кутгандек. Уят, уят, не кунларга қўйдинг, Хатча? Сендан шуни кутиб эдимми, Хатча? Кўрган биров нима деб ўйлайди, энафар Хатча?! Ер билан битта қилдинг-ку!..

Номус зўр чикди, чидолмади, таққа тўхтади. Сатторқул ҳам тўхтаса дуруст эди, аммо у тўғри бостириб келди, мушт кўтарди, лекин улгурмади, ўзи зарбдан ерга ағдарилиб тушди. Полвон уни билагидан даст ушлаб, силтаб турғазиб қўйди, лекин гап қотмади, йўлига кетаверди.

Еган мушти алам қилган экан. Сатторқул ярим йўлда, адирдаги туяқудуқ ёнида қувиб етди. Ёлғиз эмас, қаватида яна икки отлик, бири — Аҳмад шайтон, униси — юқори лаби кемтик, жиккакроқ одам.

Этик кўнжигга қўл юборса номардлик бўлади, гаврон ҳам пода қамалган камарда қолган — бир ўзи учовини даф этарга ҳоли келмади. Бир нафасда қўлларини орқасига қайириб бойлашди, сўнг ҳалиги лаби кемтик йигит бехосдан тақимига тепди — Полвон чалқанча қулаб тушди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб уринганида, Сатторқул келиб, елкасидан этиги билан босди:

— Хатчанинг талоғини айтасан! — деди у. — кейин, майли, тусаган ёғингга кетабер. Айтсанг — бўшатамиз.

— Ҳозир бўшат, — дея Полвон қайнисига эмас лаби кемтик йигитга юзланди. — Бўшатиб қўйиб гаплаш.

Полвоннинг ўзига беписанд қарагани Сатторқулга алам қилди:

— Э, бешбаттар бўлмайсанми!.. — Этигининг учи билан Полвонни юзтубан ағдариб ташлади ва яғрини аралаш қамчи тортди. Ўрмаси майда экан — баданни тигдек куйдириб ўтди.

Полвон иягини заранг ерга тираган қўйи қотиб ётаверди. Аввалига оғриқни сезиб турди, қамчи ҳар тушганида эти кўпчиб-қабариб чиқаётганини ҳам билди, лекин бирпасдан сўнг эти ўлиб, қулоқларида қамчининг ҳавони визиллатиб чизаётган товушигина қолди.

Ишонгиси келмади. Тинчгина молини ҳайдаб кетаётиб эди, йўлда Махсум учради, талоқни олиб кетмоқчи бўлди, уни изига қайтариб, ўзи келди, мана энди, манави заранг ерда, туяқудуқ ёнида, қўллари боғлиқ, қимир этгани имкони йўқ, ер билан битта... Туш кўряпман, деб ўйлади у, ҳаммасини туш кўряпман, сениям туш кўряпман. Сатторқул иним, подачининг туши курсин, бир хил тушларимда мени илон чақади, тиши этигимдан ўтиб болдиримга санчилади, дод дейман. Додлайману уйғониб кетаман, сениям туш кўряпман, Сатторқул иним, яхши қилмадинг, иним, майли, қаттиқроқ ур, токи мен уйғониб кетай... Ёлғизлик ёмон, иним, сизлар учов, мен бир ўзимман... Сен ҳам ҳарсиллаб қолдинг, чарчадинг, иним, майли, қамчини лаби кемтик жўрангга бер, у ҳам урсин, айт, қаттиқроқ урсин, ўрмаси ҳар сермаб ўтганида яғри нимдан парча-парча эт узиб олсину мен уйғониб кетай, тушдан фориг бўлай, ёнимда Хатчани кўрай, тушимда бўлсаям уни уйга обкетай, майли, урабер, иним, яра-чақа бўлса битиб кетар, тўхтама, нега тўхтадинг ёки менга раҳминг келдими, иним?..

Чидаб ётди. Инграмади. Бир маҳал ҳаво дим тортганини сизди. Дим, эпкинсиз, қуюқ. Елкасидан чиққан тер кўзёшидай иссиқ... Терми бу, қон эмасми?.. Қип-қизил, кўзёшидай жизиллатади, сарғиш чакмонни бағир тусига бўяб боряпти...

Кўзларини йириб олдинда бир жуфт тоштовон этикни кўрди. Ағдарма кўн, чоклари пишиқ, жийрилган жойи йўқ, фақат нағали ейилибди, қушнинг тилидай юпқа, бугун-эрта узилади...

Этиklar қимирлади. Полвон ётган жойида бир-икки силкиниб тушди. Кейин этиklar яна манглай тарафига ўтди. Полвон тагин уларга тикилди, бироқ этиklar тутқич бермади, сония сайин кичрайиб, узоқлашиб бораверди. Кўзларини юмаркан, чуқур тин олди, илжайди: этиklar қочди, қочди!..

... Сахар маҳали кунботар тарафда йилқи кишнади. Сайхонликдаги янтоқдарни шитирлатиб салқин шамол турди. Полвон унга юз тутди — узоқ, то сал тетик тортгунича. Сўнг йилқи овози келган ёққа қараб ўрмалади.

Кўп судралди. Тиззалари, тирсаклари зирапчага тўлди. Тақирга етганида қуриган лой қисир-қисир сина бошлади. Бир пайт бармоқлари балчиққа тегди. Чанқоқ хуруж қилди: балчиқни сиқимлаб оғзига солиб шимиди. Сув чиқмади ҳисоб, томоғига тикилиб, нафасини қайтарди. Яна олдинга ўрмалади. Бирор беш дақиқа ўтиб, узатган қўли сувга тегди. Полвон икки-уч тўлғониб олға жилдию бетини сувга ботирди, сўнг тирсакларига таяниб, тили билан ялашга тутинди. Кўнглида ғалати бир ғурур уйғонди, ўзининг мискинлигидан, манави қора балчиққа беланиб ётганидан, сувни кучукка ўхшаб шалолатиб ичаётганидан шодланди, совуқ томчиларнинг чанқоқ вужуди бўйлаб бир маромда таралаётганига қулоқ солди...

Хадичани Шўрқудуқдан берида, пода ётар жойда топди. Устида ўша кир кўйлаги билан гарди рўмоли, этагида қўнғиз кавлаб кетган беш-олти ғовак тезак (шуни баҳона қилиб чиққан), биров урганми, ўзи йиғлаганми, кўзлари қизарган...

Полвонни аввалига танимади, йўқ, таниди-ю, кўзларига ишонмади, кўрқди, қўли билан юзини пана қилди — қамчидан тўсгандай.

— Талоғимни айтдингизми? — дея секин, хўрланиб, келар балони даф ётолмаслигидан кўрққандек сўради: кўзлари мўлтиради, этагидаги тезак ерга тўкилди.

— Айтардим, Хатча, — деди Полвон. — Айтардим, лекин энди бўлмади, иложим йўқ, айтсам — кўрқоққа чиқаман. Чидайсан энди, Хатча...

Хадича йиғлади. Кўзларини артаркан, рўмоли бошидан сирғалиб тушди, сочлари елкасига ёйилди.

— Борайми? — деб сўради. — Урмайсизми?..

Полвоннинг хўрлиги келди: сени урган қўл синмайдими, Хатча?..

Хадича яқинроқ келди, эрининг усти-бошига чапланган лой ва қонни артмоқ бўлиб қўл чўзди, аммо ботинмади, ёвуқликнинг ўзи маҳобатли бир девор мисол кўз олдини тўсди — қўлларини тортди, кўнглига яна кўрқув оралади.

Полвон ҳайратланди: сенга шунчалик кўнғил қўйиб эдимми, Хатча? Кел, қўлларимда азод кўтарай сени, ўн беш кунлик ойдай қучоғимни тўлдир. Хатча, мени қаттиқ-қаттиқ чимчила, зора сени туш кўрмаган бўлсам!..

У аёлни даст кўтариб одди. Хадичанинг билаклари бўйнига чирмашган замон мажоли қочди, гандираклаб кетди, лекин сал ўтиб билакларнинг куйдиргувчи тафтига кўникди, чарчоғу оғриқ унутилди, гўё тани ҳам унут бўлдию унинг ўзи бўйнига чирмашган билакларга айланди... Фақат юракларнинг ола-тасир ургани сезилади, гўё бутун дашту далалар уларнинг дупурига тўлган... Сени шунчалар соғиниб эдимми, Хатча? Кўнғилдаги кину ғазабим қани? Нега йиғлайсан, Хатча? Сен ҳам соғиндингми? Соғинганинг ростми, Хатча? Бирор нарса де, шубҳаларинг бекор де, Хатча, кўнғлимни қабартма, белимни букма, гавҳарни тошга урмайлик, Хатча!..

Аёлнинг юзига тикилиб, гумонига тасдиқ излади. Лекин Хадичанинг турган-биттани — юзу кўзи, бўйнига чирмашган билаклари, ёқасига қадалган қатор садаф тугмаларигача ифбатга ёр, шубҳага зомин эди.

Хадича эрининг кўзларида бир оғриқ кўрди, аммо сўз сўйларга мажоли етмади, бўғзига тикилган аччиқ хўрсиниқни ичига ютдию унинг тарашадек қотган жун чакмонига бетини буркади...

АНОЙИНИНГ ЖАЙДАРИ ОЛМАСИ

У ҳар йили худди бир пайтда — ердан қор кетиб, тентак шамоллар эса бошлаган кўклар кунларида келарди; шамолларга қўшилиб, шамолдек тўполон билан кириб келарди. Тўсатдан. Елкасида — ҳа, қўлида эмас, елкасида — икки тарафига ҳам «Барнаул» деб ёзилган пачоқ чамадон, чап кўзини қисинқираганча қаршингизда беўхшов тиржайи-иб туради. Сўнг, чамадонни ҳаракатсиз буюмдек бир четга улоқтиради-да, қулочларини кенг ёзиб, болалигингизни ёдга соладиган, болалигингиздек шўх, болалигингиздек беғам овозда ҳайқиради:

— Чантриморэ-э!

Сиз эса — уни кўрганингиз заҳоти ғам босиб, ташвишга чўмасиз: хайр энди, осуда кунларим! У ҳали шундай ғала-ғовурга кўмиб юборадик! Бироқ айна дамда, ҳар иккалангиз учун қадрли, шартли бу ғалати таомилни бузишга ҳаққингиз йўқ.

— Каламакаторэ, — дейсиз истар-истамас. — Яна келдингми? Яна ўқишгами?

— Сенгинанинг жонгинангга тегишга! — дейди у ва баттар ғашингизни кўзғамочидек, белингиздан маҳкам кўтаради, айлантиради. — Ҳа, жўрамдан-да, журажонимдан-да!

Уйга кирилгач, эгасидек бетайин — қулфланса очилмайдиган, очилса қулфланмайдиган антиқа чамадон минг бир амал-тақал билан очилади. Хона кузаки олмаларнинг ҳидига бурканади. Бир ёғи қирмизи, бир ёғи хол-хол, бандининг туби қизил қумга тўлган олмалар; кўримсиз, жайдари олмалар. Болалигингиз олмалари, болалигингиз ҳидлари. Бошингиз айланиб кетади. Кўп нарса бирдан эсингизга тушади, энтикаси. Шу тобда уни қучоқлаб олгингиз, «Жўражон!» дегингиз келади. Аммо, нимадир, — бояги ғашликми, ғурурми йўл бермайди, ижирғаниб сўрайсиз:

— Нимага келдинг, Рамазон? Бари бир киролмайсан-ку?!

— Кирсам-чи? — дейди у яна чап кўзини қисинқираганча тиржайиб. — Кирсам-чи?

— Киролмайсан! Худога ҳам, бандасига ҳам аён!

— Майли, жўра, буям бир гап-да. Мана, сен ўқияпсан-ку, бўлади-да менга шу. Қўй-э, манави олмаларга қарасанг-чи! Бунақаси Боғи Эрамда ҳам битмайди! Сўнгра у чамадонини титкилаб, ўн қават дағал қоғозга ўралган алланимани чиқаради: — Мана буни энанг бериб юборди, сузма-чакки. «Чалоб қилиб ичсин, чанқоғи босилади, — деди. — Шаҳарлик қизларди кетидан югуравериш томоққиналари қақраб кетгандир болагинамнинг», деди.

Чамадон, ўша маълум ва машҳур чамадон тағин талай ҳийлаю ҳангома билан ёпилади. Бу чамадонни у ҳарбий хизматдан олиб келган эди. Келиши ҳам қизиқ бўлган. Худди ҳозиргидек тўсатдан пайдо бўлиб қолган. Хизмат қилган жойи — Барнаул ҳақида вайсайвериш кечаси билан уйқу бермаган. Ўша ерда туғилиб, ўша ерда ўсган каби гапирган гапи нуқул — «Бизда Барнаулда унақа, бизда Барнаулда бунақа». Овозига оҳанг бериб, русча сўзлар қўшиб гапирганига нима дейсиз! Эсангиз қотиб жеркиганингиздан кейингина бир тиржайидию яна азалги товуши билан шанғиллаб гапира бошлади. Эрталаб юзингизга кўпик чапиётганингизда, «Э, салага, зелень!» дея устарани қўлингиздан олиб ҳарбийчасига соқол қиришни кўрсатди; сип-силлиқ бўлиб қолган ияк-чакаларингизга чамадондаги аскарлик атиридан сепиб қўйди.

Ўшанда у — ҳарбий хизматдан қайтаётган одам — уч-тўрт кун бемалол Тошкентда юрган, бир оқшом дабдурустдан «Барнаулга кетаман!» деб туриб олган эди. «Эсинг жойидами, хизматни тугатган бўлсанг, Барнаулда нима бор сенга?» «Э—э, уйга боргим келмаяпти. Бир хат олган эдим...» Аммо қанақа хатлигини айтмаган, қийин-қистов билан, бўйнидан боғлагандек аранг жўнаган уйига. Энди ҳам ўқиш баҳона ҳар келганида «Бир ёқларга кетсаммикан, жўра?» деб қолади ўз-ўзидан маъюс тортиб. «Ҳа, тағин Барнаулми? — дейсиз эсангиз қотиб. — Худо урсин, миянг хато сенинг, Рамазон!» «Тўғри айтасан, жўра, хато. Нима шундай, ўша ёққа

кетгим келаверади-да. Эй-й, сен тушунмайсан!»

... Рамазон чамадони қиррасига ўтириб олиб, «Қулоқ сол», дейди-да, шанғиллаганча гап бошлайди:

— Бойсундан гапирамиз! Тошкентда улоқиб юрган бойсунлик мусофирлар учун бериладиган эшиттиритимизни бошлаймиз! Она шаҳрингиз янгиликлари билан танишинг!

Ашур кал эскилик сарқити сифатида носдан воз кечиб, замонавийликка интилиб сигаретга ўтибди («Кошки фойдаси бўлса, телпакни ташлаб, шляпа кийганида ҳам бари бир ҳаммага маълум: боши ялтироқ кал!»); ўзининг бобоси кўкнорнинг кайфида момоси билан ёжиллашиб, аммасининг чорбоғига кўчиб кетибди («Мени бошқа нарса ўйлантиради. Уккафар бобонинг бир сандиқчаси бор. Бошининг остига қўйиб ётарди доим. Гап кўп-да унда. Олиб кетди! Ўшандан умид катта эди».); Эсонбердиев, ўша ғуддайган «Эсонбердиев-ҳукумат», Бойсун тарихидаги баттол милиса, истеъфога чиққач, Қўрғончадаги нафаси ўткир мулладан бир ой эскича сабоқ олиб, дастор ўраб қайтибди, ҳозир хатми Қуръону чилёсингача усиз ўтмас эмиш («Бир куни худойига кетаётиб бошида салла, қўлида асо, милисахона олдидан ўтганда честь бериб юборибди».)...

Рамазоннинг ҳангамаларини тингларкансиз, Бойсун оралаб юргандек, ажабтовур одамлар тўдасига кириб қолгандек бўласиз.

— Тур энди, кўча айланайлик, — дейди у «янгиликлари»ни айтиб тугатгач.

— Сени би-ир лағмонга тўйдирай, тўрт тийинлик «думба-жигар» сомсадан еявериб ошқозонинг калла-почага тўлиб кетгандир. Менга қара, тўрт тийин-тўрт тийин йиғиб, шу сомсачига бир ҳайкал қўйсаларинг-чи, а? Маслаҳат-да буям. Бешёғочнинг ў-ўртасига! Татиган тузингга товон-да.

Рамазон туриш-турмуши билан шаҳарга ярашмайди, шаҳарга сиғмайди. Унга қўшилиб кўчага чиққани ҳам уяласиз. Юрган йўлида лакалов қилиқлар қилиб, Ҳаммани ўзига қаратиб, шанғиллаганча алланималарни вайсаб кетаверади. Луғати ҳам антиқа: трамвайни «уч тийинлик» дейди, таксини — «пультар», ресторани — «регистрон». Худо денг, йўлда суратхона учрамасин — тилла топган тентакдек қичқириб юборади у:

— Ана-а!... Юр, жўражон, бир портретга тушайлик!

— Портретни нима қиласан?

— Эсдаликка-да. Бир кун катта одам бўлиб, бур. нинг кўтарилиб кетса, «Мана, икковимиз жўра эдик» деб ўзингга кўрсатаман.

— Кўрсатсанг нима бўлади?

— Уялиб, бурнинг яна... жойига тушади.

— Гапни қаранг, бурним жойига тушар эмиш! — дейман уни эрмаклаб. — Хўш, қандай турмоқчилар суратда?

Рамазон кўчанинг ўртасида томоша ясаб, завқ билан тушунтира бошлайди:

— Сен ўтирасан, тўғрига қараб. Мен тепангда тик тураман, мана бундай. Ўнг қўлим сенинг елкангда, кўзим чап билагимдаги соатда бўлади. Икки жўра! Қалай, зўр-а?

— Қўйсанг-чи, — дейман, ўиларининг тўрига осиглиқ — отаси қуролдош оғайнисини билан худди шундай ҳолатда тушган сурат кўз олдимга келиб. — Бобом замонидан қолган поза-ку бу!

— Бўлмаса, юр, сенинг фозангга тушамиз, жўражон, падрушка қилиб...

Рамазонга ҳаммаёқ — ўзиники, кўрган одами — аммаваччасидек синашта, дарров гап қўшиб, апоқ-чапоқ бўлиб олаверади. Ошхонада навбатга турганида дуч келган кимсага: «Хўш жўра, анави жойни банд қилиб, чой-пой тайёрлаб туринг», дейиши ҳеч гап эмас. Муқаррар можарони кутганингизда аҳвол бошқача бўлиб чиқади: ҳалиги киши бир зум Рамазонга бақраяди-ю, алланечук итоаткорлик билан бўш чойнак қидириб кетади. Рамазон ҳам қарздор бўлиб қолмайди: у қилади, бу қилади — ўша заҳоти унинг кўнглини олади. У хўжалик дўконига кириб бошоғриқ дори сўраши ҳам мумкин, хотиржам бўлинг — албатта топиб беришади. У кўпол қилиб сўрайди — унга мулойим жавоб қайтаришади.

Ана шундай бизнинг Рамазон! У бир гал ҳатто Тошнинг ҳам капалагини учирган!

Бешёғочда Тош дегани бўларди, безориларнинг безориси. Ростми, ёлғонми, «Пичоқлашиб, уч марта қамалган, тоғаси каттаконлардан, ўша қутқарган», дейишарди. Ўзи мароқ билан эслармиш: «Ҳи, шундоқ қилган — Ҳазиллашиб қўйганмиз-де». Худо ҳам турқни ўйлаб берган: калла тарвуздек, қорин — тарвузча, барра — корсоннинг ўзи, серғўштлиқдан кўзлар кўринмайди, тилла тишлар доим томошага иршайиб туради. Каттаю кичик уни «ака» дейишга мажбур, ўзи эса ҳаммани, авжи келса, отаси тенгини ҳам сенсирайверади. Бир тўда «шотири» билан эртаю кеч кинотеатр олдида писта чақиб, ўтган-кетганни тергайди. Бориб етти букилиб кўришмасангиз — кун йўқ. «Ҳи, ўқивоссанларми? — дейди, кўзи бошқа ёқда, кўкимтир ёзувли биққи бармоқларининг учини чўзиб. — Маладес, ўқиларинг. Ўқиб бўлларинг-де, қуённи расмини чизларинг».

Рамазон ана шунинг капалагини учирди. Кинотеатр ёнидан ўтишда мен югургилаб бориб Тошга қўл узатдим. У «Ҳи, ўқивоссанларми?» дедию тўрт-беш қадам нарида турган Рамазонга кўзи тушди.

— Ўвв, келмайсанми мана бундоқ!

— Нима дейсан? — Рамазон, кафтида нос, оёқларини керганча бепарво ғўддайиб турарди.
— Гапинг бўлса, ўзинг ке!

Ўлдинг, Рамазон, ҳозир дабдаланг чиқади!

Ажабо, Тош мен билан тезгина хайрлашди-да, унга хавфсираб қарай-қарай зипиллаганча кинотеатрга кириб кетди. (Негадир бу сафар ёнида шериклари йўқ эди.) Тош, каллакесар Тош кўрқди! Умрида чумчуққа озор бермаган нимжонгина Рамазондан кўрқиб қочди! (У кейин бир куни мендан сўради: «Анув оғайнинг жа-а анақа-ку, а, ким эди?» Лоқайдгина жавоб қилдим: «Э, ўзи шундай. Тўрт марта қамалиб чиққан-да. Ўшанда ҳам қамоқдан келаётган эди». Шундан сўнг Тош мен билан юзимга қараб, қуюқ сўрашадиган бўлди.)

Бу ҳақда Рамазонга гапирганимда у ростакамига ажабланди:

— Нимасидан кўрқаман? Бешёғоч энасининг маҳрига тушганми?

Ана шундай бизнинг Рамазон!

Малика иккимизга бошлаб оқ фотиҳа берган ҳам шу — Рамазон. Эндигина танишган, кинотеатрларга қатнаб юрган кезларимиз эди. «Юр, сенинг ҳам маданий савиянг ошсин», деб бир гал Рамазонни театрга эргаштириб бордим. Маданий савияси ошган-ошмаганини билмадим-у, югурди-елди — билет топиб бизни хурсанд қилди, танаффус маҳали шампану музқаймоқ улашиб, Маликанинг кўнглини топди. Аммо бир вақт томдан тараша тушгандек, унга қараб салмоқланганча «Кели-ин, энди-и, бизнинг Бойсунлар ҳам ёмон жой эмас», деб қолса бўладими! Хижолатдан музлаб кетдим. Малика жимгина кулимсираб қўйди. Театрдан кейин уйига кузатаётиб, Рамазоннинг қўполлиги учун узр сўраганимда, у «Дўстларингиз ичида энг яхшиси шу экан», деди.

Бизнинг Рамазон ана шундай!

У ҳар йили ўқишга кирмоқчи бўлиб келади. Келгани билан кошки имтиҳонни ўйласа — каравотим остидаги, бурноғи йил ўзи ташлаб кетган дарсликларни бир-бир қўлига олади-ю, очиб ҳам кўрмай қайтиб жойига улоқтиради.

— Гурунгдан бер-э, жўражон! — дейди шанғиллаб.

— Рамазон, киролмаслигинг аниқ, яхшиси — кет,— дейман жаҳлимни базўр ютиб. — Сен, сенки кирсанг, мен ташлаб кетаман шу ўқишини, худо урсин! Мактабда қандай ўқиганинг дунёга дoston-ку!

— Ҳай, ҳай, мен кирмасам кирмайин-у, лекин сен унақа қила кўрма — Тошкент шоирсиз қолади-я! — дейди у қўлларини кўксига қўйган кўйи ясама тазарру билан. Кейин ҳиринглайди: — Алгебрадан «беш» олганим эсингдами?

Эсимда, Рамазон бир гал дарсда одатдагидек «жавоб» берганида, яъни чурқ этиб оғиз очмаганида девонафеълроқ математика муаллимимиз «Ҳайдаров, бугун мен сизга «аъло» баҳо қўяман, шунча йил мактабда ўқиб армон билан кетманг-да», дея унга чиндан ҳам «беш» қўйган эди...

Рамазон тонг саҳарда — ҳали мен ширин тушлар кўриб ётган пайтда туриб, нонуштага Бешёғочдан «думба-жигар» сомса ва қатиқ олиб келади. Сўнг радиони ванг қилиб қўйиб, чангитганча хонани супураркан, хунук, ёқимсиз товуш билан ҳамма қўшиққа бир хилда «жўр бўлади».

*Хуш қол энди-и, Зухрохоним,
Айро тушди-и бу жо-он сендан...*

Нонуштадан кейин мен ўқишга жўнайман, Рамазон кўча айлангани чиқади. Гоҳо шу бўйи уч-тўрт кун кетади. Бир куни дарсдан келсам — мушшайиб қотган нон кавшаб ўтирган бўлади. — Қаёқда эдинг?

— Э, юрибмиз-да.

Сўнг, ўтириб-ўтириб Барнаулга жўнамоқчи бўлади алдаб-сулдаб йўлдан қайтараман.

— Нима қилай бўлмаса, жўражон, айт?

— Уйга жўна.

— Қандай кетаман?

— Қандай кетардинг — билет оласану поездга чиқасан.

— Текин билет керак-да менга.

— Ие, пулинг кўп эди-ку?

— Энди йўқ-да, жўражон, нима қилай? Қейинроқ эшитиб қоламан. Рамазон ҳамшаҳар студентларимиздан бир-иккитасини топиб, бор пулига ўшалар билан ялло қилган, уларга ош берган. Ошини еб бўлгач, мириқиб-мириқиб бу анойи-аҳмоқнинг устидан кулишган. Қўшилишиб ўзи ҳам кулган. Энди эса йўлкирага пулни мендан ундирмоқчи!

«Ўқишга кираман!» дея керилиб келган азамат, имтиҳон тугул, китобнинг ҳам юзини кўрмай, қандай пайдо бўлган бўлса, шундай жўнаб қолади: тўсатдан.

— Акангнинг сафари қариди, жўражон!

— Кетганинг рост бўлсин! Энди келиб овора бўлиб юрма!

— Келаси баҳор кутаверасан!

Ана шундай бизнинг Рамазон!

Худо омадни ҳам ўлчаб, мисқоллаб берар экан. У бир кетса... ҳаммаси кетар экан. Рамазонни қамалган, деб Тошга мақтаганимда фаришталар кафтларини кенг ёзиб, «Омин!» демоққа шайланиб туришган экан: Рамазон қамалди!

Бу сафар ҳам у одатдагидек бир чамадон ва бир тўрхалта олма билан келган эди. Маликага ўзи отган тулки терисини совға қилди — бултурги ваъда. Биз-никида икки кун турдию ўзича бир балоларни валдирай-валдирай, чамадонини кўтариб аллақаяққа ғойиб бўлди. Орадан уч кунми, тўрт кун ўттах, менга милициядан чақирув қоғози келди.

Рамазоннинг жўраси эканим — гўллим, соддалим башарамга битилган шекилли, терговчи — сарғишдан келган, кўккўз киши мени кутилмаган дағдаға билан қарши олди:

— Сизни қамоққа оламиз, оғайни!

Кўз олдим қоронғилашиб кетди. Ишга кирганимга бир йил ҳам тўлгани йўқ, Малика билан тўйимиз ўтган ёзда бўлган, у ҳозир уйда ўтирибди — ўғилми, қизми кутяпмиз. Шундай бир пайтда... Нега? Нима сабабдан?

Терговчи сабабини айтди.

Бундан беш кун олдин Ҳайдаров Рамазон уч чамадон олмаю анор ва икки қути узум билан Новосибирск поездига чиқаётган маҳалда қўлга тушибди («Жўра, бир Барнаулга бориб келай деяпман. Томошага. Хизмат қилган жойларим, соғинибман») Пастда улар икки киши экан,

купеда эса тўсатдан биттаси ғойиб бўлиб қолибди.

Дастлабки терговнинг кўрсатишича, қочган чайқовчи — ишбоши. Ўша мен эмишман!

— Ким айтди, ким? Исботланг! — дея жойимдан туриб кетдим.

— Ким айтарди, шеригингиз — Ҳайдаров!

Лаънати Рамазон! Ўзинг тушган чоҳга мени ҳам тортмоқчи бўлибсан-да? Номард, чайқовчи!

— Чақиринг! Юзлаштиринг! — Шоша-пиша ёнимни кавлаб, хизмат гувоҳномамни терговчининг олдига отдим: — Мана, кўринг!

Терговчи унга анчайин бир кўз ташладию қайтиб қўлимга тутқазди, синовчан тикилиб сўради:

— Оғайнингиз аввал ҳам чайқовчилик билан шуғулланармиди ?

Шунда оғзимдан чиққан гап учун ўзимни ҳеч қачон кечирмасам керак:

— Шуғулланган бўлса бордир, мен қаёқдан билай? У оғайним эмас, шунчаки ҳамқишлоқ, ҳамшаҳармиз.

— Шунақами? У сизни оғайним, яқин оғайним, деди-ку?! Ҳозир олиб келсам, оғайним эмассан, деб юзига айта оласизми?

— Бўпти, сизга рухсат, — деди терговчи чақирув қоғозига имзо чекиб бераркан, совуққина бир оҳанг-да. — Иложи бўлса, уйдагиларга хабар қилиб қўйсангиз — келаси жумада суд. Ҳа, шошманг. У сиз ҳақингизда ҳеч нима дегани йўқ. «Оғайним бўлади, икки кеча уйда ётдим», деди, холос. Кейин терговчига анқайиб қарадим.

Судга икки кун қолганда — куюдори ҳиди анқиб турган костюмига урушда олган медалларини тақиб рамазоннинг отаси ва совхозда шофёрлик қиладиган акаси етиб келди.

Ота кўрган одамига нуқул бир гапни такрорлайди:

— Тўйдан қочиб келиб эди. Тоғасининг қизига кўнгли йўқми, тўйдан гап очдингиз — ўқишни баҳона қилиб, Тошкандга жўнайди. Армиядан қайтганидан бери шу аҳвол. У ёқда энаси оғир ётибди, «Улимнинг мавридгинасини кўрмай кетадиган бўлдим-да», деб чирқиллагани-чирқиллаган. Бозор бормоқ тугул оғзидагини эплаб ютолмайдиган боланинг бу ишини қаранг энди!

Тажангроқ аканинг баттар тажанглиги тутади:

— Шунингизни ўзи бошдан эракалатиб юбордингиз-да, ота! Оёғига кишан уриб бўлса ҳам, тўйни бошлаш керак эди. Бу муттаҳамга нима етишмасдики, бизни бундай шарманда қилиб ўтирибди!

Ота туриб-туриб мендан нолий кетди:

— А, жиянжон-а, сиз-ку ўқиган, эслироқ эдингиз, жўрангизни йўлдан қайтармабсиз-да! Нима касофат урдик...

Рамазоннинг суди ҳам ўзига ўхшади — қип-қизил ҳангома! Судья — кўзойнак таққан, ўрта ёшлардаги барваста аёл — йигирма йил шу соҳада ишлаб, бундай антиқа судни ҳам, бунақа ғалати судланувчини ҳам кўрмаган бўлса керак. Бутун суд давомида у ишни ҳарчанд енгиллаштиришга уринмасин (отанинг кўкрагидаги медаллар, онанинг оғир ётгани тўғрисидаги справкаю бошқа ижобий қоғозларнинг хизмати туфайли бўлса керак), айбланувчининг ўзи унга сари баттар чалкаштирар, чигаллаштирар эди. Рамазон ҳозир айбланувчидан кўра кўпроқ қизиқчига, ўзини атай меровликка соладиган цирк масхарабозига ўхшар-ди. Сочи тап-тақир олинган, эгнида — ётган жойидаги аллакимнинг ола-була, ёқаси очиқ бачкана кўйлаги, Қўлларини орқага қилганча бурчакда алланечук кулгили тарзда қўққайиб турибди. Гўё бу ерда бўлаётган гапларнинг унга сира алоқаси йўқ — тўпланганларни шунчаки кулдириши, мароқлантириши лозим, холос Саволни тушунмагандек кўзларини пирпиратиб, хонадаги йигирма чоғлиқ одамга бир-бир қараб чиқандан сўнг шифтга тикилган кўйи шундай бир гапни айтиб юборадики, судья кўзойнагини қўлга олиб бақрайиб қолади: гоҳ елкасини қисади, гоҳ бошини чангаллайди. Бошқалар ҳам шундай. Рамазоннинг ўзи эса менга қараб хижолатомуз илжайиб қўяди. Тергов бераверига жонига текканми ёки бирга ётган тажрибали

шерикларининг турли-туман йўл-йўриқлари гангитиб ташлаганми, хуллас, уни қандайдир жин чалгани аниқ эди.

— Айбланувчи Ҳайдаров Рамазон, олдин ҳам шу иш билан шуғулланганмисиз? — деб сўрайди судья.

— Мен, Ҳайдаров Рамазон, 1950 йили Бойсун районида туғилиб эдим. Кейин... — дея тутилиб қолади.

— Айбланувчи Ҳайдаров, ҳеч ким сиздан туғилган йилингизни сўраётгани йўқ. Олдин ҳам чайқовчилик қилганмисиз, деяпман?

— Кейин мактабни битириб, Совет Армияси сафида хизмат қилиб эдим. Кейин бўлсам...

— «Кейин, кейин»... — Судьянинг энсаси қотди. — Ҳайда-аров! Бу гаплар ҳаммаси мана — ишингизда ёзилган. Сиз бизга айтинг: аввал ҳам қилганмисиз шу ишни?

— Қанақа ишни?

— Уф-ф! Чайқовчилик-да!

— Йў-ўқ... Э, қилганман, қилганман.

— Ия, дастлабки терговда «Чайқовчилик билан шуғулланмаганман», деган экансиз-ку?

— Шуғулланмаганман-да ўзи.

— А, ҳозиргина нима дедингиз?

— Шуғулланмаганман, десам... ишонасизми?

— Уф-ф... Айтинг-чи, шеригингиз ким эди?

— Шеригим, шеригим... билмайман... йўқ эди.

— Шунча юкни бир ўзингиз қандай кўтариб чиқдингиз поездга? Бирор киши ёрдам бергандир?

— Ҳеч ким ёрдам бергани йўқ, ўзимиз... э, ўзим! Нима, чамадон кўтариб юриш қийинми? Ичида тўрт-беш килогина олмаси бор эди, холос.

— Менга қаранг, Ҳайдаров, уч чамадон ва икки қути билан қўлга тушгансиз-ку? Қолганлари кимники эди бўлмаса?

— Демак, улар бошқа шахсга тегишли бўлган. Орган одамлари кузатаётганини сезиб, у сизга ташлаб қочган, шундайми? А, Ҳайдаров?

— Шундай... Э, йўқ-йўқ, меники эди, меники!

— Айбланувчи Ҳайдаров! Эсингизни йиғиб олинг. Ё тоб-побингиз йўқми? Қаерингиз оғрияпти, айтинг, суд мажлисини тўхтатайлик.

— Эби, нимага? Соппа-соғман.

— Бўлмаса айтинг: бунча узуму анорни кўтариб қаёққа кетаётган эдингиз? Нима мақсадда?

— Шундай, айланиб келгани. Барнаул — хизмат қилган жойим. Зўр жой, оғаниларим кўп у ерда.

— Шунча нарсани оғайниларингизга олиб бораётган экансизлар-да?

— Йўғ-э, мен уларга тўрттагина олма олган эдим, бўлди. Қуруқ бормайин деб.

— Узум билан анор-чи? Уларни сотмоқчи бўлгансиз-да?

— Нега сотаман? Ахир у... Биласизми, мен Барнаулга...

— Э, Барнаул, Барнаул!.. Олмани қаердан олдингиз?

— Қаерингиз нимаси? Чорбоғдан-да. Кузда боринг, чорбоғимизга тўлиб ётади, ерга тўкилиб.

— Ўша ёқдан олма кўтариб келиш шартмиди? Совғага экан, Тошкентдан олақолсангиз бўларди-ку?

— Бу ернинг олмаси бўлмайди-да, тахир, дорининг таъми келади. Бизда шундай бир олма бор, Бойсуннинг олмаси, «жайдари олма» деймиз. Бошқа жойларда битмайди унақаси. Ўзи кўримсизроғ-у, лекин шундай ширин, шундай ширин, есангиз...

— Майли, майли, Ҳайдаров, кейин еймиз олмани...

— Зўр олма-да лекин. Бу, ҳозирги олмаларингизнинг бари бузилиб кетган. Ҳар балони пайванд қилавериб айнитиб юборишган-да. Фақат бизларда қолган унақаси. Мен ўзим олмани

унча яхши кўрмайман. Есам — кўнглим айнийди.

— Ҳа-а, демак, олма ўзларингизники, уйдан олиб келгансиз?

— Ие, ишонмасангиз, ана — отам ўтирибди, акам ўтирибди, жўраларим — сўранг! Ка-атта олмазоримиз бор! Ё тўрт кило олмага ҳам справка олиб келайми?

— Бўпти, бўпти, ишондик. Демак, сиз уйингиздан тўрт-беш кило олма олиб, ўша ўзингиз айтгандек, ҳеч жойда битмайдиган антиқа олмадан олиб, бирга хизмат қилган оғайниларингизни кўриб келгани Барнаулга жўнагансиз. Биттагина чамадон билан, биттагина! А, қолган нарсалар кимники эди — узум, анор?

— Ука, тушунсангиз-чи, биз сизга ёрдам қилмоқ-чимиз. Яхшилаб ўйлаб, тўғриси айтинг. Тақдирингиз ҳал бўляпти, ахир!

— Опажон, бир марта кечиринг!

— Мен сизга «опажон» эмасман!

— Ўзингиз «ука» деяпсиз-ку, мен нима дейин сизни? Отингизни билмасам, фамилиянгни билмасам...

— Отимни билишингиз шарт эмас. Мен сиз учун— гражданин судьяман!

— Мен ҳам гражданиман.

— Йўқ, сиз энди — айбланувчисиз, айбдорсиз!

— Мен... айбдорман?! Айбдорман, кечиринг...

Судья кўзларини қаттиқ юмиб, бошини чангаллаганча сарак-сарак қилди.

Бу гаплар ҳаммаси тушимда кечаётгандек эди. (Тушда бўлмай, ҳаётда ҳам шунақаси бўладими, ахир!)

Ҳукм ўқилди. Чайқовчиликда айбланган Ҳайдаров Рамазон бир йилга озодликдан маҳрум этилди.

У бўйнини қийшайтирганча мунғайибгина турарди. Ҳукмни эшитиб аста бошини кўтарди, нимадандир хижолат чеккан мисол ғалати илжайди! Илжайди! Гўё қамоққа эмас, бир йиллик томошага, дунё бўйлаб сайру саёҳатга кетяпти!

Суддан кейин худди бир мўъжиза рўй бериб, «Кечирасизлар, ҳазиллашган эдик, Рамазонжон кеча туғилган чақалоқдек бегуноҳ экан», дея озод қилиб юборадиган каби, ҳовлидаги тут тагида тўдаланиб турган эдик, тасодифан Тошга кўзим тушди. У қандайдир милиция лейтенанти билан юрган экан.

— Ҳи, бундоқ? — деди олдимдан ўтаётиб.

— Яна ўша!.. — дедим маъноли қилиб.

— Ўша-я! — У кўрсаткич бармоғи билан кекирдагини «кесиб», «Нима, одам ўлдирганми?» демоқчи бўлди.

— Шунга яқин, — дедим бу гал камтарлик билан: кайфиятим бузуқ эди.

Тош «Зўр экан, тан бердим» деган каби бошини дикиллайтиб, лейтенантнинг кетидан зипиллади. «Рамазондан қолишмаслик учун тўртинчи марта «ҳазиллашиб» қўйганми, ким билсин...»

Бир пайт қандайдир шанғиллаган овоз қулоғимга чалинди:

— Э-эй, шеърингни ўқидим — газета берар экан!

Овоз келган тарафга қарасам — Рамазон! Қўллари орқада, икки соқчининг ўртасида ёпик машина тамон кетяпти, кўзлари чақнайди: «Э-эй, шеърингни ўқидим....»

«Ўл-а,— дедим ичимда,— шундай пайтда менинг шеъримга бало борми, ўзингни ўйласанг-чи! — лекин худбинлик устун келди: — Ўқибди-я, ўша ерда ўқибди-я!»

Рамазоннинг ортидан қараб қоларканман, негадир унинг севимли қўшиғи эсимга тушди: «Хуш қол эн-ди-и, Зухрохоним...»

— Жўранг қип-қизил ғалча экан, — деди судга бирга борган ёзувчи дўстим қайтишда. — Ўзини ўзи қаматди. — Чеховнинг «Ёвуз ниятли киши» ҳикоясидаги Денисинг ўзгинаси-я! Ўқиганда шунақа одамлар борлигига ишонмаган эдим...

Кечқурун уйда Рамазоннинг отаси билан акасини хўб кутдим, мендан домангир бўлишганми ёки бу кўргилиқдан гангиб Бойсунга жўнаворишганми — келишмади.

Рамазоннинг қамалганига беш ой бўлди. Беш ойдирки, юрсам ҳам, турсам ҳам — ичимда бир тугун, қаттиқ, озорли тугун. Жоним чиқади, Рамазонни сўкаман, сўкаман-у, ажабо, кўргим келади уни, кўргим! Унинг олдида ўзимни айбдор сезаман. Тўғри, у кўп ғашимга теккан, мени кўп ғалваларга қолдирган; балки муттаҳамдир, чайқовчидир, лекин бари бир — жўрам! Жўрам ётибди. Қамокда. Қанақа жой экан у?

Беш ой давомида ундан учта хат келди. Аммо... учаласи ҳам биттагина сўздан иборат: «Чантриморэ!» Вассалом.

«Чантриморэ» — Каламакаторэ... Шоди гаранг... Болалигимиз эртаги, завқи, қувончи. Мактабимизнинг ёнида яшарди. Қачон қараманг, илжайиб туради. Башарасига бақрайиб сўксангиз ҳам илжаярди — эшитмасди, қулоғи оғир эди. Қишин-ёзин мудом бўйин-бошини малла қийиқ билан танғиб, қулоқчин бостириб юрарди. Оқшомлари эшиги оғзидаги супачада, гўё ҳеч ким эшитолмайдиган бир куйни тинглаётгандек, кўзлари чала юмуқ, мудраб-чайқалиб ўтирарди. Аҳён-аҳёнда ўткинчилардан бирортасига қараб «Чантримо-рэ!» деб ҳайқирар, «Чантриморэ!» десангиз, «Каламакаторэ!» деб жавоб қайтарар эди. Ҳовлиси муюлишдаги пастлаб кетган торкўчанинг адоғида эди. Қиш кунлари ер музлаганда биз унга сув сепиб, кўча оғзида Шоди гарангнинг ишдан қайтишини пойлардик. У бамайлихотир юриб келиб, худди кар эмас, кўрдек, ойна мисол ялтираб ётган сирпанчиққа оёқ қўяр ва ана шу заҳоти бор бўйи кўтарилиб тушар, бошидаги қулоқчин отилиб кетиб, ўзи сирғалганча дарвозаси тагига бориб қолар эди. Биз эса торкўчани қийқириққа кўмиб юборардик: «Чантриморэ! Каламакаторэ! Чантриморэ! Каламакаторэ!...» Шоди гаранг алпонг-талпонг жойидан туриб, қулоқчинига қараб чопарди. Сўнг кўзларини олайтириб, бизга пўписа қила-қила ҳовлиси томон юрар, ҳаял ўтмай, чопони барини олмага тўлдириб чиқар ва уни қорнинг устига қубба шаклида териб қўйиб, ўзи уйига кириб кетар эди. Биз битта-битта сирпана бориб, олмаларни қўйин-қўнжимизга жойлаб, «Чантриморэ! Чантриморэ!» дея сурон солганча кўча бошига қайтардик. Шоди гаранг эса дарвозасидан бошини чиқариб ҳайқириб қоларди: «Каламакаторэ! Каламакаторэ!...»

Доим шундай бўларди. Биз доим торкўчага сув сепиб қўяр, Шоди гаранг доим кўра-била ўша ердан юриб учиб тушар, кейин туриб бизга пўписа қилар, лекин доим олма билан сийлар эди. Доим! Унинг фарзанди йўқ эди. Хотини бор, ҳовли-жойи бор, каттакон олмазор боғи бор — фарзанди йўқ эди.

Бир куни кимдир мени телефонга чақириб, «Туш пастга!» деб дўқ қилди. «Кимсан ўзинг?» дедим жаҳлим чиқиб. Ногаҳон мен сира кутмаган шанғи овоз янгради: «Чантриморэ!» Юрагим гупиллаб кетди. Қаердан? Қандай қилиб? Наҳотки?..

Тушсам — ишхонамиз олдидаги хиёбонда биров ишшайиб турибди. Юзи шишинқираган, кўзлари ич-ичига чўккан, қўйлак-шими ғижим бир кимса, Рамазон.

— Ҳа?! — дедим ҳовлиқиб, таҳлика билан.

— Келдим.

— Қандай? Ҳали, ҳали ... вақт бор-ку?

— Қочдим-да, жўражон, сени кўргим келди. — У қулоқларини кенг ёзиб яқинлаша бошлади.

— Қочдинг?! — Мен, тўғриси, алланечук иргандимми, тисарилдим ва ғазаб билан бақирдим: — Йўқол, кўзимга кўринма! Мени тинч қўй!

— Панжарадан келган одамниям жўраси шундай кутиб оладими?

Уни қайта суд қилиб, очиққа — мажбурий хизматга чиқаришибди. Муддати битгунча шаҳар яқинидаги ғишт заводида ишлармиш.

— Оқлашди, жўражон, оқлашди, — дея тинмай қирларди у. — Айбим йўқ эди-да ўзи.

— Нега айбинг бўлмас экан? Чайқовчи! Бизда бегуноҳ одамни қамамайди. Унақа қонун йўқ,

— Мана, мени қамади-ку? Э, у ердаги одамларнинг гапини эшитиб турсанг, биронтасиниям

тирноқча айби йўқ. Лекин — бор, бор! Мана, ўзимни олайлик, айбим йўқ эди — бор чикди. Шундай гап-да. — Рамазон кафтини тўлдириб нос отди. У қандайдир ўзгариб — жиддийлашибди, чала файласуфга ўхшаб қолган эди: илгари ҳеч бундай гапирмасди. Носини туфургач, енгил тортгандек қўл силтаб, давом этди: — Майли, бу гаплар ҳозир бефойда, барибир ишонмайсан. Кейин бир кун ҳаммасини айтиб бераман. Лекин, бояги гапинг тўғри: айби бўлмаса қамамайди. Айб, айб, деймиз-у, кимда йўқ у, жўражон? Мана шу савлат тўкиб юрганларнинг ҳаммаси ҳам оппоқми? Сўнг у туйқусдан эски ашуласини эслаб қолди:

— Юр, жўражон, икковимиз бир портретга тушайлик!

— Шу афт, шу ангор биланми? — дедим кулиб. — Бошқа пайт, бошқа пайт.

Рамазон ўша куни меникида тунаб, эртаси ишига кетди. Иши оғир — тандирдан чўғдек қизиб чиққан ғишларни олиб тахлар экан: ҳориб-чуйкаб, кафтлари қавариб, ойда бир марта, шунда ҳам йўлкира сўраб келарди. Ҳордиқ куни шаҳарга тушиб, эски одати — бор-будини аллакимларга улашиб, кетишда мендан пул сўраб келарди.

Ўша — ўзимизнинг Рамазон!

Олти ойдан кейин унинг жазо муддати битди. Битган куни у кечки поездга билет олиб, ишхонамга келди.

— Ҳамма жўрангни чақир!

— Ҳа, яна бирор ҳунаринг қолганмиди?

— Би-ир, регистронда ўтирайлик! Кетар жафосига!

Ишдан эртароқ чиқиб, тўрт-бешт улфат «Зарафшон» ресторанига бордик. Рамазон ҳамма нарсани тахт қилиб, узун столнинг тўрида тиржайиб ўтирган экан.

— Бор жўранг шуми? Э, бечора! Зиқналигингга борибсан-да. Қўрқма, кармон катта, атаб қўйганини берди!

Ўша кеч ресторанда роса яйрадик. Рамазоннинг ўзи айниқса байрам қилди. Музыка бошланиши ҳамона ўртага тушиб, ҳолдан тойгунча ўйнади. Ўйини ҳам ўзига ўхшаган эди: гоҳ тиззаларига шапатиларай-шапатиларай давра бўйлаб кавказчасига йўрғалаб кетади, гоҳ қўлларини икки ёнга силжитганча кифтларини қимирлатиб., «Ҳа-а, ҳу-у!» дея қийқиради, ҳайқиради, сакрайди, ирғишлайди: гоҳ жилмаяди, гоҳ ҳазилга қовоғини уюб олади: дуч келган қизни рақсга тортади, ажабки, у ҳам нозланиб ўтирмай пешвоз чиқиб бораверади: қизга қараб кулади, йиғлайди, пўписа қилади, ёлворади: энди мағрур, пурвиқор, кейин яна тушкун, ғамгусор, яна изҳор, илтижо... Чапақ, олқишлар...

Бутун ресторан аҳли томошабин, барчанинг кўзи Рамазонда. Бутун у байрам қиларди, тантана қиларди: кечаги ғаму ғуборларини унутган, яна аслига қайтган, ўша эски — беғам, беғубор Рамазонга айланган эди.

Ресторандан чиққач, шерикларимга жавоб бериб, Рамазонни кузатгани у билан вокзалга бордим. Поезд ҳали келмаган экан, сув ичиш баҳона тағин ресторанга кирдик. Кайфи анча ошиб қолган Рамазон ана шунда дардини ёрди.

— Бари бир ишонмайсан-да, жўражон, — дея гап бошлади у. — Лекин илтимос: бу сафар ишон!

Рамазон ўшанда ростдан ҳам Барнаулга жўнаган экан. Поездни кутиб ўтириб, мана шу ерда, ресторанда бир киши билан танишиб қолади. Бирга овқатланишади. Кейин Рамазон унинг юкларини — ўша машъум чамадон ва қутиларни вагонга жойлашга кўмаклашади. Поезд жўнай-жўнай деб турганда купега икки одам кириб келади. Уларнинг шарпасини олдинроқ сезган ҳалиги киши таҳлика аралаш йиғлаб-ёлвориб Рамазонга ёпишади: «Жон ука, юклар меники денг, ярми меники, денг. Чиқиб кетсақ, фойдани тенг бўламиз. Мени билишади, қўлга тушсам... Сиз ёшсиз, кечиришади», алай-балай. Рамазон — гўл, тай-тув Рамазон лаққа ишонади, ҳеч балони ўйламасдан рози бўлади. Ҳушини йиғиб, қараса — атрофини мидиционерлар ўраб турибди. «Ҳа, меники, меники,— дейди саросимага қолиб,— ҳаммаси меники». Ёнига қараса —

ҳалиги киши йўқ, ерга киргандек зим-ғойиб.

— Ана, айтдим-ку, ишонмадинг, бари бир ишонмайсан, — деди Рамазон ҳафсаласи пир бўлгандек, қандайдир мунг билан. — Ҳеч ким ишонмайди.

— Шу гапларни нега судда айтмадинг? — дедим ҳайратим ошиб.

— Айтиб эдим, терговда минг марта такрорладим. Терговчи эшитгиси ҳам келмади. «Сенларнинг ҳамманг шунақа тулкисан!» деди. Нима қилсин — шунча нарса билан қўлга тушганингдан кейин елканга қоқиб, қўйиб юборсинми? Кимнидир қамаша керак-ку, уларнинг ҳам плани бордир. Ўзи терговиям, камерасиям жонга теккан эди, жўра, э, чўзилиб ётадим, худонинг буюргани-да, дедим!

— Аҳмоқ, тентак! Бир муттаҳамнинг найрангига учи-иб... Одам ҳам шундай анойи бўладими? Мен ўла-қолсам ишонмасдим.

— Мен ишондим-да, жўражон, нима қилай? «Еттита болам бор, — деди, — еттови ҳам қиз, — деди. — Учтаси бўй етган, узатишим керак, ўзим заводда оддий қоровулман, жигарим касал», деди. Аҳволини кўрган киши, агар инсон бўлса, ишонарди, мен ҳам ишонибман-да, жўражон!

— Мана — ишончингга мукофот!.. Сен ҳам қочгин эди, «Билмайман, меники эмас», деб туриб олгин эди, каллаварам!

— Бундай қилсам, уни тутар эди-да? Сўз берган эдим, номардлик бўларди...

— Ие! — дедим фиғоним чиқиб. — Ҳа, тутсин эди, қамасин эди — қилмишига яраша!!! Вой аҳмоғ-эй, сўз берган эмиш! Балки қизларининг ташвишини қилгандирсан, эрсиз қолади шўрликлар деб?! Эҳтимол, ўша уччига чиққан чайқовчидир, қаллобдир! Улар шунақа бўлади. Баъзан ҳатто уйдаги хотинини ҳам ўртага қўйиб...

— Унисини сенлар биласан, гапга бойсанлар. Кап-катта одам, кўзига ёш олиб гапирганда ишонмай бўладими? Сочлари ҳам оқ эди... Майли, жўра, энди пушаймоннинг фойдаси йўқ — бўлгани бўлди, бўёғи сўнди. Дунёни панжарадан ҳам бир кўриб қўйдим-да, зиён қилмас...

Рамазон чаккасини кафтига босган кўйи дераза оша перронга тикилиб ўтирарди. Ўйчан, беозор, ҳокисоргина... «Уни хушламаслик, ёқтирмаслик мумкин, лекин ёмон кўриб бўлмайди», деб ўйладим ичимда.

У бир пайт кўзини қисинқираганча нима деб қолди денг:

— Ҳозир Новосибирск поезди келади, ҳайё-ҳуйт деб Барнаулга жўнаворсам-чи?

— Ўлгинг келган бўлса шундай қил, милисага тутиб бермаган ҳам номард! — дедим аччиқланиб. Лака-лов қилиқлари, гап-сўзлари яна бирпасда кўнглимга урган эди. — Рамазон, бошни қотирма, қаёққа кетсанг кет, жўра! Илтимос, энди бу ёқларга қадам боса кўрма!

Рамазон кетди. Поезд ўрнидан кўзғалганда перрон бўйлаб бир ҳайқириқ янгради: «Чантриморэ-э!» «Каламакаторэ» бўғзимда қолди — айтолмадим. Поезд энди тўхтамайди, уни на мен, на Рамазон тўхтата олади: Рамазон эса кетди, жўнаб кетди, энди келмайди!

У кетгач — шаҳар, ғала-ғовур шаҳар бирдан зери-карли, файзсиз кўринди кўзимга.

Шундай қилиб Рамазон кетди, бошқа келмади. Борган йили уйланди, барибир ўша қизга — тоғасининг қизига уйланди. (Онаси ҳам тузалиб қолган бўлса керак.) Кейинги йили ўзига иморат қурди. Ҳозир тўй қилмоқ тараддудида юрганмиш...

Бултур кузақда Бойсунга борганимда бозор айланиб юрсак, ёнимдаги ҳамроҳим:

— Ана, ошнангизни қаранг! — деб қолди.

Рамазон! Олдида бир чойқути, бозорни бошига кўтариб, енг шимарганча олма сотяпти. Кўнглимда шубҳа уйғонди: «Ўшандаги гап тасодиф эмас шекилли, асли қонида бор экан-да бунинг». Лекин нима ҳам дердингиз — тирикчилик, бировнинг рўзғорини биров тебратмайди.

— Барнаулда олма камчил эмиш, Барнаулга олиб бориш керак эди! — дедим яқинлашиб, киноя билан.

— Э, э, жўражон! — дея юзи ёришганча ўрнидан туриб кетди у. — Ўзим ҳам Барнаулни кўзлаб турувдим, сендай маслаҳатчига зор бўлиб. Нима қилай, жўра, ер билан битта тўкилиб

ётибди. Молга берай десам, кўнгил бўлмайди, увол. Ундан кўра... — Рамазон танлаб-танлаб, ҳамроҳим билан менга иккитадан олма тутқазди. — Еб кўринглар, бунақаси Боғи Эрамда ҳам йўқ.

Бирпас олдида чақчақлашиб турдик. У ҳай-ҳуйлаб ўтган-кетганни чақирар, идиши бўлса идишини, бўлмаса — қўйни-қўнжини олмага тўлатиб жўнатар эди.

— Пулини нега олмаяпсан?

— Э, отамга қавм бўлади, ноқулай.

— Буниси-чи?

— Э, эна жамоатимиздан қариндош...

— Олманг кўп бўлса, давлатга топширвормайсанми бундай қилиб ўтиргунча?

— Қарзим борми? Арзон олади!

— Ахир, ҳаммага текин улашяпсан-ку?

— Э, бири хеш, бири табор.

— Сенга бегонаси бормикан Бойсунда?

— Бор, — деди Рамазон тиржайиб. — Мана — сен! Мусофир, сотқин, шаҳарлик!

У кечқурун бир тўрхалта сара олма кўтариб уйимизга келди.

— Яхшими, ёмонми, шоир номинг бор, кўчада олма кўтариб юрсанг обрўйинг бузилади, дедим...

«Обрўйинг бузилади», «тўкилади эмас, «бузилади»! Рамазоннинг гапи, Рамазонгина шундай дейиши мумкин!

Ана сизга — Ра-ма-зо-он!

Рамазон, жўра, жўражон, мана — қўлимдан келганича сени нақл қилдим. Мен бу нарсани сен учун, сенга бағишлаб ёздим. Баъзи ўринларда ошириброқ юборган бўлсам, кўнглиннга олмассан. Бу иш қурғур ўзи шунақа, шундай қилмаса бўлмайди.

Мендан аҳвол сўрасанг — турмушим эскича, бир маромда. Чатоғи шундаки, би-ир маромда! Нолиётганим йўқ, ҳамма нарсам етарли, жойида. Лекин ҳаётимга нимадир етишмайди, нимадир — йирикроқ ташвиш дейимизми, тўполон дейимизми ёки бир мўъжизами... Қилаётган ишларимдан кўнглим тўлмайди, ҳаммаси кўзимга майда, арзимасдек туюлади. Ишга бориб кутасан ўша нарсани, уйга келиб кутасан — беҳуда. Гоҳо бошингни деворга ургинг келади — шояд бирор янгилик рўй берса!..

Бу нолиш, шикоят эмас, Рамазон — ҳасрат, дўстнинг дўстга ҳасрати!

Кеча кечаси бировнинг йўталидан уйғониб кетдим. Қаттиқ йўталарди, бетон деворга қозик қоққандек бўғиқ йўтал. «Қизимми?!» Уйқу қочди. Хотинимни уйғотиб, «Туриб қарасанг-чи!» дедим. Нариги хонага чиқиб, қизимдан хабар олган хотиним «Э, қўшнининг боласи-ку!» деди. Уша заҳоти хотиржамгина уйқута кетибман.

Нега бундай, Рамазон?

Ўтган ҳафта тунга яқин уйимга телефон бўлди. Бойсундан. Бир ҳамшахаримизнинг тоғаси вафот этибди, эрталаб чиқаришмоқчи, иложи бўлса, шу гапни жиянига етказишим керак экан. «Бемаҳалда сизни безовта қилдик-да, оғажон, овора бўласиз-да», деб қайта-қайта узр сўрашди, «Илоё бир ўғлингиз ўнта бўлсин, барака топинг», дея роса алқашди. Ишдан қаттиқ чарчаб келган эдим, ўзимча мулоҳаза юритдим: «Жиянининг уйи шаҳарнинг бир четида! Эрталаб чиқаришаркан, бугун бориб айтдим нимаю саҳарда ишхонасига телефон қилиб қўйдим нима — бари бир жанозага етиб боролмайди». Етиб боролмаслиги аниқ эди, лекин...

Ана шундай, менинг уйимда телефон бор! Мен ишдан чарчаб келаман! Нега бундай, Рамазон? Ўрнимда сен бўлганингда нима қилардинг?

Судингда қатнашган ёзувчи дўстим яқинда «Ўзини ўзи қаматган афандироқ бир ошнанг бор эди, қаерда ҳозир, нима иш қиляпти?» дея сени сўраб қолди.

Афандимидинг, Рамазон? Ҳозир ҳам шундаймисан? Биламан, шундайсан, сен ўзгармайсан.

Аmmo мен нега ўзгардим? Нега бундай бўлиб қолдим? Нега ўшандаги зорланишларингга кулиб қарадим, сен билан «бир портрет»га тушмадим? Тушганимда, бугун уни хонамнинг тўрига осиб қўярдим — баъзи нарсаларни эслатиб, баъзи нарсалардан огоҳлантириб турарди. Мен айтган «поза»лардан, сен айтган «фоза»лардан...

Бир ҳафталик бетайин, бемаъно куйди-пишдилар оқибати — шанба кунлари тургим келмай, тўшакда узоқ чўзилиб ётаман, гангиб, карахт ётавераман, кутиб — ниманидир, кимнидир... Мана, ҳозир сен кириб келасан. Тўсатдан. Ташвиш билан, тўполон билан. Олма олиб келасан, жайдари олма. «Чантриморэ-э!» дейсан қулочингни кенг ёзиб. «Каламакаторэ!» дейман мен.

Бу нима дегани, Рамазон? Қайси тилдан бу ғалати сўзлар, маъноси нима? Мен билмайман, сен ҳам билмайсан. Шоди гарангдан сўрайлик десак, у энди йўқ — узоқ йили ўлган. Мияси айниб ўлган. Қулоқнинг заҳмидан. Урушнинг касри.

Ундан тирноқ — фарзанд қолмади, мол-дунё қолмади — «Чантриморэ» қолди, «Каламакаторэ» қолди, бизга: сенга, менга...

Нима дегани бу?

Ўйлашимча, буни энди фақат икки киши — иккаламизгина тушунадиганга ўхшаймиз: сену мен.

1981

БУНЧАЛАР ШИРИНСАН, АЧЧИҚ ҲАЁТ!

«Олой малшаси» — Қурбонжон додхоҳ 1865 йилдан то 1880 йилгача Помирда бир саркарда сифатида халқни ўз атрофига тўплаб. кўлида яланг қилич билан фон Кауфманга қарши курашди. У шу даражада жасоратли бир хотин эдики, рли Қамчибек Кауфман томонидан асир қилиниб, дорга осилаётганда, дор тагига келиб, ўғлига хитобан:

— Хайр, ўғлим, ота-боболаринг ҳам душман кўлида ҳалок бўлки, Шаҳид ўлмоқ бизга мерос. Сенга берган сутим оқ бўлсин! — дея олган ва отининг жиловини терс буриб, ўғлининг тортаётган азоб уқубатларидан шартта юз ўгириб кета олган хотиндир».

Фафур Фулом

* * *

Минг саккиз юз етмиш олтинчи йил, йигирма олтинчи февраль. Марғилон.

Қаҳратон қаҳридаги рутубатли, хазин бу кун қишнинг одатий кунларидан деярли фарқ қилмай ниҳоясига етмоқда эди. Бу кун ҳам шаҳар одатдагидек тонг қоронғисида муаззинларнинг овози билаи уйғонди Азонни эшитган аҳли муслим бу кун ҳам шоша-пиша таҳорат олиб, яхлаган йўлаклардаги қор-қировларни ғижирлатганча эрталабки изғиринда жунжика-жунжика масжид сари шошилди; бу кун ҳам паст-баланд томлар устида ҳар доимгидек заиф, беқарор кўкиш тутун хийла вақт муаллақ осилиб турди; бу кун ҳам кўёш худди совқотаётгандек осмонда бир муддат сийқа танга каби хира ялтираб, сўнг паға-паға кулранг булутлар остига кириб кўздан йўқолди, тирикчилик ғамида яйдоқ кўчаларда сарсон суринган турфа одамлар бу кун ҳам шаҳарнинг руҳсиз қиёфасига маъюс бир жонланиш бергандек бўлдилар...

Хуллас, қаҳратон қишнинг бефайз, жимжит бу куни шу чоққача бу кўҳна шаҳар ўз бошидан кечирган минглаб кунлар сингари йўқлик сари ботиб, бир палла, туйқусдан мисли кўрилмаган ола-тўполон бошланди. Бозор майдони тўрт томондан гурас-гурас оқиб келаётган одамлар билан тўлди.

Майдон шаҳар бунёд бўлгандан буён ҳали бу қадар тумонатни кўрмаган эди. Аччиқ изғирин юз-кўзга игнадек санчилади, суюк-суюкларни зирқиратади, бўғотлардаги, томлар бошидаги сумалакларни қамчиси билан савалайди, бор тирик жонни ин-инига ҳайдайди, аммо молбозорга туташ яланг саҳнда чумолидек ғужғон ўйнаган оломон тинимсиз қайнаб-тошади. Шоп-мўйлов, кўзлари чақчайган казакларнинг важоҳатидан қути ўчиб дўконларини апил-тапил тақа-тақ ёпиб чиққан баққол ва ҳунармандлар, бозиллаган танчалари олдидан ҳайдаб келтирилган, нима гаплигини англаёлмай гаранг бўлиб, чиммат остидан саросима ва кўрқув билан мўралаб турган хотин-халаж, «Ла ҳавла...»ни бир лаҳза тилидан қўймаган кампирлар, хўмрайган, ялангтўш чоллар, бурнининг суви оқиб йиғламсираган бола-бақралар...

Ҳамманинг оғзида бир гап, ҳамманинг юрагида бир ваҳима: «Қамчибек осилармиш!»

Майдонни отлиқ казаклар халқа шаклида қуршаган. Минбарга ўхшатиб тахтадан ясалган тўрдаги омонат шоҳсупадан Туркистон ўлкаси генерал-губернатори фон Кауфман, Фарғона жазо экспедициясининг бошлиғи, сочлари оппоқ, қош-кўзлари қоп-қора генерал-майор Троцкий, хушқомат, хушфеъл флигель-адъютант князь Боярский, пакана, оқсоқ полковник Лусаров, Фарғона ҳарбий губернаторлигининг амалдорлари, тулки тумоқ кийган Абдурахмон офтобачи ва совуқданми, кўрқувданми қунишган бир неча маҳаллий аъёнлар бирин-кетин жой олдилар.

Шамол тобора кучлироқ эса бошлади.

Майдонга яна иккита пиёда аскарлар ротаси кириб келди-да, саф бошидаги яғриндор офицернинг командасига биноан тўртбурчак ҳосил қилиб тўхтади.

Яғриндор офицер — Ляхов фамилияли майор шоҳсупага яқинлашиб, Кауфманга честь берди:

— Ҳамма нарса тайёр, зоти олийлари. Бошлашга ижозат этадиларми?

Кауфман соатига қаради:

— Бир минутга, майор. Менинг рафиқам ҳам келмоқчи эди. Бир оз кутсак. А, ана, ўзи ҳам келяпти шекилли.

Иккита йўрға тўриқ қўшилган зангори карета шалдираганча майдонга кириб келди. Шоҳсупа ёнида турган адъютантлардан бири шоша-пиша бориб карета эшигини очди. Барра қундуз мўйнали пўстинлари остидаги мовий кўйлақларнинг бурма этақларини авайлаб кўтарганча иккита хоним олдинма-кейин каретадан тушди. Ёши ўтинқираброқ қолган, лекин ҳали расо қадди-қомати буни яшириб турган биринчи аёл шеригига ниманидир уқтира-уқтира, шоҳсупа сари юраркан, Кауфман унинг истиқболига икки-уч қадам пешвоз чиқди. Губернаторни қуршаган аъёнлар табассум билан унга эргашдилар.

— Аҳ, азизам, афв этасан, хиёл ушланиб қолдик. Аччиғинг чиқмасин, биласан-ку биз аёлларни: кўзгу деган нарса шундай оҳанрабоки... — Олдинда келаётган хоним Кауфманга шундай дея, офицерларга навозиш ила жилмайди. — Салом, жаноблар!

Троцкий, Лусаров, Ляхов ва флигель-адъютант Боярский бир-бир келиб, унинг қордек оқ, нозик бармоқларидан ўпдилар.

— Оҳ, князь, князь! — дея бош чайқади Кауфман хоним Боярскийга қараб истиғно билан лабларини бураркан. — Бизни бутунлай унутиб юбордингиз. Яхши эмас, худо ҳаққи, яхши эмас. Ахир, бизнинг сафаримиз ҳам охирлаб қолди, ҳадемай... Танишинг, бу хоним полковник Шчербаковнинг рафиқаси графиня Анна Ипполитовна, «Биз танишмиз», дейсизми? Оҳ, князь, князь!

Флигель-адъютант хиёл қизариб, кулимсираб турарди.

— Мен бундай қўрқинчли томошаларга асло иштиёқманд эмасман, — деди губернатор хоним Лусаровга мурожаат қилиб. — Кеча эримдан: «Бу исёнчилар қандай одамлар?» деб сўрасам. «Эртага майдонга борсанг, ўз кўзинг билан кўрасан», деди. Айтинг-чи, полковник, улар ростдан ҳам шу қадар даҳшатлими?

Лусаров оғзини очмасдан кулди, кўзларини қисганча жиддий қиёфада алланимани сўзлай кетди. Губернатор хоним кулоқ солаётгандек кўринса-да, хаёли паришон экани сезилиб турарди.

— Бошланг! — деди Кауфман Ляховга қараб. — Олиб чиқинг!

Майдон ўртасида ивирсиб юрган қизил этикли, патак соқол, қари солдат шинелини ечди, дор тагидаги тўнкаларни қимирлатиб кўрди, сиртмоқнинг тугунини синчиклаб текширди-да, кўнжига ёпишган қорни қоқиб, майдоннинг нариги бошига қараб кетди.

Оломон орасида бирдан шовур-шувур кўтарилди: тўрт азамат казак одамлар ҳалқасини ёриб, кўк шоҳи тўнининг пахтаси оқиб ётган, кулча юзлари моматалоқ, қўллари кишанбанд бир йигитни ҳайдаб келарди.

— Шуми? — деб сўради графиня Шчербакова чиройли мовий кўзларини ҳайрат ичра катта-катта очиб.

— Ҳа, графиня, — деди Боярский.

— Бечора!

— Оҳ, monsieur, мен чидаёлмайман шекилли, — деди губернатор хоним уҳ тортиб. — Кун ҳам совиб кетдимми?

— Азизам, яхшиси уйга қайтақол, — деди Кауфман. — Сенга шамол қаттиқ таъсир қилиши мумкин. Кеча «Бошим оғрияпти», деган эдинг. Ҳар қалай, бу ер Санкт-Петербург эмас.

— Майли, ҳечқиси йўқ, бир оз турай-чи, — дея оҳиста шивирлади губернатор хоним.

Полковник Лусаров қўлидаги қоғозни шоҳсупага чиқиб келган Ляховга узатди. Майор олдинга ўтиб қоғозни очди, баланд, тиниқ овоз билан дона-дона қилиб ҳукми ўқий бошлади:

— «...Фарғона губернаторлиги ҳарбий-дала суди айбланувчи — сартия миллатига мансуб, маҳаллий Олой бекларидан Қамчибек Олимбек ўғлининг император аъло ҳазратлари салтанатига қарши қаратилган фитнакорлик хатти-ҳаракатларидан иборат жиноий фаолиятини кўриб чикди. Кўпдан-кўп ашёвий далиллар ва бевосита гувоҳларнинг шоҳидликлари асосида, чунончи, маҳаллий нуфузли боёнлардан Абдурахмон офтобачининг сидқидилдан берган кўргазмалари оқибатида, айбланувчи Қамчибек Олимбек ўғлининг чиндан ҳам император аъзамга, унинг салтанатига, ҳарбий губернаторлик вакиллари ўрнатган тартиботларга катта Шикаст етказувчи йирик зараркунанда шахс эканлиги аниқланди. Айбланувчи Қамчибек Олимбек ўғли ака-укалари — қуролли тўдаларнинг бошлиқлари бўлмиш Абдуллабек, Маҳмудбек ва Ҳасанбек билан биргаликда Олой воҳасида бир қанча бузғунчилик ва қўпоровчилик ишларини амалга оширган, маҳаллий аҳоли губернаторлик томонидан қарор топдирилган турғун тартиботларга қарши оёқлантирилган. Унинг қўл остида бўлган, давлат жиноятчиларидан иборат каллакесарлар шайқаси кейинги уч йил ичида айниқса фаоллаша бориб, ҳаракатдаги армия отрядларига, уларнинг жонли кучлари ва озиқ-овқат манбаларига сезиларли зарар етказган. Ҳарбий губернаторликнинг Қамчибек Олимбек ўғлига йўллаган бир қанча огоҳлантиришлари беписандлик билан рад этилган. Бу ёвуз шайқаларнинг саккиз йилдан ортиқ давом этган босқинчи-лик, хунрезликдан иборат фаолияти натижасида...»

Орқа томондан паст бўйли бир офицер шоҳсупага яқинлашиб, полковник Лусаровнинг қулоғига нимадир деб шивирлади. Полковникнинг ранги оқарди, шоша-пиша Кауфманга юзланди:

— Зоти олийлари... — деб пичирлади у.— Зоти олийлари, Қурбонжон додхоҳ келаётган эмиш!

Кауфман унга ялт этиб қаради:

— Яъни, қандай қилиб? Йўлларга соқчи қўйилмаганмиди?

— Қўйилган, зоти олийлари. Князь Боярскийнинг ўқчи дивизиони билан учинчи драгун полки барча дарвоза ва асосий йўлларни кўриқламоқда. Бироқ... додхоҳ ёлғиз ўзи келаётган эмиш!

— Нима-а?

— Шундай, зоти олийлари.

Кауфман лабларини чимирди:

— Демак, у шаҳарда экан-да. Тушунолмайдим. Нима, бу хотин ақлдан озганми? Боши учун ўн беш минг сўм асигнация тикилганини билмайди шекилли?

— Яхши, полковник, — деди Кауфман ўзини босиб. — Давом этаверинг. Қани, воқеалар ривожини кўрайлик-чи.

— Демак, тутишга буйруқ берайми?

— Нега? Қуролсиз, яроғсиз, ожиз бир аёлни куппа-кундузи, шаҳар майдонида, оломон олдида... Йўқ, полковник, фақат кузатиб туришга буйруқ беринг. У. эҳтимол, ўғли билан видолашмоқчидир. Нега энди уни бундан маҳрум этмоқ керак? Гуманист бўлинг, полковник!

— Хўп бўлади, зоти олийлари!

— «...сартия миллатига мансуб, маҳаллий Олой бекларидан Қамчибек Олимбек ўғлининг император аъло ҳазратлари салтанатига қарши қаратилган жиноий фаолиятини кўриб чиқиб, Фарғона губернаторлиги ҳарбий-дала суди уни ўлим жазосига — осиб ўлдиришга ҳукм қилади. Қукм қатъий, шикоят қабул этилмайди.

Ҳарбий-дала судининг раиси генерал-губернатор фон Кауфман. Янги Марғилон, 1876 йил, 26 февраль».

Майор Ляхов ҳукми ўқиб тугатди-да, Кауфман хомонга ўгирилиб, бош силкиб қўйди.

Соқчи казаклар Қамчибекни дор остига олиб келдилар. Кауфман поручик формасидаги тилмоч Сибгатуллинни чақириб, буюрди:

— Сўранг-чи, маҳкумнинг сўнгги истаги бормикан?

Тилмоч сўрашга улгурмади — панг товуши бирдан кўтарилган олағовур ичида кўмилиб кетди: кўк бахмал пешмат кийиб, оқ дакана ўраган Қурбонжон додхоҳ рўпарадан шитоб билан от ўйнатиб келар эди!

Орада ўттиз одим чамаси масофа, барчанинг юзида ҳайрат, таажжуб, тараддуд. Қўрқув...

— Полковник! — Кауфман оқ қўлқопли қўли билан Лусаровни имлади.— Мана, қаранг-а, додхоҳ тап тортмай келяпти. Сизнинг кўпгина офицерларингиз жасорат бобида шу аёлдан ибрат олсалар чакки бўлмас эди. Бирор бурчақдан дайди ўқ отилиб, уни ҳалок қилиши мумкин-а, тўғри эмасми?

Лусаров унга тикилиб қолди.

— Қаранг-а, мутлақо қўрқмаётганга ўхшайди-я! — дея Кауфман мийиғида кулиб қўйди. — Ваҳоланки, дайди ўқ — дайди-да. Нима дейсиз, Лусаров?

— Тушундим, зоти олийлари, — деди Лусаров шивирлаб. — Менинг полкимда бир моҳир мерган бор. Урядник Епифанов.

— Яхши, полковник. Фақат, додхоҳ майдондан соғ-саломат чиқиб кетиши керак. Дайди ўқ унга истаган муюлишда ҳам тегиши мумкин, уқдингизми?

— Тушунарли, зоти олийлари.

Тилмоч минғиллаб, саволни учинчи бор такрорлади. Қамчибек жавоб бермади, кўзларини — ҳасрат, алам ва соғинчдан қовжираб ёнган кўзларини онасининг йўлига ўртаниб тикди, жисми жаҳонни ўртаб:

— Эна-ей-й! — деб ҳайқирди. — Жоним энам!..

Оломон ялписига гувлаб юборди.

Сувори эса ўктам матонат билан тобора яқинлашиб келар, тўриқ бедов бир текис йўрғалар, додхоҳнинг юзларида, маҳкам қимтилган лабларида сокин, хотиржам, ҳатто улуғвор бир ифода акс этар эди. Гўё у ўлим чанғалидаги ўғлини кўрмаётгандек, унинг ситамкор ноласини эшитмаётгандек, оппоқ сочлари тўзғиган бошини баланд кўтарганча мағрур от йўрттириб келарди.

Халойиқ тўлқин уриб денгиздек чайқалди, ғазабнок гувиллади. Солдату офицерлар ҳам тош қотган. Бирор кимса нима қиларини, нима деярини билмас эди. Ҳатто Кауфман ҳам саросима аралаш ваҳшат билан қовоқ уйиб турган ҳайкалга ўхшарди.

Додхоҳ солдатлар ҳалқасига яқинлашди, беш қадамлар нарида жиловни тортди. Тошдек оғир, тошдек қаттиқ сукунат чўқди.

— Болам! — деди додхоҳ. Овози бир лаҳза титраб кетди-ю, шу ондаёқ мардона, қаҳрли тус олди. — Болам! Шаҳид ўлмоқ бизга мерос! Ота-боболаринг ҳам душман қўлида ўлган! Алвидо, болам! Берган сутим оқ бўлсин! — У шундай дея оёғини узангига тираб, отнинг сағрисиغا зарб билан қамчи урди. Бедов осмонга санчиб, суворини кўтара кетди.

— Рози бўлинг, эна! — Қамчибек ўпкаси тўлиб хирқираб қолди. — Рози бўлинг!

— Мингдан-минг розиман! — Додхоҳ қўлини фотиҳага очди. — Дийдор қиёматга қолди, болам! — Сўнг илкис орқасига қайрилиб, кунчиқар томон от қўйди.

От ёлига икки томчи қайноқ ёш томди. Икки томчи ёш араби бедовнинг вужуд-вужудини куйдириб юборгандек бўлди.

Оломон ҳамон ғалаён солиб гувиллар, тўлғаниб-тошар эди.

— Ҳа... Қизиқ, — Кауфман ўйга толган эди.

— «Олой маликаси» деганлари шуми? — деб сўради хотини. — Ахир, уни жуда кекса дейишарди-ку? Бу эса бемалол от чоптириб юрибди. Айт-чи, нега уни тутишмади?

— Ҳожати йўқ эди, азизам, — дея кулимсиради Кауфман. — У... ўзи таслим бўлиб келади! Мен уни шунга мажбур этаман!

— Менга қара, monsier, биламан, ишларингга аралашиларини ёқтирмайсан, лекин шу йигитни ўлдирмай қўя қолишнинг иложи йўқми? — деди Кауфман хоним пўстиннинг ёқасини тузатаётиб. — Жудаям ёш экан, одам ачинади. Албатта, мен уни жазосиз қолдириш керак, демоқчи эмасман. Лекин бошқача чора кўрилса бўлмайдими? Масалан, сургун ёки каторгага... — Йўқ! — деди Кауфман ва қатъий оҳангда таъкидлади. — Йўқ! Ҳукми эшитдинг-ку. Душманга ҳеч қачон шафқат йўқ. Лусаров!

— Эштаман, зоти олийлари!

— Тезлатинг!

— Хўп бўлади!

— Урядник ким... Епифановмиди?

— Худди шундай, зоти олийлари, Епифанов!

— Яхши.

Лусаров Ляховга қараб имо қилди. Ляхов қўлидаги рўмолчасини силкиб орқага четланди. Барабанлар гумбурлади. Икки норғул, девқомат казак Қамчибекнинг бўйнига сиртмоқ солди. Юз-кўзини қора ниқоб билан тўсиб олган шинелсиз қари солдат тиз чўкиб чўқинди-да, ўрнидан туриб арқонга қўл чўзди...

— Ё раббий! — Графиня Шчербакова ранги бўздек оқариб, князь Боярскийнинг қўлини муздек бармоқлари билан маҳкам сиқди. — Ё раббий! Нақадар даҳшат!

— Қўрқманг, графиня, қўрқманг. Бу фақат бир лаҳза, холос, — деди Боярский унинг тирсагидан тутиб.

— Ach, mein Gott, das is schlecht! Ach, mein Gott! — дея шивирлади қути ўчган губернатор хоним ва кўзларини чирт юмиб олди.

Қамчибек, оёғи ердан узилиб бораркан, кўксидан армон тўла хўрсиниқ отилиб чиқди:

— ...бандам дегайсан!

Оломон бирдан жунбушга келди. Кимдир ўкраб юборди.

Ниқобдор солдат дор тагидаги тўнкани зарб билан тепди...

Навқирон, баҳодир вужуд бир лаҳза дорда тебранди, сўнг шу тебранган бўйи гурсиллаб ерга қулади.

Ляхов оний ҳайрат билан довдиради, кейин қилич яланғочлаганча дор тагига югуриб бордида, маҳкумнинг тепасида ҳайкалдек қотди. Кауфман кўзлари чақчайиб, Лусаровга ўқрайди. Оломон сурони оламини бузди:

— Ё қудратингдан!

— Нима бўлди? Маткарим, нима бўлди?!

— Оллоҳга хуш келмагач...

— Халойиқ, нега қараб турибсиз?

— Э, ҳой, каллангни ол-э!

— Ўзинг қоч, хумса!

Шовқин-сурон орасидан Троцкийнинг гулдираган йўғон овози янгради:

— Жим! Жим бўлларинг, дейман! Ҳаммангни тўпга туттираман, жим!

Тўпчилар бу гапни тасдиқлагандек, замбаракларнинг оғзини оломонга қараб тўғрилаб қўйдилар.

Кўзлари шилпиқ бир йигитнинг ингичка, асабий қичқириғи Троцкийнинг товушини босиб кетди:

— Э, белида белбоғи бор эркак борми ўзи бу ерда?

Кауфман бежо кўзларини Лусаровга қаҳр билан қадади:

— Лусаров! Бу қандай гап?!

— Зоти олийлари...

— Бу қандай гап деяпман?!

— Ижозат этинг, зоти олийлари...

- Бас! Шармандалик! Хиёнат!
- Зоти олийлари, афв этсинлар, тасодиф...
- Тасодиф! Тасодиф эмиш! Бу дорга ҳозир ўзингиз осилишингиз мумкин! Лекин унда тасодиф юз бермайди! Шармандалик! Муттаҳамлик! Боринг!
- Нима бўлди? Оҳ, айтсаларингиз-чи, нима бўлди? Менга қаранг, князь, нима бўлди, ахир?
- деди губернатор хоним атрофга олазarak аланглаб.
- Боярскийнинг энсаси қотди, назокатни йиғиштириб:
- Нима бўларди, арқон узилиб кетди! — деди.
- Оҳ, ана, мен айтмадимми ахир! Кўрдингизми, унинг ўлими ҳатто худога ҳам ёқмаяпти! — дея губернатор хоним эрига қаради.
- Чарчаган кўринадан, азизам, — деди Кауфман ижирганиб. — Яхшиси, уйга борақол. Князь, илтимос, хонимларни кузатиб қўйсангиз.
- Йўқ, йўқ! Биз энди охиригача кўрмасдан кетмаймиз, тўғрими, Анна Ипполитовна?
- Ранги бўздек оқариб кетган графиня дастрўмоли билан юз-кўзи, пешонасини артди.
- Қамчибек дор тагида ҳануз беҳуш ётарди. Солдатлардан бири унинг юзини қор билан ишқай бошлади. у кўзларини очди, атрофига жавдираб, бир зум гарангсиб турди-да, қаддини ростлашга уринаркан, кўкариб кетган лабларининг бурчидан силқиб тушаётган; қонни кафти билан артиб:
- Чириб кетган экан, — деб шивирлади. Сўнг яғринини илкис кўтариб ўрнидан тураркан, интихосиз бир ғурур билан ҳайқирди. — Чириб кетган экан!
- Афт-башараси қўрқув ва ғазабдан буришиб, мудҳиш тусга кирган қари солдат қалт-қалт қалтираганча унинг моматалоқ бўйнига яна сиртмоқ ташлади...
- Барабанлар еру кўкни зириллатиб гумбурлади.
- Қамчибек қулт этиб ютинди, энтикиб-энтикиб нафас олди. Пешонасида марвариддек реза тер томчилари пайдо бўлди. Сўнгги нафас!
- Сўнгги лаҳза!
- Сўнгги азоб!
- Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт!..
- Осмонда оппоқ булутлар кўпириб тошар, Аравон тоғлари томондан эсаётган покиза насим она юртнинг армон тўла сўнгги бўйларини олиб келар эди.
- Кейин на булутлар, на шамол, на осмон қолди.
- Кауфман шоҳсупадан тушиб, хотинини кузатиб қўйиш учун бир зум тўхтади. Баронесса тирсагигача чиқадиган қўлқопини кияркан, тинмай сўзлаб борар эди: — Оҳ, нақадар ачинарли! Ахир, бари бир одам-ку! Одам-а!— Кейин Боярскийга ўгирилиб, давом этди.— Хўп, ҳозирча хайр, князь. Дарвоқе, айтинг-чи, кечқурун бизни кига преферанс ўйнагани келасиз-а? Албатта келинг, кутамиз. Айбга буюрмайсиз, князь, ягона кўнгилочар эрмагимиз шу. Бу ёввойи ўлкада биз ҳам ҳадемай буткул ёввойи бўлиб кетамиз шекилли. На музыка, на театр... Лоақал, тезроқ Тошкентга қайтсак ҳам майли эди. Оҳ, князь, нимасини айтасиз! Хўп, Демак, сизни кутамиз, албатта келинг. Графиня Шчербакова билан яқиндан танишиб оласизлар. О, сиз жуда Ҳам учарсиз, князь! Хўп, майли! Orivoir monsieur!
- Карета жўнади. Кауфман офицерлар ҳамроҳлигида бозор дарвозаси томон юрди. Ёшгина адъютант қора туркман отни рўпара қилган эди, бош чайқаб: «Йўқ!» деди-да, майдон этагидан тор кўчага қараб бурилди.
- Ҳеч кимдан садо чиқмас, Лусаров ҳам ерга тикилган кўйи чурқ этмай борар эди.
- Ўттиз одимлар шу тахлит юрилгач, Кауфман полковникка савол назари билан қаради:
- Полковник Лусаров?
- Эшитаман, зоти олийлари?
- Урядник?..
- Ҳозир, зоти олийлари. Мана шу муюлишдан кейин, ҳозир...

Ўн беш қадам наридаги жинкўча муюлишида хомуш судралиб келаётган урядник Епифановнинг дароз гавдаси кўринди. У бошлиқларга кўзи тушдию жойида тек қотди.

— Хўш, Епифанов?— деди Лусаров унга яқинлашиб.

Епифановнинг қоп-қора соқолли узун ияги титраб кетгандек бўлди-ю, чурқ этмай тураверди.

— Нега индамайсан, Епифанов? — дея мулойим, ҳомий оҳангда сўради Кауфман урядникнинг кенг елкасига кафтини қўйиб.

— Зоти олийлари... — Епифанов тили оғзига сиғмаётгандек ғўлдиради. — Зоти олийлари...

— Тегизолмадингми?! — Лусаровнинг кўзларига қон тўлди.

Епифанов милтиқ қўндоғини шу қадар маҳкам сиқдики, тирноқларининг остига зирқираб оғриқ кирди.

— Отолмадим, зоти олийлари... — У қалин, дўрдоқ лабларини аранг қимирлатиб, эшитилар-эшитилмас шивирлади. — Отолмадим...

— Нега отолмадинг, Епифанов?— Кауфманнинг ово-зи ҳамон боягидек мурувват тўла оҳангда янграр эди.

— Зоти олийлари... Худо ҳаққи, афв этинг, зоти олийлари... — Епифанов чағир кўзларини катта очганча губернаторга ёлвориб қаради. — Ўзим ҳам билмай қолдим, зоти олийлари. Анави томдан ҳаммасини кўриб турган эдим... Қўлим бормади, зоти олийлари... Онам эсимга тушиб кетди...

Бир лаҳза оғир, асабий жимлик чўқди, сўнгра Лусаровнинг ваҳшатли бақириси эшитилди.

— Э, ўша онангни... — У мислсиз қаҳрдан кўкариб сўкинганча ваҳшат билан урядникка ташланган эди,

Кауфман кўрсаткич бармоғини кўтариб, полковникни тўхтатди, сўнг Епифановга яқинлашиб, унга бошдан синчиклаб разм солди.

— Епифанов, — деди у ниҳоят баланд товуш билан, — баракалла! Сен ҳақиқий солдатнинг ишини қилгансан, баракалла! — Анграйиб қолган урядникнинг елкасига яна бир бор қоқиб қўйди-да, орқасига ўгирилиб, адъютант жиловидан тутиб турган отга илдам минди. Отлиқлар Епифановни қор тўзони ичра қолдириб жўнадилар.

— Лусаров! — деди Кауфман гарнизон казармаси олдида отдан тушаётиб. — Урядник Епифановнинг бу хизматларини тақдирлаш лозим, деб ҳисоблайман. Уқдингизми? — У маънодор чимирилиб қўйди. — Албатта, тақдирлаш керак!

— Тушунарли, зоти олийлари! — Лусаров итоаткорона бош эгди.

Орадан икки ой ўтгач, почта аравасида чайқалиб ўтирган маст ямшич Орлов губерниясига қарашли жимжит, мудроқ Грибово қишлоғидаги кулбалардан бирининг эшигини қоқиб, минглаб чақиримлар оша адашиб-улоқиб етиб келган бир парча қоғозни қора рўмол ўраган, кўзлари нурсиз кампирга топширди.

Кампир хатни ўқиб, шилқ этиб йиқилди. Кулба остонасини изиллаб ялаётган изғирин шамол мактубни варақдади:

«...чуқур қайғу билан маълум қиламизки, ўғлингиз — Ефим Епифанов подшо ва ватан хизматида қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Полк командири полковник Лусаров».

Шамол ув тортиб юборди.

КЎЛ БЎЙИДА

Эски дарвозанинг ғижирлаши айвондаги сўрида китоб ўқиб ётган йигитнинг диққатини бўлди. Йўлакда калта хонатлас кўйлакли, тимқора сочлари елкасига ёйилган, кўҳликкина қиз турар эди. У меҳмон ҳурмати учун ўрнидан қўзғалган йигитнинг хушқомат жуссасига бир зум тикилиб қолди.

— Салом!

— Ваалайкум ассалом. — Йигит айвондан тушиб, нотаниш қизни сўрига таклиф этди. — Қани...

Қиз мезбоннинг кўзига тик боқиб:

— Раҳмат, — деди. — Мен... ҳалиги... фольклор экспедициясиданман. Хабарингиз бордир?

Тоғ бағридаги бу кичик қишлоққа Тошкентдан филолог студентлар экспедицияси келган эди. Йигит бош ирғади.

— Шунга... эскича қўшиқми, эртақми биладиган киши бўлса...

Йигит қизнинг саратон офтобида бўғриққан юзига афсусланиб қаради.

— Онамлар йўқ эдилар-ку...

Қиз бирдан бўшашди. «Майли, бўлмаса», дегандек паришон жилмайган куйи бош силкиб, дарвоза томон йўналди.

— Шошмай туринг, — деди йигит. — Анави доvon орқасида, кўл бўйида энамлар яшайдилар. У киши эски термаю афсонанинг кони. Хоҳласангиз — ўша ёққа олиб чиқаман?..

Эртасига қиз бир дугонаси билан келди. Учовлон қишлоқ тепасида хўмрайган қоялар ортидаги Ойдинкўлга жўнадилар. Қиз ўзини Гуля — Гулнора; ўрта бўй, сочлари иккита ўрилган, ширмон юзли дугонасини эса Азиза, деб таништирди.

Кўп ўтмай йўл торайиб, тоғ бағрига ўрлади. Йигит йўл-йўлакай энасини таърифлаб борди.

Бобоси ёшлигида Қўқон мадрасаларида ўқиган, Яссавийга ихлос қўйиб, ўзи ҳам ғазаллар битган экан. лд йиллар илгари мулла дунёдан этак силтайди-да, хотинини олиб, тоққа, кимсасиз кўл бўйига кўчиб чиқади. Эру хотин шу ерда бошпана қуради, хуржунда тупроқ ташиб, тош устида боғ қилади. Ўтар бобо тоғ ён бағридан юлиб олган бир парча ерига буғдой экади, қишда каклик тутиб сотади, мол-ҳол орттиради.

Шу тариқа узоқ йиллар танҳо умр кечириб келаётган эканлар. Бола-чақалари улғайиб қишлоққа тушиб кетишган, у ерда неvara-чеваралари сероб. Амир — кенжа неvara.

Чол-кампир эса ҳамон кўл бўйида яшайди.

— Қизиқ... Нега бундай... Робинзонга ўхшаб? — деб сўради Гулнора.

— Ким билсин, — деб елка қисди йигит. — Бобомиз энамизни рашк қилганидан тоққа олиб чиқиб кетган, деб чала-ярим эшитганман. Одамларнинг гапи...

Энам ёшлигида шу қишлоқлик бир йигитга кўнгил қўйган эканми-ей... Хуллас, шунақа гаплар... Илон изи сўқмоқ тобора юқорилар эди.

— Чарчадиларингиз шекилли, — деди Амир юзларини реза тер босган қизларга. — Асли эшақда келсак бўларкан.

— Фу! — Гулнора лабини бурди.

— Шошманглар, кўлга етайлик. Бобомнинг қўйдек ювош оти бор, миниб роса сайр қиласизлар.

Қизлар бир зум ўзларини кўл атрофида от чоптириб юргандек тасаввур этиб, энтикиб қўйдилар.

Сўқмоқ ён-веридаги бир турткига маҳтал залворли харсанглар гўё ҳозир қулаб тушадигандек омонат туюлади.

Довонга кўтарилгунча қизлар қора терга ботиб, ҳансираб қолдилар. Бироқ тепадан

Ойдинкўлга қарашлари билан чарчаганлари ҳам шу заҳоти эсдан чиқиб кетди.

Атрофини ўшшайган қоялар қуршаган кафтдек водий ўртасида кўз ёшидек тиниқ кўл сокин мавжланиб ётар эди.

Тош деворли кўрғон дарвозаси ёнида кигиз қалпоқни қошига қадар бостириб кийган, ниҳоятда кекса, лекин қисик кўзларининг дадил боқиши, чўяндан Қўйилгандек оғир гавдасини енгил кўтариб юришидан эллик-олтмиш ёшлар чамасида кўринган алп келбат чол қарши олди. Кўрғон ўртасида олди қуёшга қараган уч хонали пастак уй. Уй деворлари ҳам тошддц фақат нари-бери лойсувоқ қилинган.

Ичкаридан икки юзи қип-қизил, жиккак, сочигд сўлковой тангалар тақилган кампир пилдираб чиқди.

— Эна, — деди Амир қизларни бағрига босиб кўришаётган кампирга,— атай шаҳардан келишган экан, яхшилаб сийлайсизда энди, ҳам кўшиқ билан, ҳам.

— Вой, айланай чироқларим, худо бир ёрлақабди-да...

Гулнорага кампирнинг гаплари, ёқасига, енглари учига жияк тутилган қопдек кўйлаги, тумшуги қайрилган кавуши ғаройиб туюлди. Меҳмонларни ўтқазгани жой тополмай шошиб қолган кампирга ҳам бу қизлар ғоят антиқа кўринар эди.

— Ҳой, менга қара, — деб шипшиди у айвонда айрон симираётган Амирга. — Ким ўзи буларинг? Анавиниси мунча думи юлинган ҳақкага ўхшамаса?

Амир мийиғида кулимсиради.

— Кўяверинг, эна... бор нарсани яширишнинг ҳожати йўқдир-да...

Токчадан у-бу нарса олаётган кампир унинг гапини эшитмади.

— Қани, илоҳи омин, — деди у пойгакка тиз чўкиб, фотиҳага кўл очаркан. Гулнора аввал гўлайиб турди, бироқ Азиза билан Амир кампирга эргашгач, бармоқларини ўқувсиз бирлаштириб, юзига яқинлаштирди. — Тинчлик-хотиржамлик бўлсин, Оллоҳу акбар!..

Хонадан пичан ҳиди анқир эди. Шифтга оқ-кўк халта-хулталар, маккажўхори сўталари осилган.

Гулнора деворга қоқилган кўй пўстагига ирганибгина қаради-да, дастурхон ёнига баҳузур оёғини узатди. Энаси олдида қизнинг оппоқ болдирларига қараб ўтириш ўнғайсиз эди, Амир ташқарига йўналди. Эшиқдан чиқаётиб, Азизанинг ялт этган хуркак нигоҳини сизди.

Бир оздан сўнг ичкаридан кампирнинг хиёл хирқироқ, заиф ва ана шу заиф-ҳазинлиги билан юракка алланечук ҳасрат соладиган овози эшитила бошлади:

Кет десанг Қашқар кетай,

Йўлларда ёлғизлик ёмон.

Ёлғизликдан ким ўлибди,

Ҳаммадан хўрлик ёмон...

Амир айвонда жимгина ер чизиб ўтирар эди.

Анов турган олмамикан, нормикан, нормикан,

Соясида ётган бизнинг ёрмикан-эй, ёрмикан?

Соясинда ётган бизнинг ёр бўлса, ёр бўлса

Иккимизни кўшар кунлар бормикан-эй, бормикан?

У хонага қайтиб кирганида, кампир рўмоли елкасига сирғалиб тушганини ҳам сезмасдан, кўзлари юмилиб куйларди.

— Эна, — деди Амир томоқ қириб. — Қизларга озгина дам беринг, чарчаб қолишмасин. Кўл бўйларини бундай бир айланиб келишсин.

Кампир бирдан тўхтаб, гуноҳқорона жилмайди, шоша-пиша рўмолини кўлига олиб, секин

ғижимлади.

Гулнора дик этиб ўрнидан турди-да, Азизанинг қўлидан тортди:

— Азиза, кетдик, от минамиз, юр!

Азиза алланечук маъюс тортиб қолган кампирга термулиб ўтираркан, унамади.

Амир дарвоза ёнидаги бошини солинтириб турган, эгари устидан кўрпача танғилган бияни кўлга олиб тушадиган хивичдай сўқмоқдан етаклади. Гулнора эргашди.

— Ҳеч от минганмисиз?

— Йўқ, секциясига қатнашмоқчи эдим, аям кўнмади. Ўзингникидан қолма, йиқилиб майиб бўласан, деб кўрқди.

— Ўзингизники қайси?

— Бадиий гимнастика. Биринчи разрядим бор! Мусобақаларда совринлар олганман, билсангиз...

Амир калта атлас кўйлақдаги дуркун, сарвқоматни ўғринча кўздан кечириб, унинг гапи ростлигига ишонч ҳосил қилди.

Гулнора суҳбатни яна улашга тиришди:

— Ашула айтишни биласизми, Амир?

— Ҳа... — Сўқмоқ аста пастлаб борар, теварак-атроф сув қуйгандек жимжит эди...

Амир кўп тихирлик қилди, лекин қиз ялинавергач туйқусдан бўғиқ овоз билан секингина кўйлай бошлади:

*Кеча келгу...мдир дебо... он... ул
сарви гу...лрў келмади... а*

Йигитнинг бошда ҳорғин, эринчоқ туюлган товуш аста тиниқлаша, сўнгра кучая борди. Ниҳоят, у баланд, ўктам бир оҳанг касб этиб янгради.

Қовоғи солиқ қоялар қўшиққа маҳлиё бўлиб қотиб қолгандек эди. Пастда жимир-жимир мавжланаётган кўл ҳам, иссиқдан бир-бирининг соясига қочмоқчидек қўшнилари пинжигга тикилган арчалар ҳам, ашула оҳангига мос лўкиллаётган бия ҳам қўшиққа соме.

Гулнора юзини четга ўгириб, билинар-билинемас уф тортди. Йигит ўз қўшиғига ўзи эриб, кўзларини юмиб хониш қиларди.

*Лаҳза-лаҳза чиқтиму чекдим йўлида интизор,
Келди жон оғзимғаву ул шўхи бадхў келмади...*

Амирнинг кўз олдида қийрихон ўраган дуррасининг бир учини ғоят назокат билан чеҳрасига пана этган, сурма тортилган кўзларида ҳаё балқиган, узун атлас кўйлагини секин шитирлатиб, битта-битта қадам босиб келаётган пари намоён бўлди. Мана, пари беқасам тўни этакларини жуфтлаштириб унсизгина тиз чўқди... Жонон пиёлага май қўйди-да, битта... яна битта чертиб унга узатди...

*Кўзларингдан нега сув келгай, деб ўлтурманг мени
Ким бори қон эрди келган, бу кеча сув келмади...*

— Вой-бў! Мақомчилар ансамблидан эмасмисиз?

Амир кўзини очиб, қаршисида порлаб турган нарсага қаради-да:

— Келмади... — деди.

— Вой! Кўлга етиб келдик! — деб Гулнора жимирлаб ётган сувга чопиб туптдию шу заҳоти оёғини тортди.

— Вуй, совухлигини қаранг-а! Муз-а, муз!

— Қор суви-да! Отда бир чопайлик, совуқлиги хам хуш ёқиб қолади. Қани, минмайсизми?

— Қўрқаман...

— Бе! Асовмиди бу опқочса?!

Гулнор бир амаллаб эгарга минди-да, боши кўкка етгудек бўлиб:

—Қани, чу, тулпорим, чу, — дея қичқирди.

Қовурғалари саналиб турган «тулпор» лўкиллаб чопди. Омонат ўтирган Гулнора чап томонга оғиб кетди.

— Вой-вой! Йиқиламан! — Амир эпчиллик қилиб суяб қолмаганда у тошга қулаб тушар эди... Маслаҳат билан Гулнора ўнг қўлига юганни тутди, чап қўлини Амирга берди.

Сайр бошланди. От туёқлари қирғоқдаги тарам-тарам қум юзида хол-хол из қолдирар эди. Қўл тарафдан салқин шабада турди.

— Бу ёққа қаранг-а, — деди Амир бир вақт нариги соҳилга ишора қилиб. Қаёқдандир пайдо бўлган сур булутлар ҳозиргина чарақлаб турган қуёш юзини тўсган, қўл бўйига соя тушиб, теварак хиралашган эди. Булут пардасини ёриб таралаётган нур даранинг у томонида қаққайган қоялар узра қуйилар, атроф қизғиш-напармон тусда жилваланар эди.

— «Маккенининг олтини» фильмини кўрганмисиз? — деди Гулнора. — Ўшанда олтин тоғлар шундай товланади.

Қуёш дара ортига чўкиб, ғойиб бўлди. Водийга салқин оқшом ёйилди.

— Қайтайлик... — деди Гулнора.

Ўчоқдаги олов ҳижронзада қизнинг қизил рўмолидек қалтирар, қозон атрофида куйманиб юрган кампирнинг сояси ҳам лип-лип тебранар эди. Гулнора отдан сирғалиб тушгач, бир-икки депсиниб дарвозага қараб бораркан, тўсатдан чўчиб, орқага тисланди.

Дарвоза ёнидаги супада Ўтар бобо тошдек қотиб ўтирар, важоҳатида киши вужудини жимирлатадиган совуқ бир ифода муҳрланган эди.

Чол ёнидан ўтаётган неварасини ҳам, қизни ҳам пайқамади.

Уйдан патнисда масаллиқ кўтариб, Азиза чиқди.

Амир экспедиция раҳбарига қизларнинг яна бир-икки кун Ойдинкўлда қолажакларини хабар қилит учун қишлоққа қайтди.

Тоғ ортидан тўлин ой оҳиста сузиб чиқиб, аста юқорига кўтарила бошлади. Ойдинкўл тепасига келганда таққа тўхтаб қолгандек бўлди. Ойдин кеча ғоят тароватли эди. Ўшайган қоялар қамалидаги Ойдинкўд ойнадек ялтирар, гўё ерда ҳам яна битта ой товланиб ётганга ўхшар эди.

— Бекорга Ойдинкўл дейишмаган экан-да, — деб хаёлан пичирлади Гулнора кўзи илинаётиб.

...«Амир!» деб қичқирарди у тинмай ўзига чорлаётган ой сари тикка учиб бораётган йигитга. Бир совуқ шамол изғир экан ой йўлида, бир совуқ...

Гулнора дилдираб уйғонди. Ўрнидан туриб, қозикдаги чопонни олдида, ўралиб ташқарига чиқди. Ҳовлида кампир ғивирсиб юрар эди. Тўсатдан лоп этиб Ўтар бобо пайдо бўлди. Кампири ёнида тўхтаб, Гулнорага қарадию қисик кўзлари катта очилиб кетди. Чолнинг авзойини кўриб кампир қизга аланглаб назар ташлади ва шу заҳоти ранги ўзгарди. Эрининг ғазабнок нигоҳидан букилиб кетаётган каби эгилиб:

— Ҳой, қизим, — деди қалтираган овоз билан шоша-пиша. — Эгнингиздаги тўнни ечиб қўйинг, бобонгиз унда намоз ўқийди.

— Нима бўлибди? Мен ифлос қилмайман-ку.

Ўтар бобо шарт орқасига қайрилди.

— Вой, барака топкур-эй, еча қолинг, сизга бошқа нарса берай. Чол ўлгурнинг жаҳли белбоғида...

Гулнора бу эски чопоннинг шу қадар арзандалигига ажабланди-да, ечиб кампирга узатди.

Ирмоқ тарафдан Азиза челак кўтариб келарди.

— Жоним қоқиндиқ, жуда уринчоқ экансиз-да! - деб зорланди кампир. — Ўзим олиб келардиму...

Азиза лўппи юзлари қизариб, ҳансираб тура эди.

Нонуштадан сўнг кампир билан Азиза қўй-эчкиларни ўтлоққа ҳайдаб кетишди. Гулнора сумкасидан Уитменнинг мўъжаз тўпламини олиб ўқишга тутинди.

У довон тепасида Амирнинг қораси пайдо бўлганини ҳам, дарвозадан кириб келганини ҳам сезмади.

— Хорманг, Гулнорахон...

Қиз рўпарасидаги навқирон йигитни, унинг қора қошлари, қирра бурун, тийрак кўзларини кўриб билинар-билимас қизарди...

Ҳол-аҳвол сўрашгач, Амир қизнинг қўлидаги китобга қизиқди. Гулнора Уитменни ўқимаган гумроҳ ҳамсўхбатига афсусланиб тикилганча бу «жаҳоннинг саккизинчи мўъжизаси» ҳақида вижир-вижир тушунтира кетди. Амир унинг сабоғини сабр билан тинглаб, ниҳоят:

— Лутфий даражасидаги шоир экан-да, — дея хулоса чиқарди.

— Лутфий? Ким у?

Йигит Гулноранинг англиз филологияси бўлимида таҳсил кўришини эслади...

— Навоийни ҳам мутолаа қилмагандирсиз?

— Мактабда ўқиганман... бир оз, — деди қиз тараддудланиб. — Энди киришмоқчиман. Биласизми, ҳалиги... Шарқ поэзияси билан унча таниш бўлмаганим учунми...

Орага сукут чўкди.

«Менинг бечора шеъриятим!», деб хаёлидан ўтказ-ди Амир қорли чўққиларга ҳасратли назар ташлаб.

— Курсдошларим студентлар қурилиш отрядида. Шимолга кетишувди, — деди Гулнора жимликни бузиб. — Мен аҳмоқ улардан ажраб, бу ёққа чиққан эдим. Очиғи, тоғларда жиндек дам олиб келаман, деб ўйловдим. Энди эса зерикиб ўлапман. Чолу кампирларнинг сийқалашган хотираларидан эски-тускиларни қиртишлайвериш ҳам жонга тегди... Тўғриси, мен уларни яхши тушунмайман... Шу минг йиллик эски гапларнинг нима кераги бор-а?..

Харсанглар ортида мункайиб келаётган қора қўйлакли кампир, унинг ёнида эса ўрик гулидек оппоқ қўйлаги янада оқроқ кўринган Азиза пайдо бўлди. Кўришар эканлар, Амир Азизанинг қимтинибгина қўл узатганини, сўнг дарҳол кўзини ерга олганини сизди. Тўртовлон ясси харсанг супа устига чўка қолишди. Азиза кампирни яна ишга солди.

...Марғилоннинг йўлида

Якка терак ўсибди.

Ёрим келар йўлларни

Тикан ўтлар тўсибди...

Кампир шунчаки хиргойи қилаётгандек паст овоз билан бошлар, сўнг авжига чиқар, шу пайтда заиф титроқ товуш бениҳоя ҳазинлашар, қўшиқ оҳангида теран бир мунг тўкилар эди...

Самарқанд сойига солма иморат-о, солма иморат,

Ўз юртингга қилма хиёнат-о, қилма хиёнат,

Ўз юртингга қилсанг хиёнат-о, қилсанг хиёнат.

Ўзганинг юрти ҳам сенга омонат-о, сенга омонат...

Орадан зум ўтмай зериккан Гулнора Амирга қараб секин имо қилди. Улар кўзларини чирт юмиб олган кампир ва ручкаси дафтар варақлари узра тинимсиз йўрғалаётган Азизанинг ёнидан оҳиста сирғалиб, қўл томон жўнадилар.

— Қизингиз борми? — деб сўради Гулнора дафъатан.

— Ҳали уйланганим йўқ, — жавоб қайтарди Амир Гулноранинг қандай «қиз» хусусида суриштираётганини сезса-да.

— Йўқ, севган қизингиз?..

Ойдинкўл оҳиста шивирлар, сув сатҳи юм-юм йиғлаётган гўзал юзидаги мовий пардадек титрар эди. Ирмоқ соҳилидаги ёлғиз терак ундов белгисидек танҳо қаққайиб турарди.

— Мен ўшаман! — деди Амир теракни кўрсатиб.

Қиз йигитнинг кенг елкаларига, мармардай тиниқ юзига илинж яширинган синчков нигоҳ ташлади.

— Ўзингизда-чи?

— Бор эди, — деди Гулнора бамайлихотир. — У...

— Иккита эди улар, — дея унинг сўзини кесди Амир, — бири саккизинчи синфдан буён. Лекин у бошқа институтга кирди — ажрашдик. Иккинчиси факультетда топгандим, чиройли эди, юриш-туриш ҳам ёмонмас. Фақат тергайвериб жонимга тегди: фалончи билан нега бирга кетдинг, пистончи билан нега ҳиринглашдинг... Хуллас, шу қадар қоқоқ, XIX асрдан қолган тирик мўмиёнинг ўзи! Баҳридан ўтдим-қўйдим!

— Қаёқдан билдингиз?! — деб қичқириб юборди Гулнора.

— Гапимни бўлманг! — деб совуқ шиддат билан давом этди йигит. — Отангиз зиёли одам. Онангиз илгари ишлаган. Кейинчалик семириб кетгач, «уй бексаси»га айланган, «сердца»си чатоқ. Йилига икки марта Ялта ҳавосидан смиримаса «приступ» бўлади.

— Азиза айтган! — Қиз ҳангу манг, тамоман маҳв этилган эди.

— Азиза билан гаплашдимми?

— Унда... Қайдан?

Амир лаблари қийшайиб, асабий кулди. Кўзлаган ниятининг чиппака чиқишини аввалдан билган одамгина шундай зўрма-зўраки илжая олар эди.

«Худди ўзи-я!», деб ўйлади Амир. Юраги сиқилди.

Худди шундай тим қора сочлар, худди шундай фусункор юзлар, худди шундай юракка ўт солувчи ишвакор табассум... Умрининг энг беғубор дамларини Амир ўша сирли жилмайишларга бахш этган эди...

Сўнг: у суйиб ўпган нозик қўлчаларни кимлардир беибо ушлагани... Ўша азиз, қадрдон вужуднинг ҳеч тортинмай ўзгалар оғушида қийшанглагани... Бирдан буларнинг ҳаммаси йирик пландаги кадр каби жонла-ниб, уни титратиб юборди: «Сиз энг нодон қишлоқисиз! Мен бари бир сиз айтгандек бўлолмайман. Бўлолмайман! Бўлолмайман!..»

«Эҳ, бари бир!»

Қуёш тиккада ўт пуркайди. Осмоннинг бир четда сийрак булутлар эринибгина сузади. Дарада ўткир арча ҳиди кезади. Оёқ остида шағал ғижирлайди. Бир ўрим сочдек чулғанган ирмоқ кўлга томон эшилиб кет-ган.

— Ҳур қизлар-у-у! — деб қичқирди бирдан Амир ва тўхтаб қулоқ солди.

Қоялар қаъридан жавоб қайтди:

— Ҳув... в... в...

У анқайиб турган Гулнорага тушунтирди: қадим замонларда дарада ҳур қизлар яшаганлар. Худди амазонкалардек. Бир куни ёв босган. Ҳур қизлар ёв билан олиша-олиша ҳув баланд чўққига чекинадилар. Ев ҳар тарафдан ўраб кела бошлабди. Шунда қизлар маликаси тиз чўкиб, тоғу тошларга ёлворибди. Улкан қоя бирдан ёрилибди-да, уларни ўз бағрига олибди. Иффатни жондан юксак билган ҳур қизлар ҳамон бағрида эмиш.

— Ғалати афсона экан... Амазонкалар... — Айтишларича, ҳур қизлардек соф, бошдан-оёқ покиза бир қиз келиб: «Ҳур қизлар-у-у! Чикинлар деса қоя яна тарс ёрилиб улар озод бўлар эмиш. Мана шу Ойдинкўл ҳам ўша қизларнинг кўз ёшларидан пайдо бўлган, дейишади.

Қуёш қоялар ортига ботиб кетди. Чўққилар гунгурт-зангори тусда товланар, кўл сокин

мавжлана эди...

— Олло-ху... ак-бар-р-р!... Оллоху... у... ак-бар-р.

Бутун дара сесканиб тушгандек бўлди. Қўрғон тарафдан аср намозига чорлаб азон товуши келар эди.

— Ҳай...я алас...сало...от! Ҳай... я алас... сало... от.

— Бобом, — деди Амир ҳайратдан қуруқликдаги балиқдай оғзини очиб қолган Гулнорага. — Кеча эшитмаганмидингиз ?

— Йўқ. Қизиқ, намозга тошларни чақирадимми?

— Бобомнинг назарида, азон товушини эшитган еру сув покланади, — деб Амир атрофга ишора қилди. — Ойдинкўлнинг сувини ичаётганлар ҳам шу тариқа озми-кўпми савобга дохил бўлар эмиш. Унинг бу кимсасиз жойда яшашига сабаб ҳам шу.

— Ўҳ-ҳў... — деди Гулнора кўзларини ўйнатиб. - Жуда... нима десам экан... фидойи, йўф-э... замонавий утопист экан-ку, бобонгиз...

Амирнинг ранги ўзгарди.

— Утопистми, йўқми, сиз билан биз уни тушунмаймиз. Тушунмаган нарсаси ҳақида енгил-елпи ҳукм чиқаришга эса ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!

— Кечирасиз... мен... — деди қиз елка қисиб.

Улар ҳовлига қайтиб киришаркан, ўчоқ олдида Азизага ниманидир уқтираётган кампирнинг гапи чала-ярим қулоқларига чалинди:

— ...Амирим ҳам Тошкентда ўқийди, жоним қоқиндиқ! Билволдингиз-а, энди шаҳарда хабар олиб турасизда неварамдан, тузукми?

Азиза бошини кўтариб, Амирга кўзи тушдию олов тафтида қизарган юзлари яна ловиллаб кетгандек туюлди. Сўнг алланарсани баҳона қилиб уй томон шошилди. Амир ёнида Гулноранинг бор-йўқлигини ҳам унутган каби беихтиёр бир-икки одим ташлади. Рўпарасидаги пастак уй фавқулодда чароғон, нур сочиб, кулиб тургандек эди!

Кечқурун Азиза кампирни аста гапга солди. Сухбат араваси ўтмишга қараб ғилдиради.

— Э...э, нимасини айтай, — дея хўрсиниб сўз бошлади кампир. — Менинг ҳам сизлардек айна ўн еттига тўлиб, кўчада от кишнаса юрагим ўйнайдиган пайтлар. Маҳалланинг бўз йигитлари дарвозамиз тагидан ялла қилиб ўттани-ўтган. Ҳа... — Кампир ҳасратомуз бош чайқади. — Ўша яллалари ҳали-ҳали эсимда:

*Мен бу ерга келмас эдим, ёр келтирди мени,
Ўтга тушсам куймас эдим, ёр куйдирди мени.
Кичкина чорбоғ ичинда айланар бошим менинг,
Ёр юрган кўчаларда тўкилар ёшим менинг...*

Буни эшитгач, кечалари уйқу қайда дейсиз! Биздан бир маҳалла нарида Қоравой тоға деган этикдўз бўларди. Шунинг Шаҳобиддин деган ўғли ана ўтади кўчамиздан, мана ўтади. Ҳар ўтганда янги ялла. Бора-бора овозини эшитсам, юзимга иситма тепадиган бўдди. Бир куни ўтаётганида девордан мўраладим. Озода якак кийган, белида шоҳи қийиқ, оёғида ўша вақтда янги расм бўлган ағдарма этик. Косибча оппоқ юз, қош-кўзи қора. Юрагим шув этди. Шаҳобиддин гап қотди: «Отаси сотармикан бу хурлиқони, ё сандиққа қамаб, нархини ошириб ўтираверармикан?»

Эҳ, чироқларим, йигитлар у пайтлар шунақа дангалчи эди! Мен шаддод қиз эдим, лекин минг шаддод бўлсам ҳам ўша тобда тилим танглайимга ёпишиб қолди. Индамай уйга кириб кетдим. Ана энди кўринг. Кўзимни юсам, сурати кўринаверади, жим ўтирсам, қулоғимда гапи жаранглайверади. Кўнгил иши емон экан! Бир куни сал имо қилувдим, кечаси чорбоғимизга келди. Бувимни ухлатиб мен ҳам чиқдим. Нимасини айтай, раҳматлик нақ қарчиғайдек йигит эди...

Ўша кунлари Ўтар бувангиздан бизникига совчи лар шира талашган пашшадек учиб-қўниб қолишди-ку... Бу киши қишлоқнинг олди бойваччаси. Бувиш турткилаб қўймайди:

— Кўз ёшинг бошингни есин, нега қон қиласан одамни! Ширу шарватнинг ичида бўласан, ёғ еб, ёғлама ташлайсан! Ҳу, жувон ўлгур!..

Хуллас, узатишди. Қўқон аравада лиқирлатиб олиб кетишяпти, денг! Ой худди мана шунақа чарақлаб турибди. Хотинларнинг ёр-ёри бир юрагимни тирнайди, ҳиқ-ҳиқ йиғлайман...

Оқ милтиқ, қора милтиқ,

Отган отам, ёр-ёр.

Ўз қизини ёт қилиб,

Сотган отам, ёр-ёр.

Ўз қизининг йўлига

Бодом эксин, ёр-ёр.

Бодом шохи қайрилса,

Болам десин, ёр-ёр...

Бир вақт узоқдан биров ялла қилди. Шаҳобиддин. Юракларим ўртаниб кетди-эй! Гўшангада ҳам кўз ёшим тинмади. Ҳай, дедим, қиз боланинг пешанасида шу бор экан, нима бўлса, ё раззоқ! Дардимни захар ичгандек, ичимга ютдим.

Бояқиш Шаҳобиддин гиёҳванд бўлиб кўчаларда саргардон юрадиган кўйга тушди. Манави кўшиқ унинг шаънига чиқувди-да:

Ҳай, ҳай, уста Шаҳобиддин,

Кўлда тановаринг қани?

Суйдим, суйдим деб юрган,

Ҳурлиқо ёринг қани?

Кейин орада хуррият замонлар бўлиб кетди. Ўтар бувангиз қочқинда юрган кезлари Шаҳобиддин кўп одам қўйди. Бир юрагим ҳаприқдию сўғин ўйлаб, йўқ, дедим: «Менга ит тегишга тегди, энди сенинг ёстиғингни ўзингдай пок бир қиз обод қилсин!», деб жавоб бердим.

— Севсангиз ҳам-а? — деб ҳайратланишди қизлар.

— Вой қизларим-эй, суйганимдан-да! Жонимдан ортиқ кўрмаганимда тегардим-кетардим! Суйганим учун... Ахир, ўзганинг қўли ҳаром қилган сочимни суйганимга силатаманми-я? Бундан кўра мурдашўйнинг қўли силасин, дедим.

Охири хотин олди шўрлик. Кейин биз бу ёққа кўчиб чикдик. Шаҳобиддин ов баҳона, Ойдинкўлга келиб турарди. Йирокдан лип этган «ови» — мени кўради-да, қайтади. Хайрият, соғ-омон экан, дейман мен ҳам. Авваллари ҳафта, ойда йўқларди, сўғин камнамороқ бўп қолди. Ҳеч эсимдан чиқмайди: келмай юриб-юриб, ўтар бобонгиз йўқ пайти келса!

Ёз пайти эди. Довон тепасида тўриқ минган Шаҳобиддин кўринди. Отини йўрттириб, кўлга тушди. Қарасам, кўл ёқалаб биз томон келяпти!

Шошиб сўқмоққа чиқдим қўлимни силкитиб, «Қайтинг, қайтинг!», деб бақирдим. Ўзимнинг жоним бўлса бир оғрийди, бир оғрийди!

Бир-биримизга термулиб турибмиз. Озиб-тўзиб кетибди, ранг-рўйи бир ҳолатда. Тўсатдан от бошини шарт орқага бурдию қамчи босди. Кетди! Тахтадай қотиб қолавердим жойимда. Олапар итимиз ғиншиб этагимдан тишлаб тортади. Шундагина ҳушимни йиғдим.

Шаҳобиддин шу-шу дом-дараксиз кетди. Биз қишлоққа тушмаймиз, қишлоқдагилар ҳам биздан хабар олмайди. Бир йилча ўтгач, равоч тергани чиққан болалардан суриштириб билдим: касалмиш! Ўвда гиёҳванд бўлиб юрган кезларида ўпкасини урдириб қўйган экан. Оҳ, жувонмарг, дедим ўзимга, бир йигитнинг уволи бўйнингда-я!

Кун-узун кун кўзим доvon тепасида, ҳадеб қовоғим учади.

Бир худо қарғаган кун доvonда қора отлиқ кўринди-ю! Ўша куни қора қарға бир қағилловди, бир қағилловди... «Вой, жоним-ов, чавандозим, худо сенга минг йил умр ато қилсин, илоё бахтли-тахтли бўлгин, ти-лингдан шум эмас, хушxabарлар томчилаб турсин!», деб

дуо қиялпман тинмай. Чавандоз кўл ёқалаб биз томон от қўйди... Келяпти... Дукур-дукур... От туёғи юрагимни босиб-босиб келаверди... Ана!.. Вой, худойим, Шаҳобиддиннинг жияни-ку!..

Етиб келдию «Мингашинг отга!», деди...— Кампир бир зум тўхтаб, ютинди.— Шаҳобиддиннинг аёли жўна-тибди. Эри уч кундирки, жон беролмай илҳақ экан...

Қишлоққа қандай етиб борганимни билмайман. Кирсам эшикка термулиб ётибди, бир бўзлайди, бир бўзлайди кўзи билан...

Хотини югуриб чиқдию мени қучоқлаб йиғлаб юборди.

— Опа! — деди. — Жоним опам! Келинг, шу шўрликнинг дунёдан армони ушалиб кетсин!

Кўзлари филт-филт қилади Шаҳобиддиннинг. Иккимизни холи қолдирдилар. Рўмолим билан юзимни бекитдим. Икки қават шол рўмол остидаги бетимни лабига босдим! «Оҳ!», дедию бир тамшанди... бояқиш... узилди...

Ўша кеч қайтдимун шундай айтдим, шундай айтдим! Назаримда, бўзлашимга Ойдинкўл чидай олмай ўзини қирғоққа ураверди, ураверди...

Ёронлар, энди қайтайин, Дардимни кимга айтайин. Шаҳобиддиндан айрилиб, Мен қандок тоқат этайин? Сенга жонимни бермай, Ёринг бўлмайд кетайин... Шунқор бегим, вой-вой-й! Сардор бегим, вой-вой-й!

Ўша кечаси бир ёмғир қўйди-ей... Мен бўлса лаҳча чўғдек ёниб ётибман, ўчириш ёмғирга йўл бўлсин...

Сендай йигит йўқ бўлса, Мендай ёринг ўлмасми? Энди сенинг ҳасратинг Мени адо қилмасми?

...Йиғлайвериб шишиб кетган Азиза кўлларини базўр силтади. Сўнг ўзини кампирнинг қучоғига отди.

«Қизиқ кампир экан...»

Гулнора кампирнинг ғалати муҳаббати, ғаройиб қисмати ҳақида ўйлаб-ўйлаб, кўзи илинганини сезмай қолди. Осмони фалакда қанот қоқиб юрган ҳур қизлар тушига кирди... Ажаб ложувард само бағрида кампир билан Азиза ҳам сузиб бораётганмиш... Гулнора уларга қичқирай деса овози чиқмас эмиш...

У азон товушидан уйғониб кетди. Ўтар бобо Ойдинкўлни, тилсиз қоялару тоғ ортида мудраб ётган ; қуёшни — жумла-жаҳонни покланишга даъват этиб азон чақирарди. Бу нолаسيمон товуш аста ҳаволанар, бутун дара бўйлаб парвоз этар, сўнг бу макондан ўзига манзил тополмай кўкка, азим осмон қаърига интилар эди. Осмон эса чексиз-чексиз...

— Ҳай...я алас... сало...от! Ҳай... я алас... сало...от!

Гулнора ёнига ўгирилди. Азиза енгил нафас олиб ухлаб ётарди.

«Қизиқ экан бу чол, — деб ўйлади Гулнора. — Ахир, худо йўқ-ку! Бирдан бари беҳудалигини тушуниб қолса борми?! Юраги ёрилиб кетар-эй... Ҳур қизлар-чи?.. Бу ҳам ғалати...»

Дафъатан кечадан буён юрагини кемираётган ния-ти эсига тушди: у ҳур қизларни чақирмоқчи эди! Апил-тапил кийиниб, кўл бўйига тушиб борди.

Ҳаво шундай салқин, тоза эдики, Гулнора ўзини учиб бораётган пардек енгил ҳис қилди.

Кўл ҳам ухлаб ётгандек қилт этмасди.

— Ҳур қизлар-у-у-у! — деб қичқирди Гулнора заиф овоз билан атрофига аланглаб. Жавоб қайтмади.

— Ҳур қизлар-у-у-у!..

«Наҳот, лоақал жавоб ҳам қайтармаси?! Йўқ... Ҳур қизлар мени ҳеч қачон эшитмайдилар, тушунмайдилар... Худди мен уларни эшитмаганим, тушунмаганимдек...»

Яна аланглади. Ҳеч ким йўқ эди.

— Ҳур қизлар-у-у-у!..

ПОРТРЕТ

Йўлдош ака бир қўлини кўча эшикнинг кесақисига тираб тархашлик қилади, кулганча «зорланади»:

— Қўйиб, юбор-э, кирмайман, даданг мени ёмон кўради.

Беш яшар ўғилчам йиғламоқдан бери бўлиб унинг қўлидан тортқилайди.

— Неварам бояқишни қийнамай, қирақолинг энди, тоғаси, — дея «ёлворади» ойим.

— Оббо, тирмизак-эй, қўймадинг, қўймадинг-да. — Йўлдош ака оғзи қулоғида, ўғилчамнинг етагида келиб сўрига ўтиради. Оғзидан «гул» иси анқийди.

— Йўлдошалининг қўлига сув қуй, келин, — дейди дадам.

Қора терга тушган ўғлим ҳаллослаганча Йўлдош аканинг ёнига чиқиб ўтиради, аввал ош сузилган лаганни, кейин аччиқ-чучук солинган ликопчани у томон суриб қўяди, яна нима қилиб кўнглини овлашни ўйлайди.

— Буни қара, жиян, сувни иссиқроқ ҳам қилиб келмабсизлар, — дейди Йўлдош ака қўлини сочиққа артаётиб.

Ўғилчам қовоқларини уйиб ойисига қарайди. У кулади:

— «Бундан иссиқ бўлса, қўлингиз куюди», дегин. Йўлдош ака кулади. Ўғлимнинг юзи ёришади. Гўштни тўғраб бўлган дадам таклиф қилади:

— Қани, Йўлдошали, ошга қаранг.

— Мени маъзур кўрасиз, тоға, — дея Йўлдош ака унга одатдаги эркалигини қила бошлайди.

Дадам ҳам «ўйин»га қўшилиб, чинакам ҳайратланган бўлади:

— Нега, Йўлдошали?

— Анови... қора-қуралар нима?

— Зирк булар, майиз, Йўлдошали. Сизга ёқмаса, мен териб олақолай. — Дадам кўринган майиз ва зиркларни бармоқ учи билан туртиб-туртиб ўзи томон суради.

— Бэ-э! Бир-икки чўқим олсам, яна чиқади-да.

— Сиз аввал бошланг, яна чиқса — тоғангизга тан, — дейди ойим.

— Келин шаҳарлик-да, пишиқ, — дейди Йўлдош ака.

— Нимага ундай дейсиз, ака? — деб хотиним «ўпқаланади».

Йўлдош ака «қора-қура»ларни териш билан овора бўлган дадамни кузатганча оғзидаги ошни жўрттага узоқ чайнайди, яна лаганга қўл узатиб «пўнғиллайди»:

— Яли-яли билан қўшиқни кўпайтиргандай ошингизни сабзи-пиёз билан кўпайтирибсиз-у, яна зирку зира солиб тоғамни қийнайсиз.

Ҳаммамиз куламиз.

Йўлдош ака ошни майда чайнайди, дастурхонга тўкилган гуруч доналарини битта-битта териб оғзига солади. Уни кўриб ўғлим ҳам шундай қилади.

Болаларни ўзига оҳанрабодай тортадиган одамнинг юраги, ички дунёси қандай бўлиши керак? Бу қудратни қандай ифодалаши мумкин?

— Ҳали ҳам менинг суратимни, чизяпсанми? — дейди Йўлдош ака худди дилимдан кечган фикрни уққандек.

— Ҳа, — дейман ва унинг сўз оҳангида жиддийлик сезиб, ҳазилга бураман: — Менинг сиздан бошқа кимим бор, Йўлдош ака?

У астойдил койинади:

— Бўлмаса, айтганимни қилгин-да!

Мен куламан. Йўлдош аканинг қовоғи осилади.

— Менинг суратимни чизяпти-ю... — дея у ўзига тарафкаш қидириб ҳаммага бир-бир қараб чиқади, кетмоним йўқ, янга!

— Ана холо-ос! — деб ойим ёқасини тутади. Ўғирлаб кетишибдими? Қаерда эди?

— Янга, сиз тушунмадингиз. Суратда кетмоним йўқ, деяпман.

— Ҳаҳ! — Ойим кўкрагига туф-туфлайди. - ўтакам ёрилаёзди-я, колхозимизда ўғри пайдо бўлибдими, деб. Вой, ошга қаранглар, совиб қоляпти.

Йўлдош ака энди дадамга гап маъқуллатади:

— Тўғрим, тоға? Мана бу Беҳзодингиз ҳам мени кетмонсиз кўрмаган. Шунинг учун чизганларини ўхшатолмаяпти.

Ойим мени мурасага келтирмоқчи бўлади:

— Бир чеккасига кетмонни ҳам қўшиб қўй-да, ўғлим. Карнайчидан битта пуф, деган экан машойихлар.

Ўзини зўрға тийиб ўтирган хотиним қаҳ-қаҳлаб юборади. Дадам кўзлари юмилиб, селкиллаб кулади. Ўғлим кўзлари мўлтираб Йўлдош акага қарайди, жилмаймоқчи бўлади.

— Мен ҳам сиз айтганни уқтирмоқчи бўлдим, Йўлдошали, — дея унга ҳомийликка ўтади дадам. — Каттанинг сўзини қулоғига олмаса, нима бўларди?

— Нима бўларди? — деб ойим гапни илади. — Беҳудага уриниб, бир йил топган-тутганини еб-ичиб, икки қўлини бурнига тиқи-иб шўппайганча шаҳарга тушиб боради-да.

— Ана, бу ёғи ҳам бор, — дейди Йўлдош ака ташвишланиб. — Ундан кейин, мен сенга айтсам, давлат анойи эмаски, менинг суратимни чизганинг учун пул тўласа.

Лекин мен ҳаёлимда аллақачон ўнинчи, йигирманчи... эҳтимол, юзинчи эскизни чизяпман...

— Қандай одамсиз, туринг, кузатиб чиқинг! — деб хотиним елкамга туртади.

Кўча эшик томон кетаётган Йўлдош акага кўзим тушиб, ичимда куламан: у гўё алоҳида-алоҳида чўплардан ип билан омонатгина туташтириб қўйилгану биров кўтариб олгандек — узун-узун қўллари, оёқлари шалвираганча чиқиб кетмоқда.

Наҳот шу одамнинг портретини ишлай олмасам! Шошиб орқамга қайтаман, устахонага мослаштирган ойнаванд айвон томон юраман.

— Яна ўша қафасига кириб кетяпти, — деб койинади дадам.

— Отпускасидан қанча қолди? Тезроқ кета қолинглар, худо хайриларингни берсин, — дейди ойим хотинимга. — Кечаю кундуз тош бўлиб тикилиб ўтирганига юрагим торс ёрилай дейди.

Мен мольберт қаршисида ўтириб портретга тикиламан. Кутилмаганда, мисдек яракдаган кенг ва дўнг пешана териси таранг, бирорта ажин йўқлиги тимни тортади. Юрагини кафтга олиб кўриб бўлганда эди! Аммо бунинг иложи йўқ. Уни фақат ақл билан идрок қилиш керак. Эшитишимча, урушда, жангларнинг бирида ўқ парчаси теккан экан. Гўзалликни кўриш учун берилган кўзларга дунёни идрок қилиш учун берилган мияга ўлим тимсоли — темир парчаси суиқасд қилган-у, «Бошинг тошдан бўлсин, ой бориб омон қайт!», деган Она тилаги олдида ожиз қолган. Назаримда, унинг ўрни ўша ботиқлик киприклари сийрак қўйкўзларга, чорпахил юзга маъно бера бошлайди. Портретда аллақандай руҳ пайдо бўлади. Юрагим ҳаприқиб, ип учини яна йўқотиб қўймасликка ҳаракат қиламан. Бироқ нина санчилгандек, кўзларимда оғриқ сезаман, кейин хотинимнинг «Бу нима ўтириш, қоп-қоронғида!», деган овозини ва включателнинг чиқ этганини эшитаман.

— Сизнинг нима ишингиз бор-а мен билан? — дея бўғилганча ўрнимдан туриб кетаман. Қуюқ қоронғилик мандан мольбертни яширганида ҳаёлимда жонланган портретни қайта тиклаш учун кўзларимни юмаман, аммо уринишларим беҳуда кетади. Кейин Йўлдош аканинг ички дунёсини тушуниб етиш истагида бисотимдаги «оғзаки эскиз»ларга гоҳ ақл ва қалб, гоҳ қалб ва ақл кўзи билан «тикиламан». Мана, улардан бири:

«...Ҳамма Йўлдош акани, дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган одам, дейди. Аслида ҳам у мудом бир қиру бир сирда: кўзлари осойишта-ўйчан, юзида, хатти-ҳаракатларида ички, руҳий бир мувозанат сезилиб туради. Ортиқча қувонганини ёки изтироб чекканини сиртига чиқармайди, кимдандир, нимадандир шикоят қилганини ҳам ҳеч ким эшитмаган. Бировга биринчи бўлиб сўз қотмайди, гўё унинг осойишталигини бузгиси, фикрини бўлгиси келмайди:

дунёнинг ишини ўйлайвер, ақл тарозисига солавер, деяётгандек. Агар ўзингиз сўз очиб суҳбатга тортсангиз, шундай оҳангда гапирадики, худди у сиз билан анчадан бери гурунглашаётган эди-ю, овозини энди эшита бошлагандек бир ҳисни туясиз ва бундан беихтиёр ҳайратланасиз. Сизни ҳамиша қалбида олиб юрганини, ҳар дам юрагингизга қўл солиб турганини тушуниб етиш учун ҳайрат ҳисси халақит бераётгани хаёлингизга ҳам келмайди...»

Бирдан қулоқларим том битиб қолганини сезаман ва ўзимни дала йўлининг бошида кўраман. Юлдузлар тўла осмонга, тўғрироғи, осмонни тўлдирган юлдузларга қарайман. Мен улардан ёғилган кўкимтир со-кинликка кўмилиб турибман. Қоронғилик ўт-ўланлар ичига, дарахтларнинг қуюқ барглари орасига яширинган. Бошимни чайқаб-чайқаб, қулоқларимни тўлдирган сокинликни «чиқариб ташлайман» ва... Ер билан Осмон оралиғида лимиллаган кўкимтир сокинлик бағрида муаллақ сузиб юрган Йўлдош аканинг аввал шарпасини, кейин ўзини кўраман. У менга қараб жилмаяди ва пешанамда иссиқ нафасини сезаман...

«...Мен эсимни таниганимда у пешанамдан чўлп-чўлп ўпарди ёки у пешанамдан ўпаётганида мен эсимни танидим. Ҳар қалай, ўша дақиқадан бошлаб кўп нарсаларни хотирлайман.

Ўшанда эса мен соддат йигитнинг тиззасида ўтириб, кўкрагидаги юмалоқ-юмалоқ иккита медални шилдиратиб ўйнардим. Кейин мени ойим ўзининг ёнига олиб ўтқазди. Ҳовлига эркагу аёл гуррос-гуррос кириб келар, солдат йигит билан кучоқлашиб кўришар, кўзларидан дув ёш тўкилар, хушчақчақ кулишиб, алланималар деб елкасига қоқишар эди. Мен ярақлаган медаллардан кўз узмасдим. Кейинчалик улар оддий жез эмас, зар юритилган шонли медаллар эканини билдим; яна кейин уларнинг бири «Сталинградни мудофаа қилгани учун», иккинчиси «Берлинни олгани учун» медали эканини тушундим; яна кейин Сталинград билан Берлин орасидаги қонли, оловли масофани тасаввур қилдим.

— Йўлдош ака, уруш йилларидан, жанг хотираларидан гапириб берасизми?

Бу саволни нечанчи карра берганимни билмайман, лекин охириги марта у шундай деб жавоб берган эди:

— Отанг темирчи эмас-ку! Битта гапни ҳадеб ҳижжалайверасанми! — У менга қаттиқ тегиб қўйганини сезиб, юмшади: — Уруш — уруш-да, ука. Унга қолганда суяксиз тил ҳам тарашадай қотади...»

Йўлдош ака урушни эслашни ёқтирмайди. Нима учун? Бу саволга жавоб истаб унга қарайман. У ҳамон Ер билан Осмон оралиғида лимиллаган кўкимтир осойишталик денгизида сузиб юрибди ва менга фақат шунинг учун туғилгандек, «Мен одамзод ўзининг бўйнига ўзи сиртмоқ солишга, ўзининг юрагига ўзи найза санчишга, ўзининг пешанасига ўзи қўрғошин қадашга қодир эканини тан олишдан уяламан», деяётгандек туюлади.

«Дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган одам»? Нотўғри. Лекин бу гапнинг замирида бир нима ётибди. Эҳтимол...

...Урушгача от кетидан оқучник тутиб юрган фронтчи йигитни колхоз кассирлигига лозим топишади. У эса орадан бир йил ўтар-ўтмас, банкдан олиб келган ярим қоп пулни йўқотиб қўяди, саккиз йилга қамалиб кетади. Уйда уч ойлик хотини билан қари онаси қолади.

У муддатни ўтаб қайтиб келган куни — бошқа эрга тегиб кетган хотинининг уйида суннат тўйи бўлаётган экан. Икки кундан кейин она, беш йил жон ҳовучлаб урушдан ўғлини кутган, яна саккиз йил пойлаб юрак-бағри эзилган она оламдан ўтади.

Аммо, Йўлдош аканинг қадди тиклигича қолади...

Эҳтимол, дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган одам, дейишлари шундандир? Лекин бу ёлғон. Назаримда, буларнинг ҳаммаси Йўлдош ака учун уруш даҳшатлари олдида арзимайдиган нарсалар.

Мен унинг ички дунёсига калит топгандекман, унинг ҳаёт мантиқи деб аталмиш қизил ипнинг учидан тутгандекман. Мен уни қўйиб юбормай, идрокнинг машаққатли йўли бўйлаб изланишда давом этишни истайман.

Яна бир «эскиз»:

«...У йигирма тўрт йилдан бери сувчи бўлиб ишлайди: Тўрт фарзанднинг отаси. Қишлоқда фақат ундагина эшак бор. Кейинги вақтда шалпангқулоқ ноёб зотлигини «тушуниб қолиб» сиполик қиялпими ёки ёлғиз ўзига эриш туюлпими, ҳар қалай, кам ҳанг-райди. Бу қишлоқдаги бир ифвогарнинг ҳазилига ҳам сабаб бўлган.

— Йўлдошали, сўфини йўлдан урманг-да, азон айтиб турсин.

— Бахайр, биродар. Юқорига юмалоқ хат ёзган экансиз, ишдан бўшатилагани ҳақида қоғоз олган. Бундан бу ёғига сўфи — ўзлари!

«Ифвонинг қурбони бўлган сўфи» ҳар куни эрталаб оёқлари ерга тегар-тегмай жилдиллаганча Йўлдош акани далага олиб бориб, кунботарда икки боғ ўтнинг остида кўриниб-кўринмай қайтариб келади.

Йўлдаги ака одатда далада ювиниб олган бўлади, ҳовлида ўтни эшакдан туширадию юз-қўлини чайиб, томорқа айланади; саҳарлаб туриб қиладиган хўжалик юмушларини чамалайди; ўғилларига ул-бул ишни тайинлаб, кўча эшикка чиқади: бир дам гузар томонга қараб туради, сўнг кўчанинг бир четига ўтиб аста йўлга тушади.

Гузарда, анҳор устида буфет бор, олтита стол қўйилган. Йўлдош ака ихтиёр қиладиган ягона кўнгилхушлик — шу ерга келиб вино ичиш.

— Кел, Йўлдош.— Буфетчи— Суяр ака ёғоч оёғини ғичирлатиб, курсида бир қўзғалиб қўяди: бу унинг дўсти истиқболига ўрнидан тургани. Улар тенгқур, иккаласи ҳам фронтчи.

— Ҳали ҳам бормисан, Суяр? — дейди Йўлдош ака одатдагидек ва биқини билан пештахтага суянади, икки дўст ўртасида қандай суҳбат бўлишини билиб, кулганларича кузатиб ўтирган таниш-билишлар билан бош ирғаб сўрашади.

— Ҳали вино кўп. Мен уни сенга қуйиб бериб, сен уни ичиб тугатмагунингча иккаламиз ҳам бормиз.

— Унақада сен билан менинг бошимиз тошдан экан.

— Ҳа, ўртоқ, завод ишлаб турибди. Ич, дунё тургунча туришимиз учун ич.

Йўлдош ака стаканни бўшатиб, тердан шўрлаб кетган кўйлагининг кўкрак чўнтагидан бир сўмлик олиб узатади.

— Жон ўртоқ, бундан кейин сўлкавой олиб юр-гин,— деб «илтижо» қилади Суяр ака. — Қоғоз пулингдан тер иси анқиб, банка қабул қилмаяпти.

— Сен уларга тушунтир. «Тер иси чиққан пул — ҳалол, меҳнат билан топилган», дегин, — деб «маслаҳат» беради Йўлдош ака. — Тушунмаса, сандиққа босиб қўйган пулингдан олиб бор, кўрсат, «Бундан куядорининг иси келади, ҳаром пул», дегин.

— Ўшандан бир сўм берай, соқолингни олдиравол.

— Гапни айланторма, қолганини чўз!

— Яна келганингда вино қуйиб бераман.

— Майли-ю, менинг ўттиз тийиним учун дўзахга тушмагин, дейман-да.

— Нафасингни иссиқ қил, ўртоқ. Ҳали вино кўп, ўлмайман.

— Йўлдан қолдирыпсан, Суяр. Газета олиб қўйдингми?

Суяр ака унинг учун «Союзпечать» дўконидан болалар газетаси ёки журнали олиб қўйган бўлади. Йўлдош ака шу ернинг ўзидаёқ ўқишга тутинади. Ана шунда Суяр ака ўртоғига ёки ташқарида ўтирганларга: «Фалон жойда уруш бўлаётган экан, фалонча одам ўлибди» ёки «Фалон мамлакатда янги бомба ишлаб чиқарилаётганмиш» қабилида сўз қотади.

— Бойўғли! — деб пўнғиллайди Йўлдош ака ва газетани буклаб қўлтиғига қисади. — Киндиги ердан узилганлар уруш қилади. Сен ҳам бу ерда тўртта тахтадан кавак қилиб олиб сайрайверасанми?

У жўнаб қолади. Суяр ака ва атрофдагилар кулишади. Йўлдош ака нарироқ боргач, қўлтиғидан газетани олади-да, аста ўқиб кетади.

Катта жигарранг дарвоза олдида ҳар кунгидек Собир ака пойлаб ўтирган бўлади. У узоқ

йиллар колхозда омборчилик қилган; гавдаси йўғон, юзлари лўппи, оёғи хасталаниб беш йилдан бери юролмайд қолган, ҳар оқшом кўчага бир амаллаб чиқиб олади-да, пастак курсида салқинлаб ўтиради. Узоқдан Йўлдош акани кўриши билан қўшнисининг кўча эшигига ўқтин-ўқтин қарай бошлайди. Худди шу пайт паст бўйли, хипча, кампирдахан, оғзи тўла тилла тиш, оқ-сарик юзли, юм-юмалоқ бошини ҳамиша қиртишлаб юрадиган Олтинбой ака ердан чиққандек пайдо бўлади. Турган жойида аввал ўннга, сўнг сўл томонга қарайди ва Йўлдош акани кўргач, ҳалим товуш билан: «Ана-ана, масхарабоз келяпти, масхарабоз», деганча қўшнисининг ёнига пилдирайди.

Йўлдош ака қўшнилар билан кўришиб, ўтиб кетмоқчи бўлади. Собир омборчи шошиб сўз қотади:

— Йўлдошбой, Суярнинг олдидан келяпсизми? Қалай, дурустми?

— Суярми? Мендан от ёғи сўради. Сизда йўқмиди?

— Нима қиларкан?

— Икки кундан бери ўнг оёғи оғриётганмиш.

— Ўнг оёғи-и-и.. — Собир омборчи ҳайрон бўлиб Олтинбой акага қарайди. У тескари бурилиб пиқ этиб кулади. — ...протез-ку, Йўлдошбой?

— Ўша, ўша.

— Ёпирай! — Собир омборчи «Протез оёқки оғриси, ҳали ҳам меникига тўзим берсин» дегандек оёқларини силайди.

— Ўзингизники қалай?

— Меники... энди... — Собир омборчининг хаёлида ҳамон «Протез оёқки оғриси..» деган фикр туради ва нолишдан — ношукрчилик қилишдан қўрқади. — Ҳамиша бирдай, Йўлдошбой.

— Оғриқ хуруж қилганида айтинг, дори топиб бераман.

Олтинбой ака томоғига дон тикилган хўроздек қийқиради.

— Тулки! — Собир омборчи ҳассасини кўтариб пўписа қилади: — Агар ўшанда рўпара бўлганингиз-а!-

Йўлдош ака ўзини олиб қочган бўлади.

Бу воқеа шундай:

Қишлоқда Шарвон буви деган сўққабош кампир бор эди. Раҳматли бир парча ерида кўкат, резавор етиштирар, баъзан эрмак учун бозорга ҳам элтар эди. Бир куни Йўлдош ака ҳол-аҳвол сўрамоқ учун унинг ҳовлисига кирса, ипга қалампир тизиб ўтирган экан. Ҳамияти кўзғаб, «Мана бунга гўшт олиб кенг», деб пул беради. Кампир уни алқайди, кетаётганида кўярда-қўймай бир тизим қалампир тутқазади. Йўлда, албатта, Собир омборчи «кутиб» ўтирган бўлади.

— Нима кўтариб юрибсиз, Йўлдошбой? — деб сўрайди у.

— Дори, Собир ака, дори.

— Ёпирай!

— Туни билан оёқларим зирқирайдиган бўлиб қолди.

— Энди, меҳнатга бўйин берибсизки, сувчилик қиласиз. Оёққа етти қават пайтава ўраб, мана бу савилни, — Собир омборчи ҳассаси билан Йўлдош аканинг брезент этигини ниқтаб кўрсатади, — кийганингизда ҳам зах ўтади. Нега? Таглиги резинка, чарм эмас.

— Тўғри айтасиз. Яқинда сизнинг қаторингизга қўшиламан, чоғи.

— Йўқ-йўқ! Зинҳор, Йўлдошбой! — Собир омборчи тоқатсизланганча ўрнида кўзғалиб олади.

— Дард билан ҳазиллашманг, уни эскиртирманг. Дарҳол дори-дармон қилинг.

— Асло ташвишланманг, Собир ака. Мана, давосини топдим.

— Ёпирай! — Собир омборчи ишонқирамай бир қалампирга, бир Йўлдош ака қарайди.

— Ишончли одам айтди.

— Қани-қани?

— Унга ҳам биров айтган экан.

— Ишончли одам?

Йўлдош ака пинак бузмайди:

— Ишончли одам. «Ўн беш дона қалампирни доғ сувга майдалаб тўғраб, бўйнимдан пастини ўн минут буғладиму уч йил азоб берган бодни кўрмагандай бўлиб кетдим», деди.

— Буни қаранг-а! — Собир омборчи қўшнисининг кўча эшигига қараб-қараб кўяди. Зорланган оҳангда минғирлайди: — Олтинбой тушмагур нега чиқмаяпти? — Кейин гап нима ҳақда бораётгани бирдан эсига тушиб, шошиб қолади: — Қаранг-а! Заҳарни заҳар кесади, деганларидай, а! Тизимингизда... ўн бештадан кўп-ку?

Йўлдош ака унинг муддаосини дарров тушунади.

— Керакли тошнинг оғирлиги йўқ.

— Бўлмаса... менга ҳам беш-ўнта...

— Ана энди! Кўргандан — кўз ҳақи, денг.

— Савоб учун, Йўлдошбой, савоб учун!

Йўлдош ака қалампирни санаб унга узатади, қай-тариб олиб яна санайди.

— Ўн олтита бўлиб кетибди.

— Ҳа-ҳа, олинг бир донасини, — дейди Собир омборчи. — Банияти шифо бўлганидан кейин расамади билан бўлгани дуруст. — У Йўлдош ака узатган қалампирга иккала кўлини ҳовуч қилиб тутаркан, яна қўшнисининг эшигига қарайди. — Шу пайтгача Олтинбой бедарак?

Йўлдош ака унинг лаққа тушишини хаёлига ҳам келтирмайди, эртасига Олтинбой ака кула-кула гапириб берганида эса ханг-манг бўлиб қолади: наҳотки, умр бўйи тарозининг палласини ўйнатган, чўт қоққан одам шунчалик гўл бўлса?!

Олтинбой аканинг айтишича, ўша куни Собир омборчининг уйдагилар қаёққадир кетишган экан. Оёғини судраб юриб сув иситади, қалампирларни мясорубкадан ўтказади. Сувга тушиб, ўзини бир оз буғлайдию дод сола бошлайди. Олтинбой ака югуриб чиқса, Собир омборчи қип-яланғоч, хонанинг у бурчагидан бу бурчагига юмалармиш, яккаш: «Алининг қиличига йўлиққур, Йўлдош!», деб қарғармиш. Олтинбой ака туни билан сув ташиб, устидан куйибди.

Собир омборчи икки кунгача кўчага чиқолмайди. Унга рўпара келишдан уялган Йўлдош ака эса тўрт кун гузар юзини кўрмайди. Бешинчи куни кўчанинг нариги бетидан пусиб ўтиб кетаётганида жигарранг дарвоза ғийқиллаб, Йўлдош ака таққа тўхтаб қолади.

— Ҳорманг, Йўлдошбой!

Йўлдош ака сал ҳаялласа, Собир омборчи югуриб келиб, айб иш устида қўлга туширишидан қўрққан каби кўчани жадал кесиб ўтиб у билан кўришади, товушида, юз-кўзларида на ғазаб ё аламни, на гинахонликни сезади, балки чехрасининг очиқ, боқишларининг самимийлигини кўриб, негадир узр сўрашга ботинолмайди. Кейин-кейин у ўша воқеага шама қилиб ҳазиллашадиган, Собир омборчи бундан алланечук ҳузурланадиган ва ҳатто ҳассасини кўтариб пўписа билан Йўлдош акани рағбатлантирадиган бўлиб қолади...»

Мен аввалги «эскиз»лар билан бу «эскиз» ўртасида муштараклик қидираман, аммо тополмайман. Ҳайратланаман: ахир, улар бир одам-ку? Йўқ, муштараклик бўлиши керак, шарт. Мен уни топишим, палитрамга асос қилиб олишим зарур. Уни топмагунча мўйқаламни қўлга олишга юрагим дов бермайди. Юрак шаклидаги тахтача — палитрадаги бўёқлар қоришиғи ёқмайди. Уни ҳафсала билан қириб ташлайман, ювман. Бирдан рангларнинг инсон ички дунёсини ифодалашга нақадар ожизлигини сезиб қоламан. Бунга қарши исён кўтариб, оламни остин-устун қилиб юборгим келади. Лекин кўз ўнгимда устозларим пайдо бўлади, улар қўлимдан тутиб курсига ўтказиб қўйишади. Энди ношуд шогирдни таҳқирловчи, азобловчи ҳис руҳимни эза бошлайди, бир оздан кейин ўзимни мажруҳ сезаман.

— Атайин овқат буюриб, бу нима ўтириш энди? - деганча хотиним иккинчи марта деразадан бошини суқади.

Мен унга еб юборгудек бўлиб қарайман, овозимга бутун қаҳр-заҳримни жойлаб, аммо дадам билан ойим эшитмасликлари учун шивирлаганнамо ўшқираман:

— Тинч қўясизми, йўқми? Афдариб ташланг қозонни!

Бу ғазаб ва нафрат ношуд рассомга — ўзимга нисбатан эканини у қайдан тушунсин? Киприклари пирпираб, кўзларида ёш ғилтиллаганча қараб туради-да, бурилиб кетади. Кетидан мен ҳам аста чиқаман.

— Таомни маҳтал қилиш — гуноҳ, деганлар машойихлар, — деб ойим танбеҳ беради ва менинг тунд бўлиб, хотинимнинг тумшайиб ўтирганини кўриб, дадам билан кўз уриштириб олади, бошқа сўз қотмайди.

Бу зил-замбил жимлик чангга беланган ўғилчамнинг кириб келишига қадар давом этади. Ўғлим тирмашиб сўрига чиқади, алланималар деб вижирлаганча елкамга опичади.

— Ҳай-ҳай, туш пастга! — дея ўшқиради хотиним унинг биллагидан тутиб. Мен ўғлимнинг қўли оғриганини жисман ҳис этиб, хотинимга чақчайиб қарайман-у... лекин дадам мендан олдин гапиради:

— Қўй, қизим. Дадасига эмраняпти-да.

— Кўрпачани тупроқ қилди! — деб ҳовридан тушмайди хотиним. Буни мен — «Шу кўрс меҳрни биладими!», деб тушунаман, бошимни кўтармайман.

— Кўрпача боладан азиз эмас, қизим, — дейди ойим.

— Юр, чўмилиб келамиз, — дейман мен. Ўғлим севиниб, қийқирганча сўридан пастга сакрайди.

Муздек сувдан руҳим тетиклашади. Оламни минг хил рангда кўраман ва уни холстга шунчаки, ўйнаб ўтириб кўчиришга қодирдек ҳис қиламан ўзимни. Йўлдош аканинг портретини ишлаш нима бўлибди! Ҳозир, ҳозир мўйқаламни оламану... мана бундай қилиб... Ҳозир. Ҳозир! Ўғлим иккаламиз ҳовлига бир-биримизни қувалашиб кириб келамиз, қаҳ-қаҳ уриб куламиз.

— Тавба. Кап-катта киши-я! Бу, сураткашлик ҳам одамни нашадай жинни қилиб қўярканда,— дейди ойим чорсини кунгиралаб ўтириб. Ўндан «сабоқ» олаётган хотиним бошини кўтармайди, менга қочириқ қилади:

- Вой, энди биялпсизми? Ўғлингиз ҳамиша шунақалар!

Мен унга эътибор бермай шаҳд билан устахонага кираман, қўлимга топ-тоза палитрани, мўйқаламни оламану мольберт қаршисида қотиб қоламан: бўёқлар нақадар ожиз! Йўлдош аканинг ички дунёсини ифодалашга уларнинг қудрати етмайди. Аста курсига ўтираман, тугалланмаган портретга тикилиб, «оғзаю эскиз»ларимни яна бирма-бир хотирлашдан, улар ўртасидаги муштаракликни қидиришдан бошқа иложи қолмайди...

...Ва ниҳоят уни қалбимнинг тубида туйғулар билан илғаётганимни, аммо идрок қилолмаётганимни сезаман, бўёқларнинггина сеҳрига умид боғлаб, қўлим мўйқалам олишга журъат этаман. Ҳақиқатан ҳам фикрларим матога кўчаётгандек бўлади: портрет жонланаётгандек, юз-кўзларини маъно касб этаётгандек. Бўёқларнинг қудрати олдида фикран тиз чўкаман. Мўйқаламни тез, ишонч билан юргизаман. Қанча муг дат ишлаганимни билмайман, аммо бирдан ранглар фикрларимни ифодалашга ожизлик қилиб қолаётганини сезаман, сўнгги марта мўйқалам тегизган жойларим сохта жилоланаётганини кўраман. Мўйқалам қўйиб, ҳовлига чиқаман. Дарахт барглариининг яшиллигида, турфа гулларнинг рангида, ҳатто ернинг тусида ҳам сохталик, айна пайтда уларнинг барчасида бир хил бўёқни сезаман. Худди улар устига оч кулранг кукун ёғилиб тургандек. Осмонга қарайман ва ўзимча бир нарсани кашф этаман: эрталабки феруза жилош нур тўзони яширган. Демак, бўёқларга ҳам ўша тўзон аралашган. Лекин нима учун илгарилари буни сезмадим? Не-не кишиларнинг, ўнлаб ролларни ўйнаган машҳур артистларнинг шахс сифатидаги, такрорланмас ҳис-туйғуларга тўла ички дунёсини очиб берган эдим шекилли... Мана шу бўёқлар билан! Табиий ёруғлик бўлса бас эди. Энди эса Йўлдош аканинг ички дунёсини ифодалаш учун бўёқлар мусаффо ёруғликни, ўзининг ибтидоий рангида матога тушишни истамоқда.

Негадир худо одамни лойдан ясаб, жон киритгани ҳақидаги ривоят хаёлимга келади. «Ҳа, унга осон бўлган, — деб ўйлайман. — Мен эса унга жон киритиш учун бўёқ танлашим, нур

танлашим, уларни ақл, ҳис-туйғулар тарозисида ўлчаб, уйғунлаштиришим керак». Ҳар қалай, бир сирни англаб етдим: Йўлдош дқаннинг портретини олам ибтидоий рангда жилолан-ганда, осмон тиниқ пайтда, қуёшни тўзон чулғагунга қадар ишлашим керак. Ана шу пайтдагина бўёқлар унинг ички дунёсини очиб бериш сеҳрига эга бўлади.

Мен эртанги тонг умидида, энди қўрқмасдан, ақл сўзи билан «оғзаки эскиз»ларимга бирма-бир «тикила бошлайман».

«...Кунларнинг бирида Йўлдош ака гузардан қайтаётиб жигарранг дарвоза олдида тўхтаб қолади.

— Нима бўлди, Йўлдош ака? — деб сўрайди болаларини ўйнатиб юрган аёл.

— Кўчада бежавотир юришга ҳам қўймайсан, — дейди Йўлдош ака нима учун тўхтаганига ўзи ҳам ҳайрон бўлиб.

— Нега, Йўлдош ака?

— Қаерга оёқ қўяй десам бир тирранча ўйнаб ўтирган бўлади. — Йўлдош ака тиззаларини қучоқлаб олиб, бир-бирига гал бермай чуғурлашаётган болакайларни эркалайди, энг кичигини қўлига олади. — Кимсан, десам, «Қамбар аканинг ўғлиман» дейди. — У ияги билан гўдакнинг бўйнини қитиқлайди, болакай қийқириб ўзини тортади. — Бу ҳам сеникидир ҳали?

— Бўлмаса-чи!

— Ўзи ҳам ўн бештага бориб қолган-ов?

— Ўн иккитагина, Йўлдош ака.

— Йўқ, мана бунисини қўшмаяпсан. — У яна бир болакайни қўлига олади. — Эртага ҳолва олиб келсанг, ҳаммаси дастурхон бошида тўпланади, Қамбар иккаланг сананглар. Адашманглар.

Шу пайт Собир омборчининг, «Йўлдошбой!», деган овози эшитилади.

— Собир тоғани кўрмаганингизга ҳушингиздан айрилиб турган эдингиз-у, тагин менинг болаларимга тўнкайсиз-а, — дейди жувон ўпкालаниб.

— Шунини ҳали айтмайсанми! — деб Йўлдош ака қўлидаги болакайни унга тутқзади. — Ҳов, Собир ака!

— Бу ёққа кириб, гап бор!

Йўлдош ака кириб борганида Собир омборчи сўрининг тўрида ўтириб олиб думба ёғ тўфраётган, кампири ҳовлининг бир бурчида гулхан ёқиб калла-поча куйдираётган, келини ўчоқбошида куймаланиб юрган бўлади.

— Келинг, Йўлдошбой, келинг-э! — Собир омбор-чи худди отаси тирилиб келгандек севинади. — Бугун қўчқорни ағдардик. Ўзингизни учратолмадим, чақир тириб келарканман-да, деб турган эдим. Олтинбой! эс қурсин! Бугун уйида йўқ эди-ку. Келин, жигарнц ёғда бир-икки айлангириб олакелинг, она қизим. Кампир, девордан Мадрайимни чақир, «Йўлдошбой келди», де. — Собир омборчи Йўлдош акага гал бермаслик учунми, тинимсиз гапиради, ҳаяжони баралла сезилиб турибди, уни яширишга уринмайди ҳам. Йўлдош ака уни биринчи марта бундай ҳолатда кўрганидан ҳайратланиб ўтиради.

— Энди, Йўлдошбой, бир иш қиламиз. Ҳа, мен судралиб юрмайин. Ўғилгина ҳам келақолмади, ертўлага ўзингиз тушинг, бир нима бор. Келин, бу ёғини тезлатиб юборинг, она қизим.

Йўлдош ака ертўлага тушади. Собир омборчи ҳамон гапиради:

— Ўзимизнинг узумдан, қўлбола. Тўрдаги идишлардан танланг, Йўлдошбой. Келин, уч-тўрт дона памилдори ҳам берасизми, она қизим? Кампир, Мадрайим нима дейди? Ҳа майли, келиб қолар. Йўлдошбой, бедарак кетдингиз? — Йўлдош акани кўриши билан бошини чайқайди, ўрнидан туришга тараддудланади. — Ҳе аттанг, ҳе аттанг! Полизга кириб, хамак ейсизми?

Чўтга ошна бўлган ҳар қандай одам сингари ҳисобдон, тўғриси айтганда, ҳасислик даражасида ҳисобдон саналган Собир омборчининг сахийлигига Йўлдош аканинг лол қолгани шунчаликки, ҳатто унинг ертўлага тушишига кўмаклашиш ҳам хаёлига келмайди. У ерда

алланима гурсиллаб тушганида ҳам ўрнидан жилмайди. «Қўлтиқдан олиб юборинг, Йўлдошбой!», деган овоз эшитилганидагина сергак тортиб, Собиг омборчини ўрнидан турғазади.

— Фалокат-да, фалокат. — Собир омборчи деворни пайпаслаб чироқни ёқади. — Ҳу анови уч литр банкани олинг. Ҳа, уч йиллик ўша, уч йиллик.

Йўлдош ака бир амаллаб Собир омборчини юқорига тортиб олади.

— Дард қурсин, бу дард қурсин. — Собир омборчининг овози кўз ёшидан намланиб чиқади. — Кўп арқон қоляптида бунинг дастидан.

Йўлдош ака унга раҳми келиб, негадир тўлиқиб кетади. Бир пиёла мусалласни ичиб, Собир омборчи ортиқча такаллуф билан узатган жигарни газак қилгач, ўзини тийиб туролмайди:

— Собир ака, сизнинг олдингизда гуноҳқорман. ўшанда... айтганимни қиласиз, деб сира ўйламаган эдим.

— Йўк, Йўлдошбой, йўк, — деб Собир омборчи унинг гапини бўладию бир муддат индамай қолади. — Мени ҳар нима қилсангиз арзийди.

— Ундай деманг, Собир ака. Мен сизни бунчалик гўл...

— Ўттиз икки йил бўлди, Йўлдошбой, — деб Собир омборчи яна унинг гапини бўлади, — ўзимга бир дард илаштирганман. Ёш ўтган сари у мени ҳалок қиляпти. Бировга ёрилолмайман. — У яна индамай қолади. — Турмушингизни, фарзандларингизни ўйлаб сал энгил тортаман. Кайфингизни чоғ кўрсам, елкамдан босиб турган юк ағдарилгандай бўлади...

Чордана қурган Йўлдош ака қўлларини тиззаларига қўйганча энкайиб, кўзларини юмиб ўтиради. Гўё кўпдан-кўп бўронларни кўрган қоя яна бир довулни бошдан кечирмоқ-да.

— Бироқ, Йўлдошбой, озмунча савдо ўтдими ёлғиз бошингиздан? Қайлиқдан ажраш, саккиз йил қамоқ, онангиз раҳматлининг оҳ-фиғони... Гапимни бўлманг, гапимни бўлманг, — дейди Собир омборчи ва фикрларини жамламоқчидек бир неча лаҳза индамай қолади. — Сиз темир сандиқни қулфламай чиқиб кетдингиз. Мадамин — илойим ер бориб хабар тортмасин, ўзингиз биласиз, бош ҳисобчи эди — менга: «Пулни олиб беринг, бир тентиратамиз», деди. Олиб бердим, қопи билан шкафга яшириб қўйди. Сиз қайтиб келдингиз-у, сандиқни очиб кўрмай қулфлаб, яна чиқиб кетдингиз. Ўша куни ярим тунда Чўлпон чўлоқ келиб, биласиз, идора қоровули эди, саҳарлаб чўлга, чорвани тафтиш қилишга кетишим кераклигини айтди. Бу гап аввал ҳам бор эди-ю, муддати аниқ эмасди. «Саҳарлаб бўлса саҳарлаб-да», дедиму чўлга жўнаб кетдим.— Собир омборчи гапдан тиниб, дардли тўлғанади. — Мадаминнинг бу қадар қабиҳлигини билмас эканман. Қор босиб, чўлда, бир ҳафта қолиб кетдим. Уйга қош қорайганда келиб, оғилхонада отни боғлаб турсам, Мадамин кирди. «Худо урди, Собиржон, — деди. — Ҳазаднинг таги зилга айланиб кетди. Энди ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолсин». Айтишича, хаёлидан кўтарилиб пул ўша шкафда қолганмиш, эртасига келиб қараса, йўқ эмиш. «Оғиз очсанг, иккаламиз балога қоламиз», деди. «Йўлдошбой жувонмарг бўлиб кетади-ку?», дедим. «У фронтчи, медаллари бор, Сталиндан раҳматнома олган, уни қамашмайди. Сен билан мен илиниб қолсак, омон қўйишмайди», деди. Ўшанда мана бу хумкалла, — Собир омборчи пешанасига мушти билан икки марта уради, — панд берган, ишламаган, мени дўзах ўтига ташлаган...

— Қўйинг, Собир ака, ўтган ишга салавот, — дея Йўлдош ака унинг гапини бўлиб, бошини кўтаради. Собир омборчи бошини кўтармай давом этади: — Ўттиз икки йилдн бери тутайман. Бир неча бор ўзингизга айтишга оғиз жуфтладим. Аммо қайси юз билан! Ўзи билиб, абжағимни чиқариб ташласа эди, деб орзу қилардим. Қалампирга ҳам тушуниб туриб ўзимни буғладим. Сизнинг айтганингизни қилиб азоб тортсам, елкамдан босиб турган юк ағдарилармикан, деб ўйладим. Яна чидамаганимдан, сизни қарғадим, хафа бўлманг, чин кўнгилдан эмас, шунчаки, этим ачишганига чидамаганимдан, холос...

— Жонингизни қийнаб нима қилардингиз? — Йўлдош ака кулишга уринади.

— Йўк, юк оғир, жуда оғир. Ўйлаб кўрсам, ёш ҳам ўтиб қолибди. Дард ичимда кетмасин,

дедим-у, мана, юзимни сидириб ташладим. Бор гап шу, Йўлдошбой.

— Ҳеч нарса эмас экан-ку!

Собир омборчи миждалари қизариб кетган кўзларини унга тикади. Йўлдош аканинг кулимсираб турганини кўриб, ичида нимадир узилиб кетгандек, юзлари оғриқдан бужмайганча бошини эгади.

— Эркакмисиз? Сизда зарда деган нарса борми?— дейди у бўғилиб, таънали оҳангда.

— Менинг гумонларим тўғри экан.

— Нимага ўшанда айтмадингиз — деб хуноб бўлади Собир омборчи.

— Кунига чойимиз бир, нонимиз бир, ука-ука қилиб юрардиларинг. Гумонимни айтишга уялдим. Лекин судда оғизларингга тикилдим. Индамадиларинг. Ўлимга ҳукм қилишмаяпти-ку, қайтиб келиб ана шулар билан яшайман-ку, қолаверса, онам билан қайлиғим шу ерда, ўртага совуқчилик тушмасин, дедим.

— Йўлдошбой! — дея Собир омборчи оғриқни базўр енгиб бўғилади, аммо бошини кўтармайди. — Кетинг! Сиз бу дунёга янглиш келиб қолгансиз ё анча эрта келгансиз. Бу дунё Мадаминларнинг, Собирларнинг дунёси! Бу тошларга сиз посанги бўлмайсиз.

— Йўқ, сиз мени одамликка қайтардингиз, Собир ака, — дейди Йўлдош ака уни тинглашга мажбур қиладиган самимият билан. — Қамокдан қайтганимдан кейин ҳам узоқ вақт одамларнинг оғзига қараб юрдим. Мадамин ака оламдан ўтди. Сиз индайвермадингиз. — У бир муддат тин олади. — Наҳотки, одам боласи шунчалик ифлосликка қодир бўлса, деб ўйланиб, ўзимдан-ўзим хафа бўлиб юрардим...

— Сендан хафа бўлиб юрардим, денг, шундай денг!..

— Бари бир эмасми? Сиз ҳам одамсиз, мен ҳам. Йўқ, одам боласи қабиҳликка қодир эмас экан. Одам бўлиб туғилганингга хурсанд яшайверсанг арзиркан.

— Йўлдошбой, туринг, жўнанг, кетинг, — дейди Собир омборчи ва бошини ёстиққа қўяди. — Сиз бу дунёга янглиш келиб қолгансиз...»

Мен ҳам одам бўлиб туғилганимдан хурсанд, хиргойи қилганча мўйқаламни тез ва ишонч билан юргизаман. Бирдан палитрамга яшил — сержилва ўйноқи ва шўх рангни аралаштираётганимни сезаман. Нима учун у матога тушишни истаб қолди? Портретнинг вазмин, ўйчан руҳига путур етказмайдими? «Одам бўлиб туғилганингга хурсанд яшайверсанг арзиркан! Ўйланиб қоламан, ҳатто мольбертдан подрамникни олиб, янги мато қўйиш, бўёқларга яшил рангни аралаштириб, портретни бошқатдан ишлаш фикри туғилади. Лекин шошмайман, «оғзаки эскиз»ларим орасидан «яшил»ларини қидираман ва бир донишманднинг «Ҳаётни худди кўзгу каби акс эттириш ҳали санъат эмас, санъат — ўша кўзгу ташқарисидаги ҳаёт ҳақиқатини тасвирлашдир», деган фикрини эсладим.

Шу пайт ўғлимни елкасида кўтариб Йўлдош ака кириб келади.

— Тоға, — дейди у ўғилчамни кўз-кўз қилгандек сўридан анча нарида тўхтаб, — ҳамма пошшолар болалардан бўлса, жа ажойиб бўларди-да! Одам умрини ўйнаб-кулиб ўтказарди.

— Оббо, авлиё-ей! Оббо, авлиё-ей! — Ёнбошлаб ётган дадам ўрнидан туриб ўтиради. — Топган гапиц-гизни қаранг-а!

— Рост, тоға. — Йўлдош ака ўғлимни пастга тушириб, дадамнинг ёнига ўтиради, у томон энгашиб дил-дилдан гапиради: — Анови Кратер деган кожбахс ҳам... — У менга юзланади: — Шундайми, Америка пошшосининг оти Кратермиди?

— Йўқ, кратер — ойдаги доғлар...

— Ановининг оти-чи?— деб сўзимни бўлади Йўлдош ака.

— «Анови»нинг оти — Картер.

— Фарқи йўқ экан-ку, бошни айлантасан. Бу ҳам ердаги доғ-да. Ўша Кратер кожбахс ҳам тахтини бирорта болага бўшатиб берганида! Бола халқининг ирқию миллати йўқ, давлатининг чегараси ҳам бўлмайди. Лекин тоға, икки юз йил, уч юз йил яшардик-да...

Хаёлларим учиб кетади. Шунча кун машаққат чекиб, нур танлаб, ранг танлаб, мўйқалам учи

билан яратган портретим чиппакка чиқди. Йўлдош аканинг ҳозирги қиёфасини, юз-кўзларидаги маънони ифодалаш қудратига эга бўлган сўзлар, ранглар оламда йўқ. Эҳтимол, уни матога кўчириш учун эрталабки қуёш нури керакдир! «Авлиё! Авлиё!», деб хитоб қиламан ичимда ва қаердадир кўрган суратим эсимга тушади: ям-яшил майса ва ранг-баранг дала гулларига тиззасидан кўмилган қип-яланғоч болакай юз-кўзлари кулгидан яшнаб, икки қўлини ёзганча қуёшга талпиниб турибди. Миямга яна шундай фикр келади: Йўлдош аканинг портретини ишлашдан Одам Атонинг суратини чизиш осон. Ер, Қуёш ва қип-яланғоч Одам Ато! Эҳтимол, юзида, кўзларида оламнинг шип-шийдамлигидан ҳайратланиш ифодаси бўлар? Боринги, Момо Ҳавони кўрганида қувонсин ҳам. Унинг суратини чизиш осон! Аммо ҳозирги одамлар... Агар Одам Атони Ер бетида тасвирлаш лозим бўлса, Ерни ҳозирги одамларнинг юрагига сиғдириш керак. Унинг тебранишию ларзага келиши билан, бор қувончию ташвиши билан! Ҳа, Одам Атонинг суратини чизиш минг карра осон. У эндигина пайдо бўлган эди, бизнинг бугунги кунимизга етиб келиши учун эса миллион-миллион йилларни яшаб ўтиши, юзлаб асрларнинг юкини елкасига олиши керак. Унинг суратини чизиш осон. Аммо ҳозирги одамлар... Агар уларнинг бири Йўлдош ака бўлса... Авлиё у, авлиё!

БАЛИҚ ОВИ

Мен биринчи синфга қатнардим. Акам еттида ўқирди. Отам хўжалик мудури эди. Уйимизга тез-тез меҳмон келиб турарди. Ҳар сафар ҳар хил кишилар: ориқ, семиз, новча, пакана, мўйловли, мўйловсиз... Уларнинг кўпини танимасам-да, ўзимда йўқ севиниб кетардим. Чунки меҳмон келса, акам иккимиз, албатта, балиқ овига жўнардик. Қишлоғимизнинг кунботар томонида тўқай бўлиб, ҳали зовурлар қазилмаган, захоб сувлар қурилмаганди. Катта-кичик булоқларда, айниқса, Димариқда (димланиб оққани учун шундай дейиларди) балиқ мўл бўлар эди. Сув кўпайганда ҳатто тўқай ичидаги шолিপояларга ҳам балиқ чиқиб кетарди. Шанба-якшанбада бу ерга болалар тўлиб кетардики, ким қармоқ кўтарган, ким тўр судраган...

Мен акамнинг балиқ тутишини кўришга ишқибоз эдим. У балиқ овлашга уста эди. Тўрдаям, санчикдаям бир зумда бир пақирини илинтирарди. Ҳатто қўлдаям. Сув остига шўнғиб, балиқларни ўз камаридан тутиб чиқарди. Ҳеч нарсадан, илондан ҳам қўрқмасди. Илон кўрдими, тамом, уни думидан ушлаб айлантриб-айлантриб отиб юбормагунча кўнгли жойига тушмасди. Қирғоқда кулча бўлиб, мудраётган илонлар шарпамизни сезди дегунча жилиб қолишар ё ўзларини сувга уришарди.

Ўртоқларимнинг ҳаваси келар, мен керилиб, «аканг Қарағайнинг акаси шунақа», деб кўрагимга урардим. Болалар чувиллашиб акамнинг изидан эргашиб юришар, ундан илон ушлаб кўрсатишни сўраб, ялиниб-ёлворишарди. Акам кўпинча уларга йўқ демасди. Бундай вақтда болалар акамнинг қўлидаги илоннинг ҳавода доира ясаб, чириллаб айланишини узоқдан, бир-бирининг пинжиги киришганича, қўрқа-писа тамоша қилишарди. Илон ўттиз-қирқ қадам нарига шалошлаб тушгач, ўшаёққа чопишар, сулайиб ётган газанданинг ўлганига ишонч ҳосил қилишгандан сўнггина унга яқинлашишарди. Биронта юраклиси (у ҳам иложи борича ўзини орқароққа олиб) илоннинг думига ҳадиксираб қўл узатарди. Шундан кейин бошқалар, мен бир айлантрирай, мен бир ушлаб кўрай, деб талашиб кетишар, сўнгра мурасага келишиб, тўқай ўртасидаги кенг чимзор майдонда навбатма-навбат, ким узоққа отар ўйнардилар.

Акам уларга қўшилишимга рухсат бермасди. Бирпас ўксиниб турардим-у, акам саёз жойга, қуруқликка ирғитган зоғора балиқнинг жон ҳолатда сапчиб-сапчиб тутишини, сувнинг чуқурроқ ерига интилишини, тангаларининг офтобда ялт-юлт қилишини кўриб, аразни эсдан чиқарардим. Кейин акам тол ё юлғиндан кесиб берган илмоқли чивиққа балиқларни тизиб, шолипояларнинг энсиз полида лангарсиз дорбозлардай лапанглаб, акам қаёққа борса, орқасидан кўтариб юрардим. Кўп ўтмай болалар сувни шалошлатиб югуриб келишар ва яна хархашасини бошлашарди. Акам тағин илон қидириб кетар, лекин энди уни ушлаб, болаларни қувиб қоларди. Уларнинг ҳар ёққа тирақайлаб қочишини кўриб, қотиб-қотиб кулардим.

Ўшанақа пайтларда мен жуда яйраб кетардим. Шунинг учун ҳам меҳмоннинг қорасини кўришим билан ирғишлаб, похол ёядиган каттакон айри ёғочга ипдан тўқилган кичкинагина, бир кишилик тўр турадиган баланд сўрига чопардим. Акам бўлса, менга хўмрайиб, биқинимга секингина бир мушт туширар, такага ўхшаб ирғишлама, деб жеркиб берарди. Попугим пасайиб, кўзимни енгим билан ишқалаганча индамай уйнинг орқасига ўтиб, ўтириб олардим. Бирпасдан кейин акамнинг ўзи чақирарди:

— Ком! Тўрни ол, кетдик.

Тўрни елкамга ташлаб, акамнинг олдига тушардим.

Биламан, балиқ овлаш акамнинг жонига тегиб кетган. Шунинг учун эшикдан бегона товушни эшитса пешонаси тиришарди. Аммо, тўқайгача суст борарди-ю, сувга тушди дегунча ҳамма нарсани унутиб, ишга жон-жаҳди билан киришиб кетарди. У балиқни меҳмонларнинг сонига қараб тутар, чамасига етмагунча сувдан чиқмасди.

Меҳмонлар одатда учта-тўртта бўлиб келишарди.

Кўпинча уларни отам ўзи бошлаб кирар, бироқ отамнинг йўғида ҳам келишаверарди. Фақат бир киши ҳамиша отам билан келарди. Фақат шу одамгина менга ёқмасди. Гавдаси бесўнақай, ранги совуқ, чақчайган кўзларига қарашга юрагим дов бермасди. Мўйлови ҳам бошқаларникига ўхшамас: лабининг икки четида осилиб турарди. У менга доим ҳиссиз, дағал овозда: «Ҳа, Қоровой, юрипсанми», деб қўяр, пешанамга тушган калта, тартибсиз пат-сочимни қўйнинг жунини чамалаб кўргандай ғижимлаб, эркалаган бўларди. Бошим зирқираб, кўзларимдан ёш чиқиб кетай дерди. Лекин сир бой бермас, гапига ҳам жавоб қайтармай, ерга қараб тураверардим. Кейин у қизларнинг майда сочидай ингичка ўрилган ва учи боғичли қилиб тугилган, юлғин сопи йилтиллаб кетган қамчинини: «Ма!» деб узатарди. Мен уни айвон устунидаги михга илиб қўярдим. Балиқдан кейин палов ҳам ейилиб бўлгач, у мени чақирарди: «Қоровой, қани, қамчинни опке-чи». У панжалари орасидан сизиб тушаётган ёғни қамчин дастасига суртиб-суртиб, яна менга қайтариб бергач, кафтини чарм этигининг қўнжигга ишқалай бошларди. Сўнг товоққа чой қуярди-да, айлантириб-айлантириб бир кўтарарди ва хўрда ичгандай хўриллатиб, симириб юборарди. Ҳаммасидан ҳам унинг балиқ ейишини томоша қиладиган эди. У балиқни кўп ва жуда тез ер, бироқ кам нушхурт чиқарарди. Нима бало, қилтаноғини ҳам ютиб юборармикин, деб ҳайрон бўлардим.

Мен отамнинг ёнида ўтириб, унинг балиқни ошалаб ейишини ҳайрат билан кузатар, айрим хатти-ҳаракатларини кўрганимда бошимни отамнинг панасига эгиб, секин кулиб олардим. Кекирганида ҳиқилдоғи ўйнаб чиқар, учи ингичка ва узун мўйловлари балиқ қилтаноғига илашиб ҳадеб оғзига кириб кетар, у чайнашдан тўхтамаган ҳолда бош бармоғи билан чиқариб қўярди.

Дастурхонга фотиҳа ўқишгач, отам: «Қани, Комронбек!» дерди. Меҳмоннинг орқамдан: «Шу ўғлингиз эпчил, чаққон, улоққа тушадиган йигит бўлади-да», деганини эшитиб, қадамимни тезлатардим. Балиқхўр кишининг оти дарвозахонамизда турарди. Эгар қошига илинган қора, йилтироқ корзинкани бир сакрашда олиб, зум ўтмай отамга етказардим. Отам пиширилмасдан олиб қўйилган балиқларни қоғозга ўраб унга жойлаштирарди. Мен эсам қамчинни олиб, физилланмача отни дарвозахонадан кўчага етаклаб чиқардим.

Акамнинг-ку, уни кўришга кўзи йўқ эди-я, ҳатто опам ҳам: «Яна кепти балиқхўр киши», деб қўярди. Ўчоқ бошидан жилмайдиган онам хурсандми ё хафами — буни билолмасдим, тўғриси, энди эсласам, қизиқмаган эканман. Фақат бир марта опам ғудраниб тандирга ўт қўяётганида унинг: «Қовоғингни оч, Саломат, отанг сезиб қолса, ҳали ҳаммамизни қақшатади, у отангнинг хўжайинларидан», дегани қулоғимга чалинган.

«Балиқхўр» бизникига охирги сафар келганида тахминан эрта баҳор эди. Қаттиқ келган қишнинг ҳали заҳри кетмаганди. «Балиқхўр киши» биринчи марта кўпчилик билан келди. Шериклари ҳам ўзига ўхшаган қориндор-қориндор-у фақат мўйловлари йўқ эди, холос.

Отам меҳмонларни катта уйга жойлаштириб, тезда ҳаммамиз тиқилиб ўтирган даҳлизга қайтиб чиқдида паст овозда иш тақсимлай кетди:

— Онаси, дарров суюқ ошга урин, қўй ёғидан кўпроқ тўғрамчилаб, жазла. Саломат, баланд сўридаги узум, анордан олиб туш, қовунданам, эски чакмонга ўраб қўйганман. Кейин қўшнилардан қаттиқ топ, кўпроқ, ҳа, сарёғам. Бўла қол, оёғингни қўлингга ол. Комил, укангни бошла тўқайга. Мўлроқ тутиб келинглар. Судралмай илдамроқ қимирла.

Акам анграйиб отамга, кейин кўзларини мўлтиллаб онамга қаради.

— Шундай совуқда-я?.. — Онам акамдан кўз узмай, юрак ютиб, аммо журъатсизгина шундай деди.

— Ҳеч нарса қилмайди, тўрда овлашади. Атайлаб балиқхўрликка келишган. Қани, нонни опке, чойни тезлаштир! — Отам онамнинг олдида борди-да, унинг қулоғига бир нарсалар деб шивирлади. Бу гап онамга ёқмади шекилли, пешанасини тириштирди.

Акам ҳамон жойидан қимир этмас, кўзларини ўчоқда гувиллаб ёнаётган оловга қадаганча киприк қоқмай турарди. Ўша пайтда унинг хаёлидан нималар кечгани менга ҳозиргача қоронғи.

Катта уйга кириб кетаётган отам қўлини эшик тутқичига узатганча тўхтаб қолди, кифти оша акамга қаради ва анча силлиқлашган то-вушда: «Иссиқроқ кийинвол, ўғлим»... дедию нигоҳини тезда қайириб, шаҳд билан тутқичга ёпишди. Лекин ичкаридан эшикни оҳиста ва зич ёпди. Назаримда, у эшикка суяниб бир оз туриб қолгандай туюлди.

Човгумдан чойнакка қайноқ сув қуяётган онам: «Шу пайтда зарилаканми?.. Кимга нима қайғи... Сал кун илиганда келишсаям бўларди, тўқайга ўт тушиб, балиқ қирилиб кетмасди...» деб ғудранди. Кейин у бизга зўрлаб икки пиёладан иссиқ чой ичирди, қалин кийинтирди.

Тўғриси, шу пайтда балиқ овига менинг ҳам ҳеч боргим йўқ эди. Акам оёғига илашган тош-кесакларни жаҳл билан тепиб кетар, ўзича минғирлар, мен қунишганча унинг орқасидан индамай тўр судраб борардим.

Ариқларнинг бўйларида, марзаларда кўклам нишонаси — ялпизлар бодроқ-бодроқ бўлиб чиқа бошлаган, бақаларнинг «вақ-вақа»си авжида, чимзорлардаги кузда ўт қўйиб кўйдирилган ажриқларнинг томирларидан чиққан янги, кўм-кўк гиёҳлар ер бағридаги ҳаётнинг қайтадан жонланганидан далолат берарди. Сўппайган қовжироқ қамишлар изғиринли кўклам шамолида бир-бирига урилиб, нохуш овоз таратарди. Икки лаби кўкариб қолган Димариқ ҳали ҳеч ким ва ҳеч нима лойқалатиб улгурмагани учун тип-тиниқ, билинар-билинемас, майин чайқалиб ётарди. Сув остида онда-сонда майда-чуйда балиқлар кўзга ташланиб қоларди.

Акам Димариқнинг торроқ жойига тўр солди. Мен ариқнинг тепароғига бориб, узун калтак билан балиқларни ҳайдай бошладим. Сув бир зумда қоп-қора бўтанага айланди. Акам тўрни кўтарди. Ҳавода бир неча майда чавақ ялт-юлт этдию чўлп-чўлп қилиб сувга гушиб кетди. Қайтадан тўр солдик. Бу сафар иримиғаям биронта илинмади.

— Ҳали балиқлар камаридан чиқмапти, — деди акам тўнғиллаб.

— Энди нима бўлади?

— Нима бўларди, камарга тушаман-да.

— Совуғ-у ака, совқотмайсизми?

— Нима қиламан? Балиқ топиб бориш керак.

Акам отамнинг гапини икки қилмас, бошлаган ишини, албатта, охирига етказарди. «Фалон нарса битмай қолди» ё «йўқ экан» деганини билмайман. Бундай бўлишига отам йўл қўймасди ҳам.

Яна бир марта уриниб кўрганимиздан кейин акам тўрни қўриққа отиб юбориб, ечина бошлади. Акамга Димариқдаги, умуман, тўқайнинг ҳамма булоқ ва ариқлардаги балиқ камарлари беш қўлдай маълум эди. У ариқнинг чуқурроқ жойини, балиқнинг камарини мўлжаллаб шўнғиди. Сув тиниқ бўлгани учун унинг ҳаракатлари аниқ кўринарди. Тўғри бориб пўсти қолмаган, сув ялаб ўтаётган япаски тол тўнкаси остига қўл суқди. Амфибия одамдай сув остида ҳар замонда оёқларини силтаб, муаллақ ҳолда анча туриб қолди, кейин орқасига тисарилиб, сув бетига отилиб чиқди. Унинг икки қўлида бир ярим-икки қарич келадиган иккита зоғора балиқ типирчиларди. Акам балиқларни қирғоққа ирғитиб яна шўнғиди. Кейин яна... Афтидан, улгуржи балиқ топиб олганидан у ҳам ўзида йўқ хурсанд, совуқни ҳам унутган эди. У ҳар гал балиқни менга ташлаётиб «нечта бўлди» деб сўрарди-ю, лекин жавоб кутмай шўнғиб кетарди. Ўн бештага борганда акам сувдан чиқди. Бадани қорда ишқалангандай қип-қизариб кетган, дағ-дағ қалтирар, тишлари бир-бирига тегиб такилларди.

Уйга етгунча югургилаб келдик. Акам даҳлизга кирдию ўзини сандалга урди. Онам: «Бечора болам-эй», деб унинг юзларини, кўкраklarини, қўлларини ишқалади, иссиқ чой ичирди, устига якандозлардан ташлади, сандалга яна икки хокандоз чўғ содди. Акам совқотиб кетяпман, жунжикиб кетяпман, деб бир оз ётдию ухлаб қолди.

Балиқни опам иккаламиз айвонда тозалаб бериб турдик, онам қовуришга тушди. Отам тайёр бўлганини пешма-пеш ичкарига олиб кириб кетарди. Меҳмонлар жуда хурсанд: хохолашар, айниқса, «балиқхўр киши»нинг кулгиси момагулдирақдай уйнинг деразаларини зириллатиб юборарди.

— Бўронбекнинг ўғли қишда муз тешиб бўлсаям балиқ тутиб беради, демадимми сизларга!

— Отасининг ўғли-да! Мард, улфат одамнинг фарзандиям мард, улфат бўлиши керак-да!

— Ҳа, ҳамма гап отасида.

Қизиқ гап бўлмаса ҳам қийқириқ, кулги кўтарилди.

— Мана энди бундан бу ёғи балиқ сайли, — яна «балиқхўр киши»нинг овози эшитилди. — Қачон десанглар келаверамиз, хўжалик мудиримизни ҳаммиша эшиги очиқ.

Меҳмонлар қоронғи тушганда қўзғалишди Эшик тарақлаб очилиб, остонада «балиқхўр» кўринди. У чайқалиб кетишдан ўзини аранг тутиб турар, қулочини кериб, икки қўли билан эшик кесакиларидан маҳкам ушлаб олганди. Унинг пашша қўнса сирғалиб кетадиган силлиқ бошида тер ялтирар, гўштдор, қора юзлари чўғдай қизариб, кўзларининг оқи жигарранг тусга кира бошлаганди.

— Келин! Раҳмат... Аммо балиқни зўр қовурибсиз. Бу... биззи қаҳрамон кўринмайди?.. Ие, ухлаб қопти-да, ҳа, майли, дамани олсин...

У эҳтиёткорлик билан қадам ташлаб сандал ёнига келди. Энгашмоқчи бўлганди, азбаройи тўйиб кетганидан эгилолмади. Амаллаб қўлини акамнинг жағига етказиб, эркалаган бўлди.

— Шоввоз йигит, ботир йигит... Ўғилдан хўп берганда сизларга... Мана шу Комилбек бор деб келамизда биз... Яшаворсин, азамат. Балиқни зўридан тутибди. Маза қилдик...

Меҳмонлардан бири уни қўлтиғидан суяб ташқарига бошлади.

Бу пайтда онам ўчоқ оддида бошини хам қилганича юзини ярим яшириб турар, отам эса пиширмай олиб қўйилган балиқларни қора корзинкага жойлаш билан банд эди.

Меҳмонлар телва-тескари босишиб кўча томон юришди. Пичан еяётган отларини тимирскиланиб аранг ечишди-да, сувлиғини ҳам солмай эгарга ёпишишди.

От туёқларининг «тақа-туқ»и анчагача эшитилиб турди.

Қайтиб кирганимда уйнинг деразалари ланг очиқ, онам оғзини дока рўмол билан тўсиб олиб, дастурхонни йиғиштирарди.

— Комрон, манави савил қоғур шишаларни йўқот кўзимдан нарироққа! — деб қичқариб қолди у менга.

Хона димиқиб, папирос тутунлари шифтнинг тўсинлари орасида сийрак булутга ўхшаб сузиб юрар, тахир, ачимтир, қўланса таъмлар, балиқ ҳиди, нос иси аралаш-қуралаш бўлиб кетганди.

Уйни тозалаб бўлиб печкани қайтадан ёқдик-да, Унинг яқинига жой қилиб, акамни уйғотдик. Онам:

«Тур, тур ўғлим, ичкарига жой солиб қўйдим, иссиққина, кириб ёт», деб эланар, акам бўлса унинг гапларини эшитмагандай нуқул: «А, а, нима?»... дерди. Хуллас, уни бир амаллаб турғаздик. Лекин у карахт одамдай жойидан жилмас, қовоқларини зўр билан кериб очган кўзлари юмилиб кетарди. Онам унинг тирсагидан тутиб ичкарига бошлади. Акам ўринга кирдию устига кўрпани тортди. Онамнинг: «Чой ичиб олмайсанми, овқат есанг-чи», деган илтижолари жавобсиз қолди.

Отам меҳмонларни кузатиб қайтганида биз ҳаммамиз акамнинг бошида ўтирардик. Онам уни кўрдию тутоқиб кетди:

— Қайси гўрда қолдингиз? Йўқ ердан балиқ топиб сийлаганингизам етарди-ю, уйларигача обориб қўйдингизми?! Бола қийналиб кетди! Дўхтир топиб келиш керак!

Қамчинни этигига уриб келаётган отам таққа тўхтаб, онамга ғазаб билан тикилди, лекин кўзлари нурсизланиб ранги оқариб кетган эди. Кейин шитоб келиб акамнинг ёнига чўнқайиб, кафтини унинг манглайига қўйди.

— Комил! Комилжон!

Акам жавоб бермади. У қисқа, аммо тез-тез нафас оларди. Отам онамга юзланди:

— Овқат-повқат едимми?!

— Туз тотгани йўқ, болам шўрлик, — дея жавоб берди онам йиғламсираб.

Отам чиқиб кетди. Кўчада от туёқларининг тасир-тусири эшитилди.

Опам акамнинг оёқларини уқалаб, пиқиллаб йиғлар, онам эса унинг пешонасига оқ дуррачани қайта-қайта ҳўллаб босар, мен нима қилишимни билмай бир чеккада уларнинг хатти-ҳаракатини, онамнинг ҳолатини кузатиб ўтирардим. Онам ҳар замонда: «Вой, онагинанг ўргилсин-эй, вой томоғингга қилтанок тиқилгурлар-эй, бирор сафар балиқ емай кетишса нима қиларди-я, бадани ёняпти буни, қўлни куйдиради-я», дея уф тортар, акам бўлса ўзи билан ўзи овора бўлиб, иситма билан олишар, алахларди. У хаёлида нуқул менга гапирарди: «Комиш, топдим! Балиқнинг конини топдим! Икки қаричли сазан... Ол! Ушла, сувга тушиб кетмасин!.. Нечта бўлди?.. Ҳозир, ҳозир чиқаман...»

Қачон, қандай ухлаб қолганимни билмайман. Эрталаб турсам, акам энди тинчиб ором олаётган экан. Кечаси доктор келиб укол қилибди, хавфли эмас, сал совуқ ўтибди холос, деб кетибди. Чиндан ҳам акамнинг иситмаси пасайди, озроқ овқат еган ҳам бўлди. Лекин барибир алахсирайверди. Ҳаммамиз унинг атрофида парвона эдик. Айниқса, отам олдидан бир қадам ҳам жилмади, десам бўлади. Ўзи мажбурлаб озгина шолғом шўрва, иссиқ чой ичирди. Устини бирдай ўраб турди. Бир-икки марта киприкларидан нимадир йилтиллаганини кўриб қолдим. Ҳаммасидан ҳам опам иккимизни «сиз»лагани ғалати туюларди. Файрати терисига сиғмайдиган, чапдаст ва жангари одам бир кеча-кундузда чўкиб, хаста, синиқ қарияга айланиб қолди. Назаримда, бир соатда бир энлик этидан тушаётгандай эди.

Онам бўлса, кун бўйи қовоғини очмади. Ҳар замонда ўзича ғудраниб қўярди.

Акам кундузи тез-тез безовталаниб ётдию кечга бориб иситмаси яна кўтарилиб кетди. У ўқтин-ўқтин қалтираб-титраб кетар, лаблари пирпираб учиб-учиб қўяр, тилини чапиллатиб тамшанарди. Алахсираши кучайди. Узук-юлуқ гапларидан худди ниманидир қувалаётгандай, кимдандир нажот кутиб, мадад сўраётгандай бўларди. Ярим кечага борганда тинчиб ухлаб қолди. Шундан кейин биз ҳам ётдик.

Қаттиқ дод-войдан уйғониб кетдим. Онам билан опам акамнинг устига ётиб олишганича ҳўнграб йиғлашар, отам бир қўлида акамнинг жағини ушлаб, иккинчи қўли билан ҳадеб унинг қовоқларини ишқалар, «ҳиқ-ҳиқ» қилганида елкалари титрар, икки кўзидан шовуллаб ёш қуюларди. Мен аввалига ҳеч нарсага тушунмай анграйиб қараб қолдим. Кейин юрагим совуқ бир нарсани сезиб, акамнинг устига ўзимни ташладим. Мук тушганча, тушунибми-тушунмайми, узоқ йиғладим. Ўзимни тутолмас, нимадир мени йиғлашга мажбур қиларди. Лекин барибир бола эдим-да. Бир оздан сўнг акам эсимдан чиқди. Ҳовлимизга кираётган одамларнинг кўплигини кўриб оғзим очиларди. Ҳатто тўйимда ҳам бунча одам келганмас, деб ўйлардим ўзимча.

Отам гангиб қолгандай, ким гапирса ўшанинг оғзига Қарарди. У нуқул мени бағрига босар, ёнидан жилдирмасди.

Биз отам билан дарвозахонамизда турардик. Баъзилар отамни қучоқлаб йиғлашар, биров сўрашиб, бошқаси бош қимирлатганча индамай ҳовлига ўтиб кетарди.

Бир маҳал келаётганлар орасида «балиқхўр киши кўриниб қолди. Мен ҳозир сочимдан тортқилайди, деб ўзимни отамнинг орқасига яширдим. Агар қўл чўзадиган бўлса шартта қочиб кетаман деб мўлжаллаб турдим. Лекин у менга эътибор ҳам бермади. Ҳатто бошини ҳам кўтармасди. Отамнинг олдига келиб тўхтади-да, бир нималар деб пичирлади. Мен фақат «бандачилик-да, бандачилик...» деганини эшитдим. Ота тескари ўгирилди...

Ўшандан бери балиқни кўрсам сесканиб кетаман.

ОТА

Аслида мен моддиюнчиман. Аллоҳ таолога шак келтирган жойим йўқ, аммо... Биласизми, эсимни танигач, кечган умрим Русияда ўтган. Шу бепоён мамлакатда аввал номзодлик, кейин докторлик ишимни ҳимоя қилдим. Илмий раҳбарим кўп маърифатли олим эди, қатағон зулмининг борки ситамини бошидан кечирган, бу ҳам етмагандай аксилирсиятчи Лиценкога қарши чиққан ва яна қамалган, хуллас, турма иккинчи уйига айланган...

Кўргуликлар кўнглига ғубор солмаган шу кишининг ҳасратларини тинглаб ўтириб, гоҳ «Эй, қодир эгам, агар сен бор бўлсанг, бир девонаи машрабнинг бошига шунча кулфат солармидинг?!», деган пайтларим бўлган. Аммо бу — бошқа масала. Ўша кун — сизга қандай тушунтирсам экан — бир ҳужжат тўғрилаш керак эди, кун бўйи бўзчининг моксидайд идорама-идора югуриб, силлам қуриб уйга қайтдим. Кўнглим ғаш, ҳам бунинг устига ёмғир севалаб ўтган бўлса-да, ҳаво тунд, ирkit булутлар қалашиб ётар, хуллас, юракни эзиб юборадиган қандайдир аламангиз шом эди.

Уйга кириб чироқни ёқдим, лекин кўнглим ёришмади. Ўзимни жуда ёлғиз ҳам нотавон ҳис этдим, гўё ҳозир бир кори ҳол содир бўладигандек, одатда унча эътибор қилмайдиган қизчамга кўзим тушиб қолса, юрагим тўлиб кетади денг.

Ора-сира кишида шундай ҳолат бўлиб туради, шекилли?

Ахир, олим деган номим бор. Илм, ирсият деб бўғиқ лабораторияларда умрни ўтказдим, аммо оёқ остидан бир «ташвиш» чиқиб қолса, болаларимнинг кунига ярайдиган ҳеч вақо орттира олмадим. Нима, мен яшашга ноқобилманми? Топганим нега тирикчиликдан ортмайди? Одамлар қаёқдан топади? Орттиради? Қўша-қўша уйлар солади? Бунинг учун олчоқ бўлиш керакми? Қандай қилиб йўқни йўндирса бўлади? Болалар бўй етиб қолди, бирини узатиш, бошқа бирини уйлантириш, уйли-жойли қилиш керак. Аммо қандай қилиб?..

Бўғиқ овоз мени сескантириб юборди. Савилқолгур телефон шундоқ биқинимда турган экан, фарёд солган каби шундай зорландики...

...Ваҳмидан юрагим увишиб кетди.

— Алло-о?

— Ака, яхшимисиз? Уйдагилар тинчми? Янгам, сингиллар...

Укамнинг товуши қандайдир шикаста, ҳаяжон шундай силқиб турар эди. Юрагим баттар ҳапқирди. У йўталди. Отам анчадан буён дардга чалиниб юрган эди, шу менинг хаёлимдан ўтди, ҳар хил ўйларга бориб, ҳаяжондан бўғилганча:

— Тинчликми? — дея сўрадим.

У бўлса тагин йўталди, сўнг атай шундай қилаётгани сезилиб турган оҳангда:

— Тинчлик, тинчлик, — деди вазминлик билан чўзиб. — Шу-у... — яна унинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Нима гап? Тинчликми ўзи?

— Отам сизни сўраётган эдилар.

«Айтган эдим-а!» Муқаррар бошимга тушадиган юк бутун салобати билан босиб кела бошлади. Бояги чарчоғу ташвишлар унут бўла бошлаган эди, гарчи тақдирга тан берган бўлсам-да:

— Тузукми ўзлари? — дея сўрадим. Ва шу лаҳзанинг ўзида бунга ҳожат йўқлигини ҳис этдим.

— Тузук, тузук. Касалхонада. Шу-у...

— Мен ҳозир йўлга чиқаман.

— Уйдагилар яхшими, ишқилиб?

Нохуш хабарни етказган одам ўзини айбдордай ҳис қилади. Шундай ҳолатга тушганлиги

учун ҳам у нима деярини билмай кўнгил сўраётгани кундай равшан эди.

Индамай гўшакни жойига қўйдим.

Ўзимни тақдир суронига топшириб бўлган эдим, унинг оқимига итоатан ўрнимдан турдим-да, шоша-пиша соатга қарадим. Саккиз. Поезд жўнашига яна бир соатча вақт бор.

Ҳаётда шундай дамлар бўладики, ўзинг билан ўзинг бўлиб, на юрган йўлинг, на кўрган билганинг ёдда қолади. Поездда кетяпман-у, қани энди ўзимни қўлга олишга кучим етса. Бориб, қандай кўргуликнинг устидан чиқар эканман? Чиндан ҳам отам касалхонадами ёки?.. Ҳар қалай, тузук бўлмади. Оғир ётганлигини била туриб, бир кўнгил сўрай олмадим. Қишлоқдагилар-ку, майли, ҳатто отамнинг ўзи ҳам мени бадавлат, агар қўлини узатса, истаган жойига етади, деб ўйлайди. Ким қачонлардан буён пойтахтга олиб келишимни, шу соҳанинг пири бўлган мутахассисларга кўрсатишимни кутиб ётибди. Лекин мен ҳатто тил учида шундай қилай дея олмадим, ройиш билдириб, «хўп» деб қолса агар, уялиб қоламан деб чўчидим. Сизга ёлғон, ўзимга чин: шу ташвишни кўтара оладиган ҳолим йўқ эди. Мана, энди, худо кўрсатмасин, бирон гап бўлса, эл-юртнинг маломатига қолишим аниқ. Гарчи юзимга айтишмаса-да, «ўргилдим сенинг олимлигингдан!..» дея ичида таъна қиладиганлар йўқ эмас.

Мендан ойим ҳам хафа бўлса керак. Э, тавба! Қандай қилиб уларга «номим улўф бўлсаям, қўлим калта» дея оламан? Шу гапга биров ишонади деб ўйлайсизми?!

Ҳали қайтиб келгач, таомилга кўра маъракасини ўтказиш — дастурхон ёзиб юртга билдириш керак. Уйда эса сариқ чақа йўқ. Э, худо!..

Кимга бориб дод дейсан, ахир, Қаёққа борасан ўзингдан қочиб?!

Шундай аҳволга тушиб қолмай деб одамзод ўзини ўтга, сувга, тўрт томонга урар экан-да?!

Билмайман — қачон кўзим илинган, бир маҳал аллаким туртгандай бўлди, кўзимни очдим, қарасам, дипломатни тиззамга қўйиб, купе бурчагида омонатгина ўтирибман.

— Етиб кеддингиз,— деди вагоноға ҳорғин товўшда.

Темир зиналарни бир-бир босиб перронга тушдим. Ҳаво муздай экан, уйқум тамоми ўчиб кетди.

Осмоннинг кунчиқар тарафи хиёл ёришган, кўк юзида увада булутлар сузиб юрар, унда-бунда эса ойна синиғидай ялт-юлт этиб юлдузлар кўзга ташланар эди.

Кечагига нисбатан ҳаво пича юмшаган, намхуш йўлаклар, ёмғирда чайилган япроқдар кўнгилга таскин бағишлар эди.

Вокзалда бирон-бир танишни учратмагач, секин кўчага чиқдим. Тақдирга тан берган кишигина шундай хотиржамлик тўйиши мумкин. Фавқулудда сокин кўчани бир-бир босиб ўтдим-да, шифохонага элтувчи йўлга бурилдим. Ҳар ҳолда, шу ерда дейишган эди-ку менга. Бирон кори ҳол рўй берган бўлса, кутиб олиш учун, албатта, кимдир чиққан бўлар эди.

Шифохона дарвозасининг ранги ўчган, майишган бир тавақаси қия очиқ эди. Ичкари кирдим, девору иморатлар хийла чўкиб қолгандай бўлиб туюлди менга.

Хиёбон оралаб кетган торгина йўлак бўйлаб юрилса, дов-дарахт орасидан оқариб кўринаётган пастқам бинога. олиб борар эди. Отам чиндан ҳам шу ерда, юрак касалликлари бўлимида ётган экан, укамнинг айтишича, инфаркка дучор бўлибди у.

Қишлоққа ўтмай, тўғри шу ерга келишимни олдиндан билгандай укам даҳлизга чиқиб турган экан. Мени кўриб, ҳорғин чехрасида ачинишми, ҳар қалай, кўнгли бўшаб кетганлигини ошкор этувчи бир ифода акс этди.

— Келинг, ака, сизга сездирмай қўя қолайлик, деган эдим, бўлмади. Етти кундан буён на кўзини очади, на туз тотади. Оғзига сув томизиб ўтирибмиз...

— Нима, кеча хийла оғирлашдимми? — дея сўрадим жонсараклик билан.

— Ҳа. Шу...

Шоша-пиша у қўл учида ишора қилган эшикни очиб, ичкари кирдим. Бир ўриндиқ аранг сиғадиган торгина бўлма. Шўрлик отам ўнг биқинига ёнбошла-ганча булк этмай ётар, бир сиқимгина бўлиб қолган эди у.

Укам одоб юзасидан: «Сиз йўл юриб келгансиз, ҳозир уйга боринг, пича дам олинг, эрталаб гаплашармиз, ака», деди. Бироқ мен унамадим, «Яхшиси, сен бор, дамингни ол, ахир, мен ҳам бир фарзандман-ку, отамнинг бош учида пича ўтирай», дедим. У кетгач, оқиш курсини олдим-да, ўтирдим.

Гўё тегирмон тоши елкамдан босиб турар эди.

Мана, отам — дунёга келишимга сабабчи бўлган, оқ ювиб, оқ тараган, папалаб ўстирган отам...

Туйғуларнинг табиатига тушуниш қийин, гарчи волидаи мухтараманг, падари бузрукворинг сени деб жонидан кечса-да, кўзлари йўлингда нигорон бўлса-да, фарзандингчалик жонинг ачишмайди уларга. Эҳтимол, ҳаётнинг абадийлигини таъминловчи синоат шундадир. Мана, отам, у ҳақда жиддийроқ ўйлаб кўрсин дебми, ҳаёт ниҳоят мени унга рўбарў қилди: у бир сиқимгина бўлиб шундоқ менинг қаршимда, тўшақда михланиб ётибди, лабларидан қон қочган, заъфарон юзларида оғриқ изими ёхуд бир нимадан норозиликми... тошдай қотган.

Мен энди эсимни таниган пайтларда у киши «Иж-юпитер» мотоциклини миниб, тонг бўзармай ишга кетар эди. Қай маҳал ишдан қайтишини билмасдик ҳам. Фақат бозор кунларигина тоқларнинг тагини юмшатаётганида, беда ғарамлаётганида кўриб қолар эдик. Кейин — мен пича улғайгач, ширин уйқумни бузиб салқин сахарда уйғотишлари ёдимда қолган. Ота-бола жунжикиб ётган далани кесиб ўтиб, тутзорга бориб ипак қурти учун барг кесар эдик. Мактабга жўнаш вақти бўлгунга қадар отам бир-икки тутни каллақлар, мен эса узун-узун шохларни олдимга ўнгариб, эшақда уйга ташир эдим. Эшақда мулгиб келар эканман, мактабга ўтиб кетаётган беғам, беташвиш болаларга шундай ҳавасим келар эдики, шундай ҳавасим келар эдики...

Ҳаёт бир марта имкон берган менга, у ҳам бўлса— ўқиш. Шунда қандай бўлмасин, албатта, институтга кираман, тирикчилик ташвиши бош устингда тегирмон тошидай айланадиган бу муҳитдан ситилиб чиқиб кетаман, деб кўнглимга тукканман. Шаҳарга келгач, кириш имтиҳонларидан ўтдим, аммо мандатда илинишга кўзим етмади. Шунда бир имдод тилаб, отамга телеграмма жўнатдим. Ёдимда, ўшанда у биз ижарада турадиган хилват кулбани топиб келган, тагин сигирни сотиб, пулини белбоққа тутиб олибди. Эгасига топиб бераман шуни, нима бўлса ҳам сен ўқишга кир, деб роса сарсон бўлган. Ахийри, сўриб ташланган узумдай шалвираб қишлоққа қайтган. Ўшанда кузатиб қўяй деб вокзалга чиқиб борган эдим, отам шўрлик перронда турибди-ю, худди ҳозиргидек бир ҳовучгина бўлиб қолган, бир айб иш қилиб қўйган каби сира кўзимга қарай олмайди, ниҳоят, поезднинг жўнаши маълум қилинди, шунда у терс бурилиб нари кетди. Отамнинг бошқа бировлар каби уддабурон эмаслигидан ёзғириб турганимда ёғим дастрўмолини чиқариб, кўз ёшини артганини илғаб қолганман...

Кейин — номзодлик ишимни ҳимоя қилган куним гарчи қарзга ботиб бўлса-да, қўй етаклаб, икки яшик ичимлик олиб укам билан кириб келган: келин туширганида бўсағага довур сочқи сочиб борган... сўнг бор шаҳарга тушганида «дахлизинг яланғоч экан-ку, болам», дея чиқиб, тўшанғич олиб келган, шулар бир-бир хаёлимдан кечди.

Мен эса у кишига ҳатто гугурт чўпи олиб беришга ҳам жазм қилмаганман, лоақал кўнгли учун...

Шу тобда дил-дилдан иқрор эдимки, гап пулда эмас. Шунча маърака-маврид ўтаяпти. Бизникида ўтмасдан қолмас. Худога шукр, бешта укам бор, улар бир томонини кўтаради, қариндош-уруғ, овул-ҳамсоя дегандай, аммо... нега биз бунчалар қунтсизмиз? Дийдамиз қотиб кетган? Нега?

Э, худо, нечун бандаларингни бунчалар турфа яратгансан? Дунёга келиб, шу одам нима ёруғлик кўрди ўзи? Бизнинг ташвишлардан ортиб, қишлоқдан икки қадам нарига чиқдимми сира? Истироҳат қилдимми, ахир? Боёқишнинг қўлини нега бунча калта яратдинг ва яна нега мени бу танг кўйибадга гирифтор этдинг? «Ахир, катта ўғлим шундай олим бўлса, бировдан кам жойи бўлмаса, мени — ўз отасини пойтахтга элтиб, дўхтирларга кўрсатмади-я, лоақал бир

марта даволатмади-я!» деган армонда кетмайдими энди, эй, худо?!

Мунчалар тангу тор этмасанг?! Сендан нима кетди, ахир, тагин тўрт кунлик умр берсанг-чи шу бан-дангга, жиндай ҳаловат туйсин, набираларининг ҳузурини кўрсин, эй, қодир эгам!..

Отам дафъатан чап кўзини очди, сўнг ўнг киприклари ҳам секин ажралдилар ва, у ниҳоят, кўзларини очиб, ҳайрон бўлган, танишга қийналаётган каби чи-мирилиб менга термулди.

— Абдухолиқ?! Ўғлим, келдингми?!

Ноқулай аҳволда узоқ ётиб қолган кишидай имҳ-имҳлаб секин ўрнидан кўзғалди, «сиз кимира этманг, ота, мен ҳозир...» дея қилган илтижойимга ҳам қарамай тўшакдан турди-да, мени бағрига олди.

Бир-биримизга суянишиб даҳлизга чиқдик.

— «Эй, қодир эгам, ўзингга шукр»— дея ҳамд айтар, кўз ёшларим юзимни куйдириб ювиб тушар эди.

— Ота, — дедим мен ниҳоят бўғзимга тиқилган йиғини ютиб. — Атай сизни олиб кетгани келдим.

Тошкентда кучли дўхтирлар бор, агар, хўп десангиз сизни олиб бориб уларга кўрсатаман, ўзлари даволашади.

Ниятимни англаб етмагандай отам менга пича ҳайрон қараб турди, сўнг:

— Э, болам! — деди ҳорғин ва ҳолсиз овозда. — Ниманиям билар эдинг сен? Дўхтиринг у дейди, бу дейди, нина санчади. Улар жонимни қийнаб санчган нинаси сенинг бир дийдорингчалик бўлармиди, ахир?!

Дафъатан нима деяримни билмай қолдим. Тагин ҳар хил ўю андиша хаёлимни банд этди.

— Қишлоқдагилар айтмайдими, ахир, «Отасини мундай дўхтирларга кўрсатмади ҳам», деб?..

«Кўявер» деган каби отам беҳол қўл силтади. Кейин жуда паст, жуда хаста овозда:

— Энди обкириб мени ётқиз, — деди, — чарчадим. Ўзинг қишлоққа бор, бир улов топ, кейин келиб мени бу ердан олиб кет. Дўхтирхонада нима бор, болам? Куним битган бўлса, уйимда — невараларимнинг олдида — одамга ўхшаб мунда-ай оёғимни узати-иб ўлай...

Жуда ғалати ҳолатга тушиб қолган эдим. Бир дўстимнинг депутатликка номзоди қўйилганидаги можаролар хаёлимдан кечди, ўшанда у рост гап айтиб, ҳеч кимнинг ишончига кира олмаган, кейин қарсиллатиб катта-катта ваъдалар берган, «шунда одамларнинг ҳовлиқишини кўрсанг, — деган эди у. — Аслида уларга шу керак!» Отам-ку бўладиган гапни айтди, лекин мен шу тобда одамларнинг кўзича, «пойтахтга олиб кетаман!» деб анча-мунча тихирлик қилсам бўлар эди, аммо бунга журъат сезмадим...

ҲАЙКАЛ

Ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига кирмаган, аслида, кўзни сал каттароқ очиб қараса, ҳар қандай одам кўра оладиган оддий, айна пайтда ғаройиб воқеа содир бўлган шаҳарнинг боду ҳавоси, мева-чеваси ва бошқа майда-чуйдаси ҳақида меҳмон иримига бўлсада бир оғиз сўз айтмаганди. У фақат шаҳар ўртасидан ўтадиган, бир вақтлар суви зилолдай бўлган дарёнинг эндиликда чиқиндиларга тўлиб-тошиб, бўтанага айланиб, тупроқ қалъадаги девдай тўлғаниб оқиб ётишини ўз ҳикоясига қистириб ўтганди.

Шаҳарда аҳоли ғиж-бижмиш.

Баъзилар, уларнинг жуда-жуда иноқ яшашларини айтишармиш; баъзилар эса аксинча гап тарқатишарканки, осмондан тушиб, ердан чиққандек кўпайишиб кетган одамларнинг бир-бирларини кўришга кўзлари, отишга ўқлари йўқ, дейишаркан. Ҳарҳолда, бу юримсак гапларнинг қай бири тўғри-ю, қай бири бўҳтонлигини ажрим қилиш бўтана сувни кўриб тургандай осон иш эмас экан.

Ўша шаҳарнинг ёшу қариси — етти яшардан етмиш яшаргача қурама оломон яқинда улкан бир анжуманга уюшқоқлик билан қатнашибдилар.

Ҳа-а, битикларда айнан шундай деб, «уюшқоқлик билан» деб ёзилибди.

Шундан сўнг аҳолининг бир-бирлари билан ит-мушук эмас, балки оға-ини эканликлари, қадрдонликла-ри ойдек равшанлашибди.

Анжуман!

Уюшқоқлигу иноқлик!

Ана шундай улўғвор ҳодисаларнинг бири иккинчисини тўлдириб кетаверади.

Хуллас, дарёнинг ўнг соҳилида эндигина битта яримта осмонўпар уйлар, жамоат бинолари қурилаётганда, яъни обод қилинаётганда, бир ажойиб калладан бир ажойиб фикр чиқиб қолибди...

Ана шундай дамларда одамнинг эртаққаям ишонгиси келиб кетади!

Бироқ ўша шаҳардан бир бозорчи Турдиқул яшайдиган шаҳарнинг бозорига бориб қолиб, бунинг эртақ эмас, айнан ҳақиқат эканлигини жиддий тарзда туриб айтди.

Ўз қулоғим билан эшитиб, ишондим.

Турдиқул яшайдиган шаҳарнинг бозорига борганмисиз?!

Вой-бў! Етти иқлим бозорчиси йиғилиб шу ерга келади-ку!

Мол бозори, сомон бозори, дўппи бозори, қатик бозори, қовун бозори... — ҳаммаси алоҳида-алоҳида.

Тери бозориям бор.

Турдиқулнинг дўконида одамнинг терисидан бўлак барча жонзотнинг териси топилади.

— Одамнинг териси бошқа жойларда, махсус дўконларда шилиниб, қуритилади, — дея ҳазил-ҳазул қилади Турдиқул.

Турдиқулнинг дўкони ҳаммиша гавжум.

Биров бирон нарса харид қиладими-қилмайдими — фарқсиз, кириб келиб, беш-олти киши сиғадиган харракка ўтириб олади. Негаки, терифурушнинг узоқ-узоқ юртлардан йўқлаб келадиган ошнолари бисёр. Улар шунчалик кўп нарсаларни билишадими, эшитиб ёқангни тутамлайсан, тавба, тарвуздай бир каллага шунча гап сиғадими-я, дея ҳайрон қоласан.

Ҳалиги шаҳардан келган бозорчиам Турдиқулнинг дўконида чой ичиб ўтириб, не хаёлда, бирданига бир каллалик одамнинг фикри билан дарёнинг ўнг соҳилига, бутун шаҳарга кўринадиган тепаликка жуда ҳайбатли ҳайкал ўрнатилганини айтиб қолди.

— Неча йилда қуришди? — деб сўради Турдиқулнинг сомонфуруш ошнаси.

— Икки йилми-уч йилми, ишқилиб шунақа-да! — деди меҳмон.

— Бўйи ҳам анча бордир-а? — сўради яна кимдир.

— Икки-уч йилда қурилганидан кейин анча бўлади-да! — дея меҳмоннинг ўрнига жавоб қайтарди Турдиқул, шуниям билмайсанми, дегандек қилиб.

— Мунча баланд, катта ҳайкал нимага керак экан-а? — деди хаёлга чўмиб қолган чархчи.

— Муҳофаза, хаспўшлаш учун, — дедим мен. Лекин, жавобимга ҳеч ким тушунмади чамаси, ёинки тушунишса ҳам ўзларини овсарликка олиб туришдими — миқ этишмади. Хижолат тортиб, ўша саволга иккинчи жавобни ҳам қойиллатдим:

— Баъзи қушлар осмонда қанот қоқиб чарчашганда ана шунақа баланд ҳайкалларнинг бошига қўниб дам олишади!..

— Сафсата! — деди Турдиқул шартта, юзингда кўзинг борми, демай.

— Сафсата! — қўшилишди харракда ўтирганлар ҳам.

Шундан сўнг суҳбатга ҳуда-беҳуда қўшилиб кетавермай, жим-дим, ўтиришга мажбур бўлдим.

Турдиқулни танишининг сўзига қараганда, ҳайкалнинг остидаги анча-мунча ер кўкаламзорлаштирилибди. У, аниқроқ қилиб, беш-олтита оёқялангга ҳовли-жой бўладиган ер эди, деди. Мен ичимда унинг сўнги гапига эътироз билдирдим, ташимга чиқарай десам, Турдиқул дўконидан чиқариб юборишдан ҳам тоймайди. Ахир ҳайкал ўз номи билан ҳайкал-да! Беш-олтита ялангоёқ бундан кейин ҳам уй-жойсиз кунини ўтказар, шунча вақтлардан бери бошида бошпанаси бормиди — бирор ери камайиб қолгани йўқ!

Чалғимайлик.

...Кўкаламзорлаштирилибди, фавворалар қурилибди, турфа гуллар экишибди. Ахийри, унинг очилиш куни етиб келибди. Бу нақ байрамга айланиб кетаёзибди. Кўкси ордену медалларга тўла таниқли-таниқли одамлар сўзга чиқишибди.

— Бу тунж ҳайкал асрлар оша ҳам тураверади! — дебди таниқли одамлардан бири.

— Лекин орадан икки-уч кун ўтгач ҳайкалнинг устига мато ташлаб ёпиб қўйишди, — деди меҳмон.

— Ие, нега? — чойнакнинг қопқоғини ушлаганча қотиб қолди Турдиқул.

— Йе, нега? — бошқаларнинг ҳам ҳайратларининг чеки йўқ эди.

Меҳмон пиёладаги чойдан бир ҳўплаб айтайми-айтмайми, дегандек кўзларини қисиброқ бир зум ўйланқираб турди.

— Э, айтаверинг! — қисталанг қилди Турдиқул.

— Э, айтаверинг! — чувиллашди харракдагилар ҳам. Меҳмон, нимаики бўлса — бўлди, дегандек шарт қўл силтаб, сўзида давом этди:

— Ҳайкалнинг чап қўли кўксига қовуштирилган, у ўнг қўлини чўзиб кунботар тарафга ишора қилиб турарди.

— Нима бўпти? — сўради Турдиқул. Бошқалар ҳам шовқин солишди:

— Нима бўпти?

— Ҳайкал ўнг қўли билан ишора қилиб турган тарафда ўттиз йилдан буён аёллар қамоқхонаси бор экан. Бу қамоқхонани илгари ҳеч ким билмаскан, ҳайкал баҳонасида каттаю кичикка аён бўлиб қолди. Битта-яримтаси, бай-бай, бу маҳобатли, зўр ҳайкал экан-да, хўш, қаёққа ишора қиляпти, деб сўрагудек бўлса, бошқаси, аёллар қамоқхонасига-да, дея кесатарди.

— Э-ҳа!.. — хитоб қилди Турдиқул.

— Э-ҳа! — хитоб қилишди бошқалар.

Ана шу биргина «Э-ҳа!» да оламжаҳон маъно яширинганлиги сизга аёндр.

— Кунлар ўтаверарди, — давом этди меҳмон. — Ҳайкалтарошлар ҳайкални чодирга ўриб олиб нимаики қилишса қилиб ётишибди. Баъзи одамлар, энди қамоқхонани ёпишармиш, аёлларни уй-ўйларига қўйиб юборишармиш, боринглар, рўзфорларингга қараб, болаларингни

эмизи-и-иб, жимгина ўтиринглар, сизларгаям, бизгаям уят бўлиб кетди, дейишармишу ҳайкални сўнгра очишармиш, дейишса; баъзилар, аксинча, фикр юритиб, ҳайкални таг-туғи билан қўпориб, мунда-ай муносиброқ жойга олиб кетишармиш, дейишгача боришди.

Бироқ қамоқхонани тарқатишни ҳам, мунда-ай муносиброқ жой топишнинг ҳам иложи бўлмаган ше-килли, орадан анча вақт ўтгач, ҳайкалнинг ўнг қўлини кўксига қовуштиришиб, чап қўлини кунчиқар тарафга узатиб қўйишди.

— Ҳа-а, тузук, — енгил нафас олди Турдиқул.

— Ҳақиқат бор экан-ку! — тотли хўрсинишди бошқалар.

Уларнинг бу кайфияти узоққа бормади.

— Икки-уч кундан сўнг ҳайкалнинг устига яна мато ташлаб ёпиб қўйишди, — деди меҳмон.

— Ие, нега? — Турдиқулнинг оғзи очилиб қолди.

— Ие, нега? — бошқаларники ҳам шундай бўлди.

— Ҳайкалнинг чап қўли ишора қилиб турган жойда ўттиз йилдан буён эркаклар қамоқхонаси бор экан. Бу қамоқхонадан ҳам шаҳар аҳли беҳабар экан, эшитиб, барчанинг танига титроқ кирди. Эмишки, бу ерда ашаддий каллакесарлар ётишармиш, битта-яримтаси қочиб чиққудек бўлса, ҳамманинг шўрига шўрва тўкилармиш; эмишки, улар ўша ердан туриб ҳам ҳукуматга сўзини ўтказа олишармиш, катталарнинг сир-асрорларини билишармиш... Ваҳима!

Турдиқул таассуф-ла бош чайқади. Таассуф-ла бош чайқашди қолганлар ҳам.

— Куз ўтди, қиш ўтди, айна авжи баҳорда ҳайкалнинг устидаги матони тантанасиз, мусиқасиз, баайни тобутпўшни олгандай олишди, — деди меҳмон ҳам маъюс тортиб қолган ҳолда. — Энди унинг ўнг қўли тўғрига, баайни ойдин йўлларни кўрсатаётгандек узатиб қўйилган, чап қўли эса кўксига қовуштирилганди.

Ерга кириб кетай деб ўтирган Турдиқул қаддини тиклади.

Харрақдагилар ҳам елкаларини кўтаришди.

— Хайрият-э! — чуқур нафас олди Турдиқул.

— Хайрият-э! — чуқур нафас олишди бошқалар.

— Аммо роппа-роса бир ҳафтадан сўнг ҳайкалнинг устига яна мато ташлаб ёпиб қўйишди.

— Ие, нега? — Турдиқул ғабланганидан ўрнидан туриб кетаёзди,; кўзларидан нафрат сачради, беихтиёр мушт тугиб, хаёлан нималарнидир чилпарчин қилгиси, кимларнингдир қулоғи остида шавла қайнатгиси келди.

— Ие, нега? — бошқаларнинг ҳам кўзларини пахтаси чиқиб кетаёзди.

— Дарёнинг чап соҳилида ўн қаватли меҳмонхона бор эди, — меҳмон совиб қолган чойдан хўплаб, қуруқшаган томоғини хўллаб олди. — Ўша меҳмонхонада ўша кунлари фоҳишабозлик, ўғрилиқ авжига чиқиб, кимлар бедаво дардларга йўлиққан, кимлар шир яланғоч қолган, ҳаммаёқни шов-шув, миш-миш тутганди. Меҳмонхона ходимларининг кўпчилигини ҳайкал чап ва ўнг қўллари билан кўрсатган жойларга жўнатишганди. Маҳобатли, зўр, ўзиям соф тунж ҳайкалнинг олдинга чўзилган тунж қўли ўша меҳмонхонани кўрса-тиб турарди!..

Турдиқул адои тамом бўлди. Ранги бўзариб:

— Уҳ-ҳ! — деди-ю, дам бошига, дам тиззасига муштлайверди.

Бошқалар ҳам адои тамом бўлишди. Ранглари бўзариб:

— Уҳ-ҳ! — дейишди-ю, дам бошларига, дам тиззаларига муштлайверишди.

— Шундан сўнг ҳайкалнинг қўлини қаёққа қаратиб қўйилишини аҳолининг ўзи ҳал қиладиган бўлди, — деди меҳмон.— Одамлар гуррос-гуррос бўлиб келаверишди. Кейин таклифлар, муҳокама-мунозаралар бошланиб кетди. Биров ундай деди, биров бундай деди. Биров орқа томонни кўрсатади—уёқдан ҳам бир чатоғи чиқиб турибди; биров алланечанчи градусдаги бурчакни таклиф қилади — кўп ўтмай рад этилади.

— Бир қўлини кўксига қовуштириб, иккинчисини осмонга узатиб қўйиш керак! — дея бақирди оломон орасидан кимдир.

— Маъқул, маъқул! — деган хитоблар янгради.

— Осмон тоза, қаранглар, ҳозир булут ҳам йўқ!

— У ёққа меҳмонхона ҳам қуриб бўлмайди!

— Қамоқхона ҳам қўриб бўлмайди!

— Яшасин осмон!

— Осмонга тасаннолар!

Худди шу маҳал яна бир бақироқ аллақайси гўрдан чиқиб келиб:

— Халойиқ, тавба денглар, осмонда худо бор-ку!— деб бақирди.

Оломон бир чайқалиб тушгач, жимлик чўкди. Ахир даҳрийнинг ҳайкали худони кўрсатиб турса... Йўқ!

— Ишонманглар, худо йўқ у ерда! — сукунатни бузишга журъат этди кимдир.

Оломон гувлади.

— Худо бўлмаса ҳайкалнинг қўли нимани кўрсатади, ахир? — бақирди яна ҳалиги бақироқ.

Оломон орасидан:

— Ҳа-а, нимани кўрсатади? Нимани?! — деган товушлар чиқа бошлади.

— Иккала қўлиниям елкасидан узиб ташлаш керак!— деди яна кимдир ва шу заҳотиёқ қаршиликка учради:

— Ҳайкалда гуноҳ йўқ!..

Меҳмон узоқ тин олди. Турдиқул ҳам, харракдагилар ҳам бошларини солинқиратиб ўтиришарди.

Чархчи бир-икки гапни айлантриб, мавзуни ўзгартирмоқчи бўлганди, барибир, суҳбат қовушмади.

Ҳайкал воқеасини айтиб берган киши Турдиқулнинг дўконига тез-тез келиб турарди, негадир кейин-кейин умуман кўринмай кетди. Турдиқул ҳам анча ўзини олдириб қўйди. Рангу рўйи синикди. Бу хафалиқданми, бошқа нарсаданми — билолмадим. У негадир дўконининг кўрки бўлган харракни ташқарига улоқтириб, бу ҳам етмагандай, болта билан майдалаб ташлади.

1990 йил.

ОҚТЎШ

Бостирма остида катта, қора ит олдинги оёғига жағини қўйганча ётибди. Унинг думи ва қулоқлари кесик. Тумшуғининг учи товуқлар титавериб майинлашиб кетган тупроққа ботган. Қўзлари ярим юмиқ, гўё каттароқ очишга мажоли йўқ.

Ит кўринишдан ҳорғин, бепарво бўлса-да, тийрак қарайди. Унинг бутун диққати ҳашарчиларнинг айвондаги пойабзалларида. Пойабзаллар бор-йўғи тўртта: пойлари доимо оғиб турадиган, қўнжиси калта этик, боғичсиз икки жуфт туфли ва челак ёнидаги кэда. Булар итга бегона. Унга қарашлилари уч жуфт калиш. Калишлар ҳозир айвонда йўқ. Тонг-саҳар тарқалишади. Биринчи бўлиб Бека кигиздан патак солинганини сигир томонга судрайди. Қиз янги калишни оёғига илиб, пахтазорга жўнайди. Учи салгина йиртилиб, қизғиш латтаси чиқиб қолган калишни эса Хўжайин хирмонга кийиб кетади.

Хўжайин аввал далага этик киярди. Оёғи шишиб кетиб калиш киядиган бўлди. Этиги улкан эди, қўнжилари узун, кенг эди. Ит кучуклигида болалардан қочиб, ана шу этик ичида неча марталаб жон сақдаган. У пайтларда итнинг кўксидаги оқи билинмасди. Юнглари ҳозиргидек тимқора эмас, қизғиш, мушукникидек майин эди. Болалар тортқилашганида юлиниб ҳам кетарди. Думи билан қулоқлари бус-бутун эди.

Кейинчалик қирқишиб... ўзига егизишган.

Хўжайин калиш киядиган бўлгач, этикка биров қарамади. Анча маҳал чанг босиб ётди, сўнгра қаёққадир ғойиб бўлди. Бу қутилмаганда юз берди. Ит айвонга чиққанида, этикнинг туравериш из бўлиб қолган ўрнига кўзи тушди. Шундагина этикнинг йўқолганини сизди. Искани, аммо қаерга олиб кетилганини билмади. Нарса ердан кўтарилдими, қайта ерга тушмаса, тамом, ҳидини топиш қийин.

Шу-шу айвонда уч жуфт калиш қолди. Ҳашарчиларнинг пойабзаллари булар сафига яқинда кўшилган. Ўша куни ит қўнимини йўқотди. Қанча оёқ-кийим кўпайса итга шунча яхши. Ахир, уйга кириб кетганлардан қоладиган бирдан-бир нишона шулар. Шулар ёлғизликни билинтирмайди. Бироқ ҳашарчиларнинг пойабзаллари дастлабки кунларданок пала-партиш ечиладиган, ҳатто ичкарига кириб кетадиган. бўлди. Гоҳида қўнжиси калта этик билан кэда калишлар устига чиқиб қолади. Бу — итнинг ғашига тегади.

Оқтўш, Оқтўш бўлгандан бери уларникига не-не пойабзаллар келиб кетмади. Лекин ҳеч қайсиси буларчалик кўп турилмаган, бетартиб бўлмаган. Бундай меҳмонларнинг уларникига биринчи бор қўниши...

— Оқтўш!

Ит Беканинг овозини эшитиб, сапчиб ўрнидан турди. Бутун гавдаси билан силкиниб, юнгига ёпишган тупроқ қуйқарини туширди-да, эчкиникидек бўлиб қолган думини ликиллатиб югурди.

Бека тандирдан узиб ташлаган куйик нон иссиқ эди. Оқтўш бирданига оғзига ололмай норози вингиллади. Нон ҳиди иштаҳани қўзғаб шоширди. У оғзи куйганига ҳам кўникди. Бир-икки ерга тушириб бўлса-да, бостирма остига олиб келди. Остига яримта фишт қўйилган устун ёнига ташлаб, курсиллатиб ея бошлади.

Ит оч эди. Тонгда қизни пахтазорга кузатиб келгандан кейин ҳам туз тотмаганди. Одатда йўлдан нимадир топиларди. Айниқса, ҳашарчилар келгандан буё гўшт, суяклар, чала ейилган нон бурдалари учраб турарди. Бу гал ҳеч нарса йўлиқмади.

Оқтўш нонни еб битиргач, яланди, у ёқ-бу ёғ яна умидвор қаради. Кўзга илинадиган бирор нарса йўқ. Ноилож турди, олдинги оёқларига тираниб ўзи керишди. Устига шифер ёпилган уйчаси олдидаги ялоғига қаради. Қуп-қуруқ. Яна яланди ва чанқоғини бостириш учун тункадан ясалган товуқлар сувдони томон лўкиллаб кетди.

Ит идишдан бош кўтараётганда маккажўхориси йиғиб олинган томорқадан нимадир

ярақлади. Ит зудлик билан у ерда ҳозир бўлди. Бўш шишани кўриб, бўшашди. Лекин бари бир ҳидлади. Бадбўй ҳиддан кўнгли ағдарилиб, бостирмага қайтди.

Ит нима ялтираб кўринса, албатта, ўша ерга боради. У қачонлардир чала ейилган консерва топиб олган Ўша-ўша ялтироқ нарсаларни консерва фараз қилади! Томатли балиқларнинг мазасини тўйиб бораверади! ҳидлайверади.

Оқтўш олдин бундай нарсаларнинг ҳидини ҳам билмасди. Хонадоннинг бисотини тинчгина кўриқлаб юрарди. Овқатни эгаларининг кўлидан ерди. Ўзга кўлга қарагулик қилмаган. Ҳаммаси ҳашарчилар келгандан кейин бошланди. Булар келди-ю. Хўжайин ҳам, хўжаликнинг тутуми ҳам ўзгарди. Тоза турадиган ҳовлида сигарет қолдиқлари, бўшаган шишалар, консерва қутилари пайдо бўла бошлади. Чироқлар кеч ўчадиган бўлди. Кирди-чиқдининг меъёри бўлмай, хонадон оёқ остида қолди. Олдинига ит бу янги муҳитга кўниколмади. Ҳашарчиларнинг уй-анжомларидан бемалол фойдаланишлари, турфа хил одамларнинг вақт-бемаҳал кириб келаверишлари итга алам қиларди. Гўё ўзиники билан бегонанинг фарқи қолмаётгандек эди. Ким бўлса чақирмай-нетмай бостириб кириб келаверса, уларни киритмасликнинг иложи бўлмаса, бирор нарсани кўриқламаса итлиги қаерга борди бунинг?! Унга ҳам қийин эди...

Кун илиб, Оқтўшни пашшалар талай бошлади. Мудради дегунча кўзининг жияқларига, бурнининг тешиқларига кўнади. Ҳол-жонига кўймайди. Тоқати тоқ бўлган ит катта кўкиш пашшани пойлади. Рўпарасига келганиданоқ, панжаси билан урди. Мўлжал хато кетиб, чанг кўтарилди. Ит аламидан бошини иккинчи кўлига олиб, кўзини юмди.

Чанг босилгач, қаергадир ғойиб бўлган кўкиш пашша яна визиллаб қолди. Оқтўш кўзини салгина очиб, пашшани киприқлари орасидан кузатди, тумшуғига кўнишини кутди.

Пашша итнинг тумшуғига энди кўнмоқчи эди, улгурмади. Оқтўш оғзини очган кўйи унга ташланди. Пашша бу гал ҳам чап берди. Итнинг оғзига бошқа бир чирков кириб кетди. У чирковдан қутулиш учун ютинди. Чирков эса ичкарига ўтмай танглайига ёпишиб қолди. Оқтўшнинг танглайи қичимсираб, йўталди, аммо оғзидан чирковни чиқаролмади. Тили танглайига етмади. Бошини сарак-сарак қилиб вингшиди, қисқа-қисқа пишқирди, бўлмади. Ўрнидан туриб ғўза-поя ғарами томон чопиб кетди.

Ғўзапоя айвон ёнидаги ялангликка босилган. Ит пашшалардан безор бўлганидан ҳамиша шу ерга келади. Айниқса, ғарамнинг моллар қашланавериб ёйдек ўрлатиб юборган томонида умуман пашша бўлмайди.

Оқтўш шу ерга келиб ётди. У ҳамон бошини сил-китар, ўқчир, олдинги оёқлари билан тумшуғини силаб, ночор вингширди.

Ит чирковдан қутулганида, Бека тандирдан иккинчи марта нон узди. У саватдаги нонни уйга ташлаб чиққач, ҳашарчилар ётган пардасиз хонани тақиллатди. Ичкаридан овоз бўлмади. Мушти билан урди. Эшик очилиб, остонада елкасига қора тўн ташлаган йўғон киши кўринди. Бу кўнжиси калта этикнинг эгаси эди. Бека унга қуёшни кўрсатиб нималардир деди. Ҳашарчи бош силкиди ва оёғига этигини илиб, саҳн четидаги газ балонига бориб ўтирди. Оғзини катта очиб эснади ва Оқтўшга кўзи тушиб, «Ху-у-ут» деганча пўписа қилди. Ит унинг дағдағасидан норози тўлғанди. Осилиб тушган устки лаблари пир-пир учди. Аммо ўрнидан турмади.

Оқтўшнинг кимир этмаганидан дарғазаб бўлган «барзанги» тош қидирди. Буни пайқаган ит зипиллаганча ғарамнинг ён томонига ўтди ҳамда ғўзапоя чўплари орасидан уни кузатди.

Ит юрак олдириб кўйганди. Унинг авжини Хўжайин қирққан. Ҳашарчиларга ҳурди дегунча, ҳайдаб солди. Ҳатто бир гал мўйлов йигитни катак томонга ўтказ-маганига учи синган ўроқ билан урган ҳам...

Пардасиз хонадан бошқа ҳашарчилар ҳам бирин-кетин чиқиб келишди. Олдинда иккала кўзойнакли, ортидан мўйловли ёш йигит. Кўзойнаклилар қора туфлиларнинг эгалари. Улар беозор. Бўш бўлди дегунча, тахтачадаги доначаларга термилишгани термилишган. Кэданинг эгаси мўйловли йигит эса шўх. У ҳам кўнжиси калта этикнинг эгаси сингари тунлари уйда бўлмайди. Ундан ҳамиша бадбўй ҳид анқийди.

Олдинда Оқтўш, орқада елкаларига этакларини ташлаган тўрт ҳашарчи узун-қисқа бўлиб йўналганларида анҳор ёқасидаги йўл ҳувиллаб қолганди. Йўлда фақат теримчиларнинг ҳамда тонгда ўтиб кетган қишлоқ подасининг излари. Пахтазорда эса хирмондаги арава ва қаққайиб турган ҳашарчилар. Қишлоқликлар бош кўтармай теришаётгани учун кўзга ташланавермайди. Уларнинг бор-йўқлиги ҳам билинмайди.

Улар одатдагидек, Учтепа этагидаги чимзорга боришди. Чимзор пастқамроқда, кўтарма қилиб қурилган йўл, қишлоқ томонни тўсиб туради. Ҳашарчилар келасолиб ўтиришни бошлаб юборишди.

Оқтўш анҳордан чиқарилган лойқа уюми устида чўнқайиб ўтирибди. Кўзлари дастурхонда, нимадир ташланишидан умидвор. У колбаса бўлинаётганда тинчини йўқотди. Бир-икки тамшанди, чапиллаб яланди. Яна тилини остилтирган кўйи бир текис нафас ола бошлади.

Оқтўш интилганча бор эди. У колбасанинг таъмини биларди. Юмалоқлаб тайёрланган хуштаъм гўштни ит худди шу ерда тотиган... Дастлабки ташланган колбаса ёғлироқ эди. Ит ирганиброқ ялади. Мазасини тотиб кўргач, яна кутди, лекин улар бошқа беришмади. Зиёфат охирида эса ёғлисини ҳам, ёғсизини ҳам Оқтўшга ирғитишди. Бироқ энди қоронғи эди. Кўпи исроф бўлди. Оқтўш ҳидлаб топганларинигина еди. Нечтаси анҳорга тушди, нечтасини топиб бўлмади. Аслида ҳашарчилар билан бригадир бу ерга тушдан кейиноқ йиғилишганди. Пода қайтганда туришмоқчи эди, бир-бирини тортишиб ўтириб қолишди. Бу орада мўйловли йигит қишлоққа бир туриб чиқди. Нарсаларга кўз ўтмай қолганда, ўринларидан туришди. Шу-шу булар пахта теришмайди. Кунни чимзорда кеч қилишади...

Оқтўш ҳам улар билан бирга. Баъзида улар нишхўрдлардан ташқари катта-катта колбаса бўлақларини инъом қилиб туришади. Бугун негадир эътибор беришмаяпти, Қўнжиси калта этикнинг эгаси бошига тўнини қўйиб ухляяпти. Кўзойнаклилар шахмат ўйнаяпти. Мўйловли йигит томоша қиляпти.

Оқтўш уларни кузатишдан, кутишдан зерикди. Орқа оёғи билан калта қулоғини қашиди-да, Учтепа ортидаги пахтазорга қараб кетди.

Теримчилар яқинда бу картадан чиқишгани учун атроф кимсасиз ястаниб ётарди. Эгатларга терим машиналарининг излари муҳрланган. Шохлари синиб ёнларига осилиб қолган ғўза туплари бебарг, бефайз. Бу мажруҳ қора чўпларнинг бир пайтлар гуркираб ўсга-нига ҳам, барг ёзиб гул тукканига ҳам ишонгинг келмайди.

Ит ана шу қора чўплар орасидан қуруқ баргларни қисирлатганча босиб борарди. У майдонни қоқ иккига бўлган ариқчадан ўтиб, ғўзаси ола экилган жойда тўхтади. Қисқа-қисқа искади, пишқирди. Турган жойида айланиб қолди. У безовта эди.

Оқтўш бу ерга келганида тинчини йўқотар, баъзида узун-узун увлаб ҳам оларди. Ит бу ерга ҳаётидаги унутилмас хотиротни туйгани келарди. У ўз хотиротини тиклаётганида кўз ўнгида оқиш паға ранг пайдо бўлар, бу ранг бора-бора итга айланарди. Оқ итга... Секин-аста ўша Оқ итнинг оч жигарранг тумшуғи, тийрак кўзлари, бўйнидаги титилиб кетган чилвири, ихчамгина жуссаси гавдаланарди. Кейинчалик ўша Оқ ит ортига қайрилиб, Оқтўшнинг қулоқларини пушти тиллари билан ялаётгандек, эркаланиб бўйнига бўйнини суйкаётгандек, юзларига илиқ, ёқимли нафаси урилаётгандек бўларди. Ҳамда бирданига гуриллаган овоз, димоғни ёргудек бадбўй ҳид ёпирилиб келарди. Итни кўзи тиниб боши айланарди; кўнгли ағдариларди. Оқтўш шунда бу ширин ва аччиқ хотирот исканжаси-дан қутилиш учун ортига қайтарди.

Оқтўшга хотирот бўлган воқеа тундан бошланди. Улар кўп йўл босишди. Чарчоқ нималигини билишмади. Ҳамон югуришарди. Олдинда бўйнига чилвир боғланган Оқ ит, ортида гала. Гала тобора кўпайиб борарди. Оқ итнинг ҳидини билганлар келиб қўшилишаверди, қўшилишаверди.

Гала сувни кечиб ўтмай, канал ёқасидан йўл солди. Шунда Оқтўш пайтдан фойдаланиб гала бошига шудгор орқали кесиб чиқди. У ҳалитдан буён чилвирли итга ҳеч қайси итни йўлатмаётган Олапарга етиб борди. Уни кўкраги билан суриб, ўрнига ўзи ўтди. Олапар ириллади, аммо ҳужум қила олмади. Оқтўшнинг йўғон гавдасидан, ўт чақнаб турган

қўзларидан ҳайиқди.

Энди Оқтўш Оқ ит билан ёнма-ён борарди. У Оқ итга янада яқинлашаркан, унинг қулоқларини беозор тишлади. Тумшуғи билан тумшуғига, бўйнига турткилади, искаланди. Қулоқларининг остини ялай бошлади, ялай бошлади. Шудай яладики, унинг мулойим майин юнгидан ҳузурланиб кетди. Оқтўшнинг иссиқ нафасига, гуркираб ураётган балоғат ҳидига чилвирли ит бардош бера олмади. Оқтўшга ён берди ва уни бошқалардан ажратиб эргаштира бошлади.

Шунда галада бесаранжомлик пайдо бўлди. Итлар тўхтовсиз ҳуриб, Оқтўшга ҳужум қилдилар. Улар Оқ итни қизғанишмоқда эди. Ҳужумни Олапар бошлади. У вовиллаганча Оқтўшнинг орқа сонига ташланди. Бироқ тишлашга улгуролмади. Унинг ножўя ҳаракатини пайқаган Оқтўш унга бостириб борди. Олапар ўзини ўнглагунча, Оқтўш унинг қулоғи аралаш бўйнидан тишлашга улгурди ҳамда уч-тўрт силтаб ёнига отди. Олапар гандираклаб туриб қолди ва акиллаб орқага тисарилди. Бу билан Оқтўшга ташланиш тараддудида бўлган бошқа илиққан итларнинг ҳам авжи қирқилди.

Оқтўш ер титиб ириллар, биронта итни чилвирли Оқ ит томонга ўтказмасди. Ўзи эса тислана-тислана унга яқинлашиб борарди.

Уларни бир неча итлар таъқиб қилиб келди. Ке-йин сийраклашаверди, сийраклашаверди. Битта-битта ортда қолаверди.

Оқтўш чилвирли Оқ ит билан мана шу ғўзаси ола экилган майдонга тонг отмай етиб келишди. Дуркун ғўзаларнинг барглари ҳўл, ҳаво салқин, муздек сувни симиргандек бадан-баданнингни яйратарди. Атроф тинч, юракни ҳаприқтириб юборадиган даражада осуда. Ҳеч нарса ҳалақит бермасди...

Қуёш Учтепадан мўралаганида уларнинг тинчи бузилди. Қовоқаридек ғўнғиллаган овоз келди. Бирданига овоз тобора яқинлашиб кучайиб борди. Улар талвасага тушиб қолишди. Қочишга улгуришмади. Осмондан улар томонга қанотларини кериб бир нарса бостириб келарди. Бу нарса жуда баҳайбат ва қўрқинчли эди. У еру кўкни ларзага солиб, борлиқни кар қилгудек ўкириб келарди. Оқтўш ҳар хил овозларга ўрганган, лекин бундай овозга илк бор дуч келиши эди. Осмондаги махлуқ бир зумда булар томонга шўнғиди. Келаётган бу фожиадан ҳамма нарса титрарди. Оқ ит дағ-дағ қалтирарди. Қалтироқ Оқтўшга ҳам ўтди. Улар кўрқувдан овоз чиқаришолмасди. Шу лаҳзада махлуқ уларни босиб кетадиган даражада пастлаб, ҳайқирганча ўтиб кетди. Бу жуда тез рўй берди. Итлар уни тузукроқ кўриша олмади ҳам.

Ғўзалар бош тебратиб шовуллаб юборишгандаги-на, уларнинг гарангсигани тарқади. Вангиллашиб қочиб қолишди. Улар қаёққа кетишаётганини билишмас, фақат югуришар, тинмай югуришар, мана шу ваҳима кучоғидан қутулишса бас эди. Ўта нордон, бадбўй ҳиддан Оқтўшнинг боши айланиб кўзи тинаверди, оёқлари чалкашди, жуфти ҳам шундай бўлмоқда эди. Улар бутунлай бўшашиб, баданлари ўзларига бўйсунмай пир-пир учарди, югураётган бўлишарди-ю, бадбўй ажал муҳитнинг чети кўринмасди, уларни таъқиб этаётгандек эди. У сарсиз-сарҳадсиз эди. Ҳавога тарқаган ҳид нафас олишган сайин бурунларини куйдирар, томоқларини шилиб юборгудек ачитиб, азоб берарди. Кун иссиқ, ғўзаларнинг барглари қалин, дим, ғир этган шаббода йўқ, ҳаво оғир, нафас олиш борган сари қийинлашарди. Уларнинг мадорлари қуриб, ҳолдан тойишди. Ажралишолмади ҳам. Сербарг ғўзаларга суяниб, ётиб қолишди.

Оқтўш баданларига ботаётган ғўза новдаларини ва ўзининг ҳаёт эканини сезди. Сўнгра қаердандир ғўнғиллаган овоз эшитилди. Бу овоз ҳали ҳам икки-уч марта қулоғига элас-элас чалинганини туйди. Лекин буниси анча узоқдан келар эди.

Атрофдаги қурт-қумурсқалар ҳаракатини тўхтатиб қотиб қолишган, пашша, чивинлар, шалпайган баргларга осмондан ёғилгандек ёпишган. Жуфти — Оқ ит эса қаергадир ғойиб бўлганди.

Оқтўш бадбўй ҳидни сезмаётганига ажабланди. Тез-тез ҳидлаб кўрди. Билмади. Аммо

Ўзининг ниҳоятда вазминлашиб қолганини, бошини кўтаришга қурби етмаётганини сезди...

Оқтўш ўша-ўша бўйнига чилвир боғлаган Оқ итни бошқа учратолмади. Унга ўша кундан тез-тез бўлиб турадиган бош оғриғи ва ана шу унутилмас воқеа хотирот бўлиб қолди. Унинг ғўзаси ола экилган майдонда ҳар гал туядиган хотироти ҳам ана шулар эди.

Айвондаги кэда ҳар кунгидан оддинроқ ғойиб бўлди. Энди фақат кўнжиси калта этик қолди. Бу ҳам музика тинмасдан қаергадир гумдон бўлади. Итга ҳамроҳ бўлиб қоладиган пойабзаллар одатдагидек икки жуфт қора туфли, ўзига қарашли калишлар.

Уйлардаги чироқлар сийраклашди. Дастлаб Хўжайин билан Беканинг хонасидаги, кейин қиз ётадиган хонанинг чироғи ўчди. Атроф қоронғилашди. Айвондаги чироқ нурсиз. Музика ҳамон авжида. Чигирткаларнинг чирқиллаши тинмаган.

Оқтўш ғўзапоя ғарами ёнида бетоб ётибди. Унинг бош оғриғи хуруж қилди. Эски дарди кўзғаб қолди. Оддин оёқлари увишди, елкаларига, бўйнига ўтди. Бўғинлари қақшади. Секин-аста бошига оғриқ кирди. Бир лаҳза борлиқ қоронғилашди, ҳеч нарсани илғамади. Ғарам ёнига амаллаб етиб олди. Кейин нима бўлганини, қанча маҳал ётганини билмайди. Мана, энди, оғриқ энгиллашиб кўзи очилди.

Қиз ётган хона томондан нимадир кисирлади-ю, ит оғриқни унутди. Ўрнидан туриб ўша томонга юриб кетди. Муюлишга етмасидан дераза очилди, ичкаридан Қиз осилиб тушди. Оқтўш уни қаршилаб искаланди, эркаланди. У итга парво қилмади. Деразани сассизгина ёпди-да, кўлидаги калишини кийиб, оёқ учида уйнинг ортига ўтди.

Хожанинг кийимлари бугун бошқача эди. Юрганида шитирларди, ёқимли бир ҳид таратарди. У авваллари тунда ташқарига чиқмасди. Чиққанида ҳам узоқ турмасди. Музика эшитилаётган томонга қараб қоларди; кўпроқ тургудек бўлса, онасининг овози эшитиларди-ю, чуқур хўрсиниб, ноилож хонасига кириб кетарди.

Қиз ўйин майдонидагиларни тандир ёнидаги туйнукдан, Оқтўш эса маккапоя ғарами ёнидан кузатди. Ўйинчилар орасидан биринчи бўлиб кэданинг эгаси кўзга ташланди. Унинг узун бўйи ва қора мўйлови бошқалардан кескин ажралиб турарди. Хожа ҳар дамгидек унга берилиб қараб қолди.

Қиз ҳашарчилар келган кунданоқ шунақа эди. Уни тинимсиз кузатарди. Баъзан Оқтўшга тинчлик бермасди. Уни лойқа уюмидан қувиб, ўрнига ўзи чиқарди. Чимзорга тикиларди. Ҳатто унинг дордаги ювилган кўйлаги остидан ўтаётганида ҳам тўхтар, юзларини кўйлакка бир зум тегизиб, суйкалиб ўтиб кетарди. Атрофда ҳеч ким бўлмаса, айвондаги кэдасини кийиб кўрарди, бир-икки қадам босарди ҳам.

Мана бугун терган ҳамма пахтасини чимзорга эл-тиб, шу мўйловли ҳашарчининг этагига ағдариб берди. Энди туйнукдан кузатяпти. Аммо мўйловли йигит Хо-жанинг унга интиқдигидан беҳабар, у сочи қирқилган қизни бағрига сингдириб юборгудек кучоқлаб, куй оҳангига мос тебранади...

Оёқ шарпаси Оқтўшнинг диққатини ўзига тортди. Дарҳол тандир томонга қаради. Хожа туйнукдан узоқлашиб, уй томонга кетаётганди. Ит унинг ортидан юрди. Хожанинг боши эгик, елкалари титрарди. Унинг бояги шашти, юришларидаги чаққонлиги йўқ эди.

Улар яна уйларнинг орқаларидан юришди. Оқтўш тракторчи кўшнининг уйи ортидан ўтаётганида тўхтаб қолди. Унинг димоғига таниш пойабзал ҳиди урилганди. Лекин қайси пойабзал ҳиди эканлигини ит билмади. Олдинга юрди, ортга қайтди. Ит искаб бораркан, Хожаси ўз хонасига кириб кетганини пайқамади. Ҳид қадам-бақадам янгиланиб борарди. Қадамлар катта, масофалар тез босиб ўтилганди. Из ўзларининг ҳовлиларидан чиққанди. Ит изнинг ҳидидан адашмади. Ҳид уни айвонга, пойабзаллар турадиган жойга бошлаб келди. Пойабзаллар орасида кўнжиси калта этик йўқ эди. Оқтўш ортига қайтди. Ҳид тракторчи кўшнининг уйи орқасига келганда бирданига изсиз йўқолди. Атрофда дов-дарахт йўқ. У тумшуғини шаббода эсаётган томонга тутди. Ҳидни тутолмади. Аланглади ва деворнинг юқоригоҳидаги деразага кўзи тушди, ҳамда олдинги оёғи билан дераза раҳига тирмашди-да,

искади. Таниш ҳид. Раҳда қўнжиси калта этикнинг изи бор эди. Ичкарига барзанги ҳашарчининг киргани шубҳасиз. Бироқ деразага оппоқ парда тортилган. Ичкари эса тимқоронғи, ҳеч нарса кўринмайди.

Оқтўш токчага чиқмоқчи бўлди. Лекин чиқишга қурби етмади. Токчани фақат қитирлатди, холос. Унинг тирноқлари бетон токчага ўтмай зирқираб оғриди. Ит норози ғинғиллади. Шунда ичкаридан қорароқ сояга ўхшаш нарса кўзга илинди. У ғинғиллашини бас қилиб, сояга тикилди. Сўнгра яна таталади, интилди. Соялар қуюқлашиб, аниқ бир жуфт сояга айланди ва дераза ойнасига яқинлашди. Оппоқ парда енгил тебраниди. Ит қаттиқроқ таталаб, ириллади. Соялар бунга бардош беришолмади, секин узоқлашиб қоронғиликка сингиб кетди.

Оқтўш ноилож пастга тушди. Тез-тез бояги изларни искади, дераза томонга қараб вингшиди, вингшиди, лекин вингшишдан ўзи қониқмади. У парда ортида қандайдир ёмон бир нарса бўлаётганини билди. Йўл томонга чўнқайиб улий бошлади.

Ит йўлга қараганча увлаяпти. Йўлда маржондек юлдузлар тизмаси боряпти. (Улар аслида юлдузлар эмас, заводга пахта олиб кетаётган транспортларнинг чироқлари). Юлдузларнинг бир жуфти уйнинг эгасиники. Ит шуларни ўзига чорлаяпти. Қанийди ўша бир жуфт юлдуз шу томонга бурилса, тезроқ бурилса. Ҳов анави дарахтнинг ёнига келганидаёқ қаршисига югурарди. Қўшни йигитнинг кабинадан эпчиллик билан тушишини кутарди. Оёғи ерга текканиданок этигига ёпишарди. Доимо мой ҳиди келадиган этигига. Маҳкам қучоқлаб оларди, вингширди, вингширди. Уйига тезроқ киришини, у ерда ножўя иш содир бўлаётганини, барча-барчасини билдирарди. Тезроқ бурилса эди, ўша бир жуфт юлдуз. Одатдагидек тонгга яқин эмас, ҳозироқ бурилса, ғайрининг деразадан ошиб кирганини билса, Бурилса, бурилса. Йўқ, бурилмайди, бурилмайди. Улар жимирлайди, холос, жимирлайди. Юл-дузлар фақат жимирлайди, ўзларига чорлайди. Чорла-ганинга келмайди, келмайди.

* * *

Ҳашарчилар кетганига ҳам мана анча кун бўлди. Улар кетди-ю, ҳаммаёқ ҳувиллаб қолди. Яна хўрозларнинг қичқиришлари, тунлари итларнинг хуришлари қишлоққа ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Ҳамма нарса олдинги ҳолига қайтгандай бўлди-ю, Оқтўшнинг аҳволи ўзгарди. У қаттиқ оғриди. Уч кундан буён туз тотгани йўқ. Ялоғидаги нон тўғралган сутга ҳам қарамади. Кўнгли ҳеч нарса тусамеди.

Дард бу гал кутилмаганда бошланди. Бадани умуман увишмади. Бирданига кўзи тиниб, оёқлари ўзига бўйсунмай қўйди, йиқилди. Кечга яқин хўжайин тўшакка солиб, уйчасига судраб олиб келди. Шу ётганча ётди. Кеча кечқурун кетмоқчи эди, кетолмади. Бу ерда қолиб ҳам бўлмас эди. У ниманидир яқинлашиб келаётганини ва пгу нимадир уни олиб кетишини тобора аниқроқ биларди.

Чироқларнинг ўчишини кутди. Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлгач, зўрға ўрнидан турди. ўрнидан туришга турди-ю, кўзи тиниб чайқалиб кетди. Оёқлар туриб берди. Ўзини тутди. Энди бутун гавдаси қалтирарди. Айниқса, тўрт томонга тиралиб турган оёқлар шундай қаттиқ қалтирардики, эгилиб, жуссани ерга тушириб юборадигандек эди.

Ит юрмоққа ҳозирланди. Ўнг оёғини ердан салгина узганди, мувозанати бузилиб, оға бошлади. У дарҳол оёғини жойига қўйиб, мувозанатни сақлашга улгурди. Ит тикка қолди. Аммо қалтироқ баттар авж олди. Дармонсизликдан тумшугининг учини тер босди. Еру кўк чирпирак бўла бошлади. Оқтўш кўзларини чирт юмиб, оёқларига таянди. Бор умид оёқларда қолди. Афсуски, вақт ўтган сайин оёқларидан ҳам мадор кетиб борарди. Ит узоқ тик туролмаслигини билса-да, ётмади. У кетиши керак эди. Яна олдинга қараб интилди. Бу гал ўзини ўнглаёлмади. Гавдаси оғирлик қилди. Чап томонга оғиб йиқилди ва ҳушдан кетди.

Тонгга яқин ўзига келди, туш кўрди. Тушига Оқ ит кирди. Оқ ит уни қаергадир эргаштириб кетарди. Оқтўш Оқ итнинг изларини босиб борарди, излар ол-динги оёқларникини орқа оёқлар

такрорлайди. Улар тезроқ юришди. Қадамлар ҳамон бир-бирини такрор-лайди. Яна тезлашишди, югуришди, чопишди. Улар чо-пишгандагина оёқлар бир-бирини такрорламай қўйди. Тўрттала оёқ ўз ҳолича туша бошлади. Улар учиб бо-ришаётгандек чопишарди. Юнглари ҳавода силкинарди. Қадамларининг товуши эшитиларди. «Дукур-дукур, дукур-дукур, дукур-дукур». Кейин бирданига оёқ товушлари жуда ҳам кўпайиб, тартибсиз ва қаттиқроқ эшитилди. Шундоқ қулоғининг остида дукурлади. «Дукур-дукур-дукур-дукур». Ит уйғонди. Товуш ўнгида ҳам ердан эшитиларди. Оқтўш кўзини очди. Катакдан чиқарилган товуклар экин майдони бўйлаб югуришарди. Оқ хўроз қанотларини қоқиб қичқирди, товуклар, қанотларини керилди.

Шу пайт қўшнининг хўрози шитоб билан югуриб келди-да, товуклардан бирини қувиб кетди. Оқ хў-роз қуқулаб ер титиш билан овора эди. Буни кўрмади. Оқтўшда эса бегона хўрозни қувиш истаги бўлмади.

У бу можарога бефарқ тикилиб ётаверди. Оқтўш ҳашарчилар келиб кетганидан сўнг кўп нарсалардан жудо бўлганди. Биринчи бўлиб эгалик туйғусидан, албатта. У авваллари қарамоғидагиларга ҳукмрондек бўлиб юрарди. Хонадон бисотига бегонани яқинлатмасди. Энди у ҳам оддий бир уй ҳайвони эканини, мана шу миясиз товуклардан, сузик кўзларини унга бақрайтириб турган сигирдан, бурни кертилган қора эшакдан ўзини фарқсиз бўлиб қолганини шу дамда чуқур ҳис қилди.

Товукларга дон сочиб бўлган Хўжайин Оқтўшга яқинлашди. Ялоғига назар ташлаб, рўпарасига ўтирди.

— Оқтўш, сенга нима бўлди?

Ит номини эшитиб кўзларини Хўжайинга тикди Хўжайин унинг бошини силади.

— Касал бўлиб қолибсан-а? Қанийди, сен жониворнинг қаеринг оғриётганини билсам...

Оқтўш Хўжайиннинг раҳми келаётганини, лекин иложсиз эканини тушунди. Ит бу меҳрибончиликка бардош бера олмади. Кўзларига ёш қалқиди.

Хўжайин унинг бошини силади. Сўнг тиззаларига таяниб ўрнидан турди-да, оғир-оғир қадамлар билан уй томонга кетди.

Тушга яқин Бека ювинди кўтариб келди. У ҳам итга ачиниб-ачиниб қайтди. Оқтўш Хожаси — қизни қоронғи тушгунча кутди, келмади. У негадир уч-тўрт кундан буён кўринмасди. Қаергадир кетган.

Бугун ҳаво кечагидан совуқ эди. Осмонда юлдузлар, хонадонларда чироқлар милтираб қолди. Оқтўш энди йўлта тушиши керак. Агар бугун кетмаса эртага кеч бўлади...

Ит аранг ўрнидан турди. Энди юриши керак. У кечагига нисбатан, ўзини яхши сезди. Шундай бўлса ҳам у оёқларига ҳамон ишонмасди. Аммо кетиши шарт, бу ерда қолиб бўлмайди, қолиб бўлмайди. Оқтўш ишонқирамай аста қадам босди. Кейин яна, яна. У секин ва бир текис юриб кетди. Ит аввал ҳовлини айланиб чиқди. Узи учун қадрдон нарсалар ва буюмлар олдида оз-оз тўхтади. Улар билан боғлиқ бўлган хотираларни эслади. Сўнгра йўлга чиқди.

Ит чимзорга келганида ҳарсиллаб қолди. Ётса туролмаслигини билди. Тик турганча нафасини ростлади. Бу ёғи энди шудгор. Қорайиб турган шудгорнинг устки қисми юпқа музлаган. Остки қисми эса юмшоқ. Йўлга қараганда шудгорда юриш оғир. Бунинг устига ер текис ҳайдалмаганди.

Оқтўш чуқурроқ ҳайдалган бир жойга келганида ўзини ўнглаёлмай қолди. Олдинги оёқлари бир зумда юпқа музламани синдириб тупроққа кириб кетди. Оёқларини ердан чиқариб улгуролмади. Тумшуғи тупроққа ботди. Ит бу ерда кўп овора бўлди. Бурнидан чиқаётган ҳовурдан музлама эриб, нафас олиши қийинлашди. Дастлабки уриниши зое кетди. Оёқларини бирданига ердан суғуролмади. Кейин яна қаттиқ интилди. Бу гал оёқлари чиқишга чиқди-ю, тиззалаб қолди. Энди тиззалар тупроққа чўкиб борарди. Ит бор кучини тўплаб яна уринди, туриб олди. Йўлда беҳол давом этди.

Оқтўш Учтепа ортидаги ғўзаси ола экилган жойга қараб борарди. Ҳозир ер ҳайдалиб, у

жойни топиш мушкул эди. Аммо ит у ерни тахминан топиб борди. Бир дақиқа тупроққа беланган тумшуғини юқори кўтариб, ҳавони искади ва ётди. Бу гал у ҳаётида биринчи ҳамда охири марта жағини қўлининг устига эмас, шундоқ музлаган кесакчалар устига қўйди ва чуқур хўрсиниб юборди.

Ҳаво совуқ. Осмонда юлдузлар бодрайди. Учтепанинг шундоқ устидан тухумнинг сариғидек ой балқиб турибди. Оқтўш эса шу ҳаётга ташна кўзларини тикканча ётибди.

ҚИЗИЛ ТУЛКИ

Устюртнинг қумлоқли йўлларида кўзларини ярим юмган кўйи, чайир, ўрта бўйли, хирқироқ товушли бир қария кўп юради. Баъзан у осмон билан ер туташиб кетган олис уфққа узоқ-узоқ тикилиб туради.

Яратилиш қизиқ экан, яшаш ҳам қизиқ. Умр бўйи ҳеч нарсадан тап тортмай яшаган давангир инсонни ҳам кексалик ўзига бўйсундиради. Кўзлардан нур кетади, оёқлар қалтирайдиган бўлиб қолади — йўл юришга ярамайди.

Ёшини яшаб, ошини ошаган бояқиш қария эса ҳамон бу дунёга меҳмон эканини бўйнига олгиси келмайди. Во дариғ, бу дунё бевафо экан! Умрида кўрпа-тўшак қилиб ётиб кўрмаган кампирдан бирпасда айрилиб қолди. Ёлғиз яшаш қийин бўлар экан. Мана, бир йилдирки, нафақат бошқалар, ҳатто ўзи ўзини танимайди гоҳида. Уни ёлғизлик чўктирди.

Ҳамон кампирдан ажралиб қолганига ишонмайди. Худди келинчаклик давридагидек кампири қишлоғига кетгану эрта-индин эшиқдан кириб келадигандай — интиқ бўлиб йўл қарайди. Белдан мадор, кўздан нур кетган пайтда кимсасиз дала-туз ўртасидаги пастқам кулбада ёлғиз қолганидан ўкинади.

Урушдан қайтган йиллари бир-икки ой шу атрофда овчилик билан машғул бўлди. У пайтларда кимсасиз дала-тузга умрлик меҳри тушиб қолишини ҳали билмасди. Ёғин-сочиндан сақланиш учун омонат кулба тиклади. Омонат деб тикланган кулбаси ўзи ўйлагандан кўра муқимроқ экан: нортуялар билан бирга ўсган чўпоннинг қизи Ойхонга тақдири боғланди. Ойхон пахсали қора кулбага келин бўлиб тушди. Кулба шип-шийдам эди. Келинчак ҳаммасига кўнди. Қирқ йил бир ёстиққа бош кўйиб яшадилар. Бирор марта сан-манга боришмади. «Қишлоқдан бешиб яшашга бизни нима мажбур қилади?» деган саволга иккиси ҳам жўяли жавоб топишолмасди. Дунёни унутиб, дунёни топиб яшардилар. Иккиси бир бўлиб, бир Дунё бўлиб яшардилар.

Тўнғич фарзанд туғилди. Умри қисқа экан, чақалоқлик пайти узилди. Норасидани Қашқайўл устидаги Ёрқовоқ мазорига қўйдилар. Тик ёнбағирда жойлашган барҳаво мазорни ўзига мўлжаллаб юрарди. Афсус, насиб қилмади. Қайнотасига Ёрқовоқ унчалик хуш келмади: «Бу ерда илгари ёнғин бўлган», деди. Ёнғин бўлган жойдан фаришталар қочар эмиш.

Мана, яқинда кампирини ҳам ўша норасиданинг ёнига қўйдилар. Бўсағадан хатлаб ташқари чиқилса — бас, ўша қабрлар устида ҳилпираб турган оқ матоларга кўзи тушади. Гўё қошига чорлаётгандай туюлади. Ойхон тушига кирса, тонгда туриб мазорни зиёрат қилади.

— Соғиндингми, Ойхон! Ўғлинг отасини мўридан чақиряптими, Ойхон? — деб то қабрлар тепасига боргунча ўзи билан ўзи сўйлашиб кетарди.

Қабрлар бошига ўтиб Қуръон тиловат қиларди. Сўнг, кўнгли таскин топиб, қабр бошидан ўт-ўланларни юларди, ён-атрофдан хас-хашақларни териб оларди. Уйга қайтгач, кампирининг қўллари теккан буюмларни бир-бир ушлаб кўрарди, бир-бир ҳидлаб кўрарди. Айниқса, кампирининг охори тўкилган кўйлагини тўйгунча ҳидларди, сўнг кўйлакни юзларига босиб, тўйгунича йиғларди.

Ўшанда кампирининг паймонаси тўлганини билдию: «Сен ўлма, мен ўламан, мен!» деб қўлларига ёпишди. Ялиниб-ёлворди. Кампири эса худди келин бўлиб тушган кунларидаги каби сирли-сирли жилмайиб қўйди, холос. Бир сўз демади. Кампирининг оппоқ сочларини тонг оқаргунча силаб-сийпалаб ўтирди. Тонг чоғи жони узилди.

Кампири ўлмасдан олти ойлар чамаси илгари бехосият бир туш кўрди: денгиздан кўтарилган оғир қора булут шамолда сузиб келиб, кулбасининг устида шаррос ёмғир бўлиб қуйилди. Бўронли сел кулбанинг бир тарафини ўпириб кетди. Чўчиб уйғонди. Кампири ширингина уйқуда эди. «Энди биримизни олиб кетади», деб қўйди ичида. Лекин тушини

кампирига айтмади. Шу пайтгача ўртада ҳеч қандай сир йўқ эди. Аммо, тушини сир сақлади..

Ҳаёт шунақа экан.

Ойхоннинг ой-куни яқин эди. Шуни биларди. Биларди-ю, негадир чўлда изғиб юрган қизил тулкини овлаб келаман, деб уйдан чиқиб кетди. Уч кун йўқ бўлиб кетди. Уч кундан сўнг қайтиб келса, фарзанд туғилган. Умри билан бермаган экан. Ўзи қайтариб олибди. Начора, деди. Тақдир экан, деди. Ойхонни овутди, ўзини овутди... Ўшанда ҳам кулбанинг ёнгинасидан чўғдай қип-қизил тулки югуриб ўтган эди. Уни қўлга тушириш учун бир ярим кун изидан югуриб юрди. Ахийри кўзига сароб кўринаётганини пайқаб қолди: от жиловини қўйиб юборди. Жонивор уйни топиб келди. Агар жиловни қўйиб юбормаганда нима бўлишини ёлғиз худо билади. Аслида, қизил тулкининг момиқ мўйнасидан хотинига ёқалиқ, туғилажак фарзандига мўъжазгина телпак тикиб беришни ният қилган эди. Нияти пуч бўлиб чиқди. Ўша-ўша кўзига қизил тулки кўринса — бас, дарҳол йўлини ўзгартиради. Ирим қиларди. Сўнг, бир ярим йил давомида қизил тулкидан қутилдим деб юрди. «Ўққа учраган ёки қопқонга тушган бўлса керак». Хато ўйлаган экан.

Қария бу сафар ишни пухта режалаштириб олди.

Қачонлардир, чамаси, урушдан кейинги йиллар эди, биров бешотар милтиғини таклиф қилган, қария битта қўйга ўша матоҳни айирбошлаган эди. Пайти келиб қолса иш берар, керак бўлмаса тураверади, деб ўйлаган эди. Сиртидан қалин мой суртиб, эски матога ўраб-чирмаб ўрага кўмиб қўйди.

Мана, энди бешотар керак бўлади. «Шумликда донг таратган тулки бўлсанг ўзингга! Мендан ҳам зўр келсанг, майли, тил тортмай ўлишга розиман! Аммо, яккама-якка ҳисоб-китоб қиламиз!.. Норасида фарзандимнинг бошига етдинг, кампиримнинг бошига етдинг! Энди бу дунёда ё сен туришинг керак, ёки мен! Сендан ўчимни олмасам, бу дунёдан армон билан кетаман!»

Қария ростакмига қизил тулкининг изига тушди. Изига тушдим, деб ўйлади. Измига тушаётганини, қизил тулки уни ўз домига тортаётганини хаёлига ҳам кел-тирмади.

Товга элтадиган Қашқайўл кулбасининг ёнидан ўтади. Устюртни ўзлаштиргани отланган геологлар юк ортилган машиналари билан ўтавериш, кечаю кундузи оромини йўқотган пайтлар ҳам бўлган. Кейин бу томонларга иши тушиб келган одамлар билан қадрдон бўлиб кетди. Элимга бориб қўшилай деб отланган кезлари ҳам ўшалар қўлига ёпишиб, олиб қолишди. Юртдан бўлак бўлгач, тирикчилик учун ҳамма нарсага кўнасан, кўникасан. Сабаби тирикчилик — чорвачилик, овчилик, деҳқончилик, табибликни ўрганди. Қизилтоғ этагидан игнанинг тешигидек жойдан сирқиб чиқадиган булоқ сувидан шифо излади; чўлдаги гиёҳлардан доридармон топди. У пайтлари чўлда парранда-даррандалар ҳам, турли хил илонлар ҳам кўп эди. Геологларга айтсанг кифоя, бир қоп заҳарли илон келтириб беришарди. Эсида, бир гал илоннинг кўзидан тайёрланган дори билан куёвликка ярамай қолган йигитни даволаган эди. Бояқиш миннатдор бўлиб эшигига соғин сигир боғлаб кетибди. Ҳали-ҳали туғишганлардай борди-келди қилишади.

Кейинги пайтларда бу томонларда геологлар кўринмай қолишди. Излаган маъданларини топишолмади, шекилли.

Чўпон халқи ташқарида юргани билан элда нима гаплар бўлаётганини ҳаммадан яхши билади. Боз устига, бир марта учрашган танишининг авлод-аждодини сўраб-суриштириб бирпасда туғишгандек қалин бўлиб олади.

Қария эса кейинги пайтлари бот-бот қизил тулки ишқиде ёнадиган бўлди. Шу дарди кўзиган кунлари отига миниб, яқин-йироқларни оралайди. Мана, Қашқа йўлига ҳам биров из солиб кетибди. Ҳойнаҳой, юк машинасининг изи бўлса керак. Яқин атрофда юрган бўлса-да, қачон ўтиб кетганини пайқамабди. Шофёр нима учун қариянинг кулбасида кўноқ бўлмади экан? Ахир, бир коса қимиз билан меҳмон қиларди. Ажаб, нега паналаб ўтиб кетди экан? Ё нияти бузуқмикан? Кўрамиз, қачонгача қочиб юрар экансан!.. Қария нотаниш меҳмондан ростакмига

ўпканди. Одатда, қовун пишиғи даврида бу йўл серқатнов бўлиб қолади. То қора кўзга қадар бу йўлларда борти баланд юк машиналари физ-ғиз қатнайди. Асфальтланган тўғри йўлдан юрсалар ола таёқ ушлаган сохта ДАН ходимлари бир нималарни баҳона қилишиб, отасининг ба-ҳосини сўрайдилар ёки юкнинг ярмини тушириб қоладилар. Яна — тагин: «Биз бартерга ҳам кўнаверамиз», деб ишшайиб туришгани ортиқча бўлади. Чув тушган шофёрлар қариянинг кулбасида ўз саргузаштларини эринмасдан сўйлаб берадилар, хумори босилгунча сўкинадилар. Қария уларни ўзича юпатади.

Кечга томон қуёш юзи қуюқ булут билан қопланиб, ёмғир томчилай бошлади. Ўйланиб келаётган қария отни ниқтади. Олисдан кулбаси ёнида турган ДАН машинасини таниди. Ҳайрон бўлди. Отини бостирмага боғлаб ичкарига кирса, турқи совуқроқ кимсалар уй тўрини эгаллаб олишиб, арақ ичиб ўтиришибди. Қария салом бериб, пойгахга чўкди. Ҳеч ким алик олмади. Анавиларнинг кайфи ошиб қолган, ўзлари билан ўзлари алламбалолар тўғрисида баҳслашмоқда эдилар. Қария бомдодни ўқиш учун кўзғалган пайтда улар бир кунлик ўлжани тақсимлашга киришдилар ва ўртада бошланган даҳанаки жанг росмона муштлашувга айланиб кетишига бир баҳя қолди. Қария бомдодни даҳ-лизда ўқиб кирса, қовунфурушнинг йўл бошловчиси бўлган сариқ йигит Пўлат исмли ходимни уйғотаётган эди.

— Узоқ йўлга кетяпмиз, ҳужжатларимиз жойида.

Лекин, сизларга атаб қўйганимиз бор, — деб бир боғлам юз сўмликни тўшак устига қўйди. — Аслида, шуни бериб кетиш учун йўлдан қайрилган эдик.

Пўлат қизариб кетган кўзларини очди. Пулга нигоҳи тушиб илжайди.

— Худо бераман деса... — Тирсагига суяниб хиёл қаддини кўтарди. Пулни тўппончанинг бўш филофига жойлади. — Шундай ишлаш керак. Ёлғиз отнинг чанги чиқмас... Баъзилар қочиб қутуламиз деб ўйлайдилар, кейин пушаймон қиладилар. Қўлга тушгандан кўра...

Арақ кайфидан асар ҳам қолмади. Қария ажабланди.

Пўлат ўзича сафсатабозлик қилгач, дастурхонда турган яримлаган арақ шишасини қўлига олди. Қултилла-тиб икки пиёлага босиб арақ тўлдирди.

— Биздан рухсат. Қани, кўтардик! — деб ходим пиёлани қўлига олди.

Қовунфурушнинг йўл бошловчиси килкиллаб турган пиёлага афтини буриштириб бирпас қараб турдию сўнг кўзларини чирт юмиб, арақни кўтарди. Пиёлани бўшатиб дастурхонга тўнкариб қўйди. Афтидан, ичмайдиган йигитга ўхшарди. Лекин... Иигит кабина ойнасидан бошини чиқарди.

— Ота, кечирасиз, аслида, сизни зиёрат қилиб ўтиш ниятида эдик. Кўрмайсизми, анавилар орқамиздан қувиб келишди... Насиб қилса, қайтишда албатта меҳмонингиз бўламиз, — деди йигит товушини бир оз кўтариб.

— Ой бориб, омон қайтгин, болам! — деб қария юзига фотиҳа тортди.

— Кўришгунча омон бўлинг, ота!

Машина ўрнидан вазмин кўзғалди.

Ажабо, бу йигитнинг сўзлари бамаъни ҳам сирли. Худди туғишгандай муомала қилади. Истараси иссиқ экан. Наҳот, кимлигини унутган бўлсам?.. Қария қошларини чимирганча машина ортидан хийла вақт тикилиб турди. Илойим, омон-эсон қайтиб келса, оёғининг остига қўй сўяман...

Чошгоҳ пайти Пўлат бўшашибгина ташқарига чиқди.

— Вой-бўй, излар кўпайиб кетибди-ку! — деди у машина изига чирт этказиб тупуриб. — Бобой, биз ухлаб ётган пайтда қовунфурушларнинг ақчасини олиб, оқ фотиҳа бериб юбордингизми дейман? — Икки қўлини шимининг чўнтақларига тикди.

— Тўшагимда ётиб, дастурхонимдан туз тотиб... айтган раҳматингми бу?!

— Ҳазил, бобой, ҳазил! Менга қаранг, бизга ишга ўтмайсизми? — Қарияга бошдан-оёқ синовчан разм солди. — Чойчақа бериб турардик. Иш оғир эмас. Фақат шу йўлдан ўтган-кетган машиналарнинг номерларини ёзиб бериб турсангиз кифоя. У ёғини ўзимизга қўйиб берасиз...

Қария гапириш учун оғиз жуфтлади-ю, лекин гапирмади. Алам билан бош чайқаб қўйди, холос.

— «Ҳаракатда баракат», деган. Ўзи айтган, — деб Пўлат бош бармоғини осмонга ниқтади. — Бекор ётгандан фойда йўқ, бобой.

— Соч-соқолим оқарганда иймонимдан айрилайми, бола?! Ҳаммани ўзларингга ўхшаган деб ўйлаяпсанми! — Қария турган жойида титраб қақшади.

— Ҳазил, бобой, ҳазил! — деб Пўлат икки қўлини юқори кўтарди.

Қариянинг авзойи бузилганини кўриб, шу тобда ҳазил ҳаром эканини англади, чоғи, шитоб уйга кирди-да, ҳамроҳини уйғотиб, машинасига шошилиб ўтирдилару жуфтакни ростладилар.

Қария эшик-деразаларни ланг очиб, хоналарни шамоллатди. Уйдан арақ, тамаки ҳиди анқирди. Ҳатто эшик тутқичига ҳам тамаки ҳиди ўтириб қолганга ўхшарди.

Кечга бориб шамол тинди. Шу оқшом янги ой чиқди. Қария остонадан тушиб, янги ойга уч марта салом берди. Осмонда бир тўда булут худди дарёда эриган муз мисоли бўлтак-бўлтак бўлиб сузиб борарди. Эти жунжикди. Уйига кириб, пўстинига ўраниб ётди.

Бомдод маҳали уйғонди. Ташқарига чиқди. Ҳовуздаги муздек булоқ сувига бет-қўлини ювди. Таҳорат олди. Кўнгли бир оз ёришди.

Илгари булоқнинг кўзи пиёладай эди. Қайнаб-тошиб чиқарди. Ҳовузга сув тўлиб турарди. Ойхон ҳам бир қултум сув билан ютгудек сўлим келинчак эди. Эҳ ярим кечагача бир-бирнинг висолига тўймасдилар, бир-бирини қучоғидан қўймасдилар. Сўнг иссиқ кўрпадан сирғалиб чиқардиларда ҳовузга шўнғирдилар. У шох-шаббалар орасида Ойхонни қўриқлаб ўтирарди. Ойхоннинг бадани ой нурида гўё сутга чайилгандай оппоқ кўринарди; айниқса, ҳовучлаб бошидан сув сочаётган кезлари худди сочларига юлдузлар қўнган фариштага ўхшарди. Сувдан чиққан сув парисими, тушимми-ўнгимми, деб кўкрагига тупуриб қўярди. Илойим, кўз тегмасин, дерди. Кўзим тегмасин, дерди. Э-э, ўзидан ҳам қизғонарди Ойхонни!

Беихтиёр иссиқ кўзёшлари икки юзини куйдириб томчилай бошлади. Яна Ойхоннинг сочларида юлдузлар жилва қила бошлади. Кафтлари билан мижжаларини артиб олди. Диққат билан разм солса, ўша осмон, ўша ой, ўша юлдузлар, булоқ тарновидан жилдираб сув оқяпти. Бари ўша-ўша. Фақат Ойхон йўқ. Ойхон — сароб.

Во дариғ, тириклик шунақа экан-да, қувонч билан ғам-ғусса ёнма-ён юрар экан.

Ойхон оппоқ чойшабга ўраниб уйга кириб кетгач, ўзи аста шох-шаббалар орасидан чиқиб келиб ҳовузга тушарди. Муздек сув юрагини ҳаприқтириб юборарди, қони қайнаб кетарди, ғайрати жўшар эди... Оёғига калишини илардию билч-билч одимлаганча яна Ойхон томон талпинарди... Сўнг то тонггача ҳовузда бирга-бирга чўмилишарди. Сўнг хориб-толиб чошгоҳгача тошдай қотиб ухлардилар. Улар Дунёни унутиб юборишарди. Дунё ҳам уларни унутиб юборган эди гўё.

Энди ўша тотли дамларни соғиниб эслайди. Соғиниб эслаган кунлари Ойхон албатта тушига киради; ой тўлган оқшом, ҳовуз, бошидан сув сочаётган сўлим келинчак... Чошгоҳ пайти Ойхон оёқ учида юриб қумғонни ўчоққа қўяр, чой қайнатар, ўзича бир нималарни шивирлар, қиқирлаб кулар эди. Кулар эди-ю, юзларини яширарди.

Руҳи уйда, кириб-чиқиб юрибди-ку, деб қария ўзига тасалли беради. Суви тортилиб кетганини билса ҳам ўша булоқ кўзини очиб қўяди.

Ойхон бор пайтида ишларим қолиб кетяпти деб баъзан нолирди. Доим шошиб юрарди, кун ўтганини ҳам билмай қоларди. Энди эса кун ўтмайди. Зерикади. Қайси ишга қўл урмасин, бари бир охирига етказмайди — сабри чидамай ташлаб кетади.

Суякларим шалдираб кексайган пайтимда бир ўзимни ҳайҳотдек дунёга ташлаб кетдинг-а, Ойхон?! Энди кўнғуддаги гапларимни далатузга айтаманми? Ким тинглайди? Ким таскин беради?.. Мендан кейин нима қиласан деб, нега сўрамадинг, Ойхон?! Қандай яшашни нега ўргатиб кетмадинг?.. Паймонам тўлиб, уч-тўрт кун тўшакда ётиб қолсам, ким мендан рози-ризолик сўрайди? Ким оғзимга сув томизади? Сенинг ёнингда тайёр турган лаҳадга ким мени

элтиб кўмади?.. Тириклайин гўрга кириб ётиб бўлмас экан-ку, Ойхон! Эсингдами, қиш каттик келган йиллари озиқ тополмай қолган қашқирлар товдан пастга тушарди, ҳамма ёқда изғиб юрардилар. Энди ўша қашқирларга ем бўлиб кетмаганимга афсусланаман. Ойхон!.. Ўпкалаяпсан. Тўғри, сендан олдин кетганим билан ер тўйиб қолармиди? Кейин ёлғиз ўзинг бўм-бўш оламда қандай яшардинг? Кимга ялинардинг, кимларга сарғайиб борардинг? Элга қўшилармидинг? Эл сени қабул қилармиди? Эркак бошим билан мен ҳаминқадар кун кўряпман, кўникапман. Бир ҳисобда, оддин кетганинг — сенга кўрсатилган улуғ марҳамат. Қайғурма, бир амаллаб мен ҳам манзилимга етиб оларман. Ноумид — шайтон, дейдилар.

Завол келтирган ўша қизил тулки яқиндан бери яна пайдо бўлди. Қариянинг кўрслиги тутди, қалбида қасос ўти аланга олди. Тулкида худим бор, деди. Унинг бошига етмай қўймайман...

Қария хаёлга толди. Бугун бошқа қиладиган иши ҳам йўқ. Ҳар куни битта ишни такрорлайди: дастлаб, қизил тулки юрадиган йўлларга тузоқ қўяди, сўнг беш-отар милтиғини обдан текшириб кўради. Иккита ўқи бор. Бирини ўша тулкига атаган, иккинчиси кимга аталганини ўзи ҳам билмайди. «Боши янчилиб ётганини кўрсам бўлди», Қариянинг бу дунёда бошқа армони йўқ эди.

Қизил тулки эса анойи эмас. Тулки шумлигини қўймайди. У қарияга панд бермоқчи бўлади.

Қария армони ушалмасдан ўлиб қолишдан кўрқади. Худо кўрсатмасин-у, шундай кун бошига тушса борми, Пўлатга ўхшаган ҳаромхўрлар жасадни тепиб кўриб: «Қанча мол-дунёси қодди экан?» деб уйни ағдар-тўнтар қилишдан ҳам тоймайдилар.

Битта ўғли бор эди. Чала туғилган. Балоғатга етгач, лўлиларга эргашиб дом-дараксиз кетди. Қайтмади, Чол-кампирдан хабар олмади. Онасининг ўлганини ҳам эшитмади, чоғи. Эҳтимол, ота-онаси борлигини бутунлай унутиб юборгандир. Қария ҳам уни унутди.

Кампири оламдан ўтганини эшитиб, дастурхондан туз тотган шофёрлар бирин-кетин кўнгил сўраб келишди. Бояқиш шофёрлар олис сафарга отлансалар ул-булдан кўмаклашиб турадилар. Чол-кампирга кўп нарса керак эмасди. Битта жонига эса деярлик ҳеч нарса керак эмас.

Қариянинг бирдан-бир нияти — тулкидан қасдини олиш. Ҳисоблаб кўрса, ўша тулки билан йўли кесиш-ганига йигирма йилдан ошибди. Камёб учрайдиган қизил тулки шу пайтгача не-не тузоқларга, не-не мерганларнинг ўқига чап бериб юрганига қариянинг ақли бовар қилмайди. Шу пайтгача ўша тулкининг изидан юрибдими ёки ҳозиргиси қизил тулкининг авлодими, қария учун у ҳам бир жумбоқ.

Эшак ўлдирар кун кўринса-да, аёз бор.

Қариянинг кўзи илинди. Деразадан соя кўринди. Хонага шарпа тушгандай бўлди. Кўзини очса, қўл чўзса етадиган жойда ўша қизил тулки турибди. Тулки қариянинг рўпарасига чўнқайиб ўтириб олди. Кўзлар тўқнашгач, тулки қочишга шайланди. Қария шоша-пиша милтиққа интилди. Афсуски, улгурмади. Тулки ғойиб бўлди.

Тўшақда ғужанак бўлиб ётган қария умрида биринчи марта эрта тонгда уйғонмади. Одатда қанча кеч ётишига қарамай албатта бомдод пайти уйғонарди. Сўнг чопонини елкасига ташлаб ташқарига чиқарди-да, қуёшнинг чиқишини томоша қиларди. Асрдан кейин эса қуёшнинг ботишини мунгли кузатиб ўтирарди. Шундан ўзича маъно қидирарди, ўзича роҳатланарди.

Сутдай оқариб тонг отди. Ортидан оппоқ из қол-дириб осмонда юлдуз учди. «Юлдузим баланд бўлсин», деб шивирлади қария.

Биламан, анави хунхўр тулки бекорга келмади. Азизларимнинг бошига етди. Энди менга завол етказмоқчи. Фақат кучи етмай турибди. Негадир ажалимни ортга судраяпти. Шошма, биз ҳали биргалиқда жон талашамиз, тулкивой! Кўрамиз, қачонгача бировларнинг умрига эгов бўлар экансан?! Ана, олисларда момогулдурак гулдураяпти. Осмонни қора булут қоплаяпти. Бехосият кун бошланяпти, чоғи. Ҳечқиси йўқ, бир бошга — бир ўлим...

Қария ўзича тулки билан баҳслашди. Йўқ, ўзи билан баҳслашди.

Бирдан шаррос ёмғир қуя бошлади. Шамол турди. Сувоқлари кўчган, шифтидан қамиш бостирмалари кўриниб турган кулба қалқиб кетгандай туюлди. Бошпана ҳам путурдан кетган

эди. Қаттиқ ёмғир ёғиб ўтса, бир-икки кунгача шифтдан чакка томиб турарди. Ойхон ҳаёт пайтида ёзнинг ёруғ кунлари уйнинг кўчган жойларини суваб юрар, ўчоқдан чиққан кулни томга таширди — ўйдим жойларни текисларди. Ойхон туфайли бу кулба одам яшайдиган уйга ўхшаб турарди. Баъзан қария ҳам хотинига ёрдамлашарди-ю, аммо асосий иш Ойхон зиммасига юкланган эди. Энди бўлса, бундай ишларга қўли бормайди. Уй деярли ташландиқ ҳолига келиб қолди. Гўё бу ишларни гўрда ётган Ойхон тирилик келиб, бажариб берадигандай.

Ноилож яна уйга қайтиб кирди. Нам тортган кийимларини олов гуриллаб ёнаётган ўчоққа тутиб қуритди. Сўнг пўстинига ўраниб ёнбошлади. Кўзларини юмди. Умрида касал бўлиб кўрмагани учунми, ажалим етганга ўхшайди, деб ичида қувонди. Тов тарафдан момогулдурак гулдираги эшитилди. Эсиз, товга жўнашим лозим эди. Қария ўкинди. Боя йўлга тушганда шу чоққача манзилга етиб оларди. Бир амалларди. Увадага ўхшаб қолган оёқларини судраб босиб, ўша жойга етиб борарди. У ёқдан қайтиб келиш шарт эмас. Боз устига, у ёқдан ҳали ҳеч ким қайтиб келмаган. Ҳатто очиқ гўрдан ҳам ҳеч ким қайтиб чиқмайди. Товда оёқларидан дармон кетиб йиқилса нима бўпти! Уша тулкига ем бўлгани яхши эмасми? Бирйўла ҳаммасидан қутилади-ку!

Минг ёмон бўлса-да, Пўлатнинг қадри ўтди. Ҳарҳолда, у ҳам одамнинг боласи — балки, гапга кўнармиди...

Қирчиллама йигит пайтида белига қирқ қулочли арқон боғлаб, тик жарликка тушган эди. Жарлик тубида кўзёшдай жимирлаб жилға оқарди. Ушанда ярим масофага пастлаган пайт бирдан патирлаб қушлар учиб кетган эди-ю, юраги торс ёрилишига озгина қолган эди. Жарликнинг ажиб сеҳри бор эди: жазирама ёз кунлари қандайдир куч тубанликка тортаверарди. Бир-талай эчки-улоқ жарликка ўзини отиб юборарди. Бир-пас теварагида айланиб юрардию бирдан тубанликка сакрарди. Ажаб.

Узуқ-юлуқ хаёл суриб ётган қария бирдан сафар-дан қайтишда меҳмон бўлишга ваъда бериб кетган сариқ йигитни эслаб қолди. Устидан пўстинни отиб, ўрнидан турди. Унга нима бўлди экан? Айтган муддатидан анча ўтиб кетди-ку? Ҳақ ниятли кишининг йўлида ҳеч қандай тўсиқ учрамайди. Агар ўша йигит остонамга қадам қўйиб: «Ота, биз билан юринг. Уйимнинг тўри — сизники. Элга қўшилинг!» деса, худо ҳақи, унга эргашиб кетардим. Одам бўлиб туғилдим, одам бўлиб ўлишим керак. Тавба, Қашқайўлда ётган кампирим билан боламини ташлаб кетаманми? Ахир, тўримдан кўра гўрим яқин-ку!

Қария деразага қараб ўзи билан ўзи сўзлашаётган пайт ўткир ёруғлик юзларидан сирғалиб ўтди. Кўзлари қамашди. Беихтиёр кўзларини юмиб олди. Кўзларини қайта очган дамда деразадан кўриниб турган кенглик ҳам, осмон ҳам яна зимистонга айланган эди.

— Ўзинг паноҳингда асрагин, худойим! — деди қария соқолини силаб.

Кўнгли ёмон бир нарсани сизди. Тов тарафдан эшитилган гумбурлаган товуш эса, кўнглидаги ғулғулани баттар кучайтириб юборди...

* * *

Истараси иссиқ йигитнинг исми Исо эди. Ёшлигидан отасиз ўсди. Онасига дастёр бўлди. Вояга етгач, шофёрлик касбини танлади. Бир йилдан ортиқроқ шогирд бўлиб юрди. Автобазага ишга қабул қилишди. Йигирма йил давомида бир жойда муқим ишлади. Йигирма йил бадалида бир марта ҳам янги машина миниш насиб этмади. Шароит маълум. Кимдан ҳам ўпкаларди: бу дунёда ё заринг бўлиши керак, ё зўринг. Униси ёки буниси бор йигитлар ҳар йили битта янги машина минадилар. Улардан ортганини бошқалар та-лашади. Шалоғи чиққанларини эса Исо кабиларга бе-ришади. Бундай машинага эга бўлган шофёр бечоранинг кўп вақти носоз қисмларни тузатиш билан ўтади. Бора-бора кўникди. Оиласи ҳам кўникди. Шукр, бориға чидаб юришибди.

Автобаза директори тўсатдан Исога яп-янги машинани миндириб қўйди. Уч-тўрт кундан сўнг йўлланма олиш учун диспетчер хонасига кирса, навбатчи аёл: «Сизни директор йўқлапти», деди. Юраги шиф этди. Лекин сир бой бермасдан аёлнинг изидан итоаткорона эргашиди. Бошлиқ

кабинетига кирса, доим қовоқ-тумшуғини осилтириб, саломига тил учида алик олиб юрадиган одам хушчақчақ ўтирибди. Хонада ёшини дафъатан билиб бўлмайдиган яна бир бегона киши ҳам бор.

— Боядан бери мақтаб ўтирганим Исо пайғамбар мана шу йигит бўлади, — деб директор уни бегона кишига таништирди. — Темирнинг тилини билади. Сизни доғда қолдирмайди, ишонаверинг!

— Яхши. Фақат тилига маҳкам бўлса бас, — деди нотаниш киши.

Исо унга разм солди: кўса экан.

— Хотиржам бўлинг, Исо ўғил бола, — деб ишонтирди директор. Сўнг, Исога юзланиб: —

иним,
уйингдагиларга бир ҳафтага командировкага кетяпман деб айт. Рўзфорингда озиқ-овқат етарлими? — деди.

— Раҳмат, етарли.

Шундай қилиб, йўлга чиқдилар. Олис бир қишлоққа боришгач, дарвозали бир ҳовлига машинани орқаси билан киритди. Оёқларининг чигилини ёзиш учун энди кабинадан тушмоқчи эди: «Бирпас сабр қил. Озиқ-овқатингни шу ерга келтириб беришади», деди кўса. Ўзи машинадан тушди. Олдиндан шундай шарт қўйилгани туфайли Исо миқ этмади. Таом келтирилди. Овқатланди. Сўнг оёқларини ойнадан чиқариб ўриндиққа узаласига чўзилди. Бир замон эти жунжикиб уйғонди. Тонг ёришаётган экан. Қайта ухлай олмади. Ҳадемай кўса пайдо бўлди.

— Кетдик, — деди у кабинага кириб.

Йўлга тушдилар. «Иккинчи марта кўсага ҳамроҳ бўлсам, кунте бўлай!» деб ичида қасам ичди Исо. Йўл ёқасидаги битта ошхонада чала-чулпа тамадди қилиб олишди.

— Энди асфальт йўлдан юрмаймиз. Қаёққа юришни ўзим кўрсатиб бораман, — деб огоҳлантирди кўса.

Йўлсиз йўлдан кетдилар. Мўл юрдилар. Тупроқ чангитиб юрдилар, ўркакчи барханлар оша юрдилар. Баъзан учраб қоладиган омонат ўтовларга кўса бирров кириб чиқар, кузовдан кимдир қандайдир юкни тушириб қолар, сўнг боғлам-боғлам пул кўтарган кўса кабинага кириб: «Кетдик!» деб амр қилар эди. Гоҳида кундуз куни овлоқ жойга машинани киритиб қўйиб, мизғиб олишарди. Исо қаерга келиб қолганини тусмолдан биларди-ю, аммо айнан қаерда эканини аниқ билмасди. Юрган манзилларини қайта топиб боролмасди. Бир жойга етишгач, кўса Исони машинада ёлғиз қолдириб, ўзи чакалакзор оралаб йўқолиб кетди. Кабинада ярим қопдан зиёд пулни унга ишониб қолди-риб кетганига ҳайрон бўлди.

Учинчи куни, шекилли, йўлда кетаётган пайтлари кўса белига боғлаб олган жун рўмол ичидан тўппонча чиқарди. Исо умрида бундай матоҳни биринчи марта кўраётгани учун шошиб қолди ва ноҳос машинани йўл четидаги дарахтга элтиб урди. Ўнг томондаги фара чил-чил синди.

— Нега менга қарайсан? Йўлга қарасанг бўлмайдими? — деди кўса норози бўлиб.

Синган чироқ ўрнига янгисини қўйди. Кўса йўл бўйи тўппончасини ўйнаб борди. «Топган эрмагини қаранглар», дерди Исо ичида ғижиниб.

— Йигит кишининг ёнида қуроли бўлса яхши-да, Исобой! — деди кўса мамнун қиёфада. — Қил кўприқдан ҳам омон-эсон ўтиб олсақ, марра бизники! Худо хоҳласа, ўтиб оламиз. Қўрқма, ёнингда мен борман...

Ўқдонни чиқариб, ўқларни санади.

Қанақа «қил кўприқ»ни назарда тутаётганини, ал-батта, Исо тушунмади. Кейин гап нимадалигини англади. Тонг чоғи коллектор устига қурилган тахта кўприқдан ўтаётган пайтлари рўпараларидан кабинаси устига чироқ ўрнатилган битта машина чиқиб қолди. Бирдан ўша машинанинг эшиклари очилдию юзларига ниқоб тутган йигитлар ўзларини ерга отдилар. Ҳар бирининг қўлида биттадан қирқма милтиқ бор эди. Кўза ўзини йўқотмади.

— Ўнг томонга бур! — деб рулга ёпишди.

Исо беихтиёр машинани саксовулзорга буриб юборди. Ағдалиб кетишига сал қолди ўзиям. Йўлтўсарлар негадир уларнинг ортидан қувмади. Қалин чакалакзорга етиб боришгач, кўса машинани тўхтатишни сўради. Қуёш чиққунча ўша жойда пойлаб ўтирдилар.

— Ҳайда! — деб амир қилди кўса.

Бояги кўприкка яқинлашгач, ўша машина ҳамон йўл четида турганини кўрдилар.

— Итваччалар-эй, сизларга оғзимдагини олдириб қўяманми?! — деди кўса тишларини ғижирлатиб. — Ортга қайтар!

Яна чакалакзор оралаб кетишди. Чошгоҳ маҳалигача бир жойда ўтиришди. Кўса бир оз мизғиб ҳам олди. Сўнг:

— Айланиб ўтамиз, шекилли, — деб қўли билан кун ботар тарафни кўрсатди. — Қани, кетдик!

Чакалакзор оралаб юриб, ахийри яна коллектор устидан чиқишди. Сув ёқалаб кетдилар. Бир жойда росмана кўприкка дуч келишди. Исо машинани кўприк-ка тўғрилади. Омон-эсон ўтиб олишгач, тез орада катта асфальт йўлга чиқишди. Тахиатошга кираверишда кўса машинани тўхтатди.

— Ўғил бола экансан, — деди у кабинадан тушишга шайланиб. — Сени уч марта синадим. Синовларимдан мардона ўтдинг. — У қопчиқ оғзини очиб... ичидан уч боғлам юз сўмлик олдида, Исога узатди: — Бигтаси хизматинг учун, иккинчиси хавф-хатардан олиб чиққанинг учун, учинчиси бола-чақаларингнинг насибаси. — Қопчиқ оғзини қайта боғладию кабинадан тушди.

Исо бир неча муддат жойида қимирламай ўтирди. Сўнг ён томондаги кўзгудан орт тарафга назар солди: кўса қопчиқни орқалаб, тобора олислаб борарди. Биров уни бир қопчиқ пул кўтариб бораётганини асло хаёлига келтирмасди... Бир пайт оппоқ «Волга» пайдо бўлдию кўсанинг ёнгинасида тўхтади ва эшик оҳиста очилди. Кўса енгил машинага ўтирди. «Волга» шитоб ўрнидан кўзғолди. У кўздан ғойиб бўлгач, Исонинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди. Аммо, ички бир норозилик кўнглини безовта қила бошлади.

Автобазага боргач, машинани бир қатор қаровдан ўтказди.

Эртаси куни директорни учратди.

— Азамат йигит экансан! — деб елкасига қоқди у.— Бир ҳафта дам ол. Бундан кейин бирга ишлаймиз.

Бир ҳафта дам олиб ишга чиқса, директор йўқлатди. Кабинетга кирди. Негадир бошлиқнинг қовоғидан қор ёғарди.

— Ўзининг фаросати етса керак деб ўйлаган эдим. Лекин, инсофинг йўққа ўхшайди. Нега улушимни бермай юрибсан? — деди директор дангал.

— Кечирасиз, сиз билан кўсанинг ўзи ҳисоб-китоб қилади деб ўйлабман, — деб узр сўради Исо. — Бўпти, оға, эртага ҳаммасини келтириб бераман.

— Ҳаммаси керак эмас, фақат улушимни берсанг кифоя. Мен беш қўлини оғзига тикадиган очофат эмасман!

Уйга бориб, хангомани хотинига сўзлаб берди.

— Қуриб кетсин, ҳамасини элтиб беринг! — деди хотини тутоқиб.

Ҳаммасини элтиб берди. Директор бир боғламани ўзига қайтарди, лекин Исо рад этди.

— Бўпти, яқинда янги машина бераман, — деб ваъда қилди директор.

Дарҳақиқат, директор ваъдасида турди. Тез орада Исога янги машина берилди. Директор Исога йўл-йўриқ кўрсатиб турди: тенг шерикликка мўмай буюртмалар топиб қўярди. Олис шаҳарларга қовун элтиб сотишни ҳам директор маслаҳат берди. Охири хотини чидамади.

— Ё мени денг, ё ишни!— деб кескин шарт қўйди

У:

— Нима қил дейсан?

— Бу ишингизни йиғиштирасиз, вассалом! Сиз у ёқлардан уйга келгунча адои тамом

Бўляпман! Бўлди, жонимдан тўйдим...

Исо кулди. Хотини йиғлади.

— Бўпти, охирги марта бориб келай. Кейин бас қиламан, — деди Исо ноилож.

У охирги марта машинани тўлдириб қовун босди. Ҳамкасбларидан маслаҳат сўради: қовун қиммат шаҳарни билиб олди. «Қашқайўлнинг устида Бован исмли қария яшайди. У кишидан оқ фотиҳа олсанг, албатта, ишларинг бароридан келади», деб насиҳат қилди кекса шофёр. Исо ўша қариядан дуо олиш ниятида Қашқайўлга бурилган ҳам эдики, ортидан ДАН ходимлари қувиб етишди.

Йўлга чиқиш арафасида Хўжайли бозорида нарх-наволарни суриштириб юриб тасодифан кадрдон Дўсткалийни учратди. Унга шерикликни таклиф этди. Дўсткалий рози бўлди.

— Учдан бири сеники, — деди Исо.

Улар қайтишда Устюрт оралаб ўтган йўлдан юрдилар. Сафарлари хайрли ўтди. Қашқайўлга тушиб олган пайтлари шаррос ёмғир қуя бошлади. Исо рулни Дўсткалийга топширди.

— Бир оз мизғиб оламан. Тўғри ҳайдаверсанг, ҳадемай Бован бобонинг кулбасига етиб борамиз, — деб пинакка кетди.

Туш кўрди. Бован бобонинг ҳовлисида юрган эмиш. Хотини болалари ҳам шу ерда эмиш. «Сизларни кутиб олгани келдик», дермиш хотини. Лекин негадир ўзини олиб қочармиш...

Тонг палласи тепалиқда уюр бўлиб турган кийикларга дуч келдилар. Жониворлар машина чироқларидан таралаётган шўълага чулғаниб, гурас-гурас бўлиб югурардилар. Тўдадан ажралиб чиққан битта кийик машинанинг йўлига тушиб олиб, шитоб қоча бошлади.

— Шуниси уриб олмаймизми? — деб сўради Дўсткалий ҳамроҳини уйғотиб.

— Бўпти, газни бос! — деди Исо завқланиб.

Кийик изидан қувлаб боравердилар. Бир пайт кийикнинг думи бир қучоқ қизил тулкига айланиб қолганини яққол кўрдилар. Тулки чиройли думини ўйнатиб қочиб бораверди. Дўсткалий баттар жўшиб кетди — тезликни янада оширди. Тулки эса баланд бир тепалиқдан ошиб ўтдию машина ҳам ўша тепаликка сапчиб чиқиб, бирдан тубсиз жарликка учиб кетди. Исо кўзини очган пайтда машина тумшуғи билан жарлик тубига зарб билан урилди. Аъзойи бадани зир қақшаганини ҳис этдию ҳушидан кетди.

Бир замонлардан сўнг Исо ҳушига келди. Осмонда юлдузлар милтиларди, кабинанинг нариги бурчагида Дўсткалийнинг гавдаси қорайиб кўринарди. Ўрнидан қўзғалмоқчи бўлдию белидан пастроғини темир-терсак исканжага олганини билди. Инграб юборди. Оёқ-қўллари йўқдай эди. Товуш чиқариб яна ингради. Аммо, негадир ўз товушини ўзи эшитмади. Бирдан оппоқ булутлар устида сузиб юргандай бўлди. Булутлар бағрида йўқ бўлиб кетди — яна ҳушини йўқотди. Ҳушига келгач, нафаси етгулик масофада қип-қизил тулки ўтирганини кўрди. «Ўша», деб ўйлади. Кўзлари чакнарди. Қип-қизил эди. Умрида бунақа махлуқни илк бора учратиши эди. «Балки, мени қутқариш учун келгандир», деб ўйлади. Кўнгли бир оз таскин топди. Тулки ундан кўз узмасдан ўтирарди. Одамзотнинг бемажол эканини биларди, чоғи. Тулки аста қўзғалди. Боши рул чамбараги устида осилиб турган Дўсткалийга яқинлашди ва унинг оғзини ялай бошлади. Қон ялаётгани аниқ билинди. Олдинги оёқларини Дўсткалийнинг елкаларига тираб олди. «Энди навбат ўзимга келади», деб хаёлидан ўтказди Исо. Ижирғаниб қўйди. Тулки унинг ижирғанишига парво қилмади. Дўсткалийнинг оғзидан сизиб чиқаётган қоп-қора қонни ялаб бўлгач, машинанинг синиқ олд ойнасидан капот устига чиқиб чўнқайиб ўтирди ва осмонга қараб ув тортиб юборди. Узоқ-яқиндан бошқа тулкиларнинг жавоби эшитилди. Исо тагин ҳушидан кетди, ҳушига келган пайт тулки думини лик-лик этказиб, копот устида айланиб юрган эди. У томондан ёқимсиз ҳид анқирди. Ўпкаси шиғ-шиғ этиб нафас олаётгани ҳам баралла эшитиларди. Кўзлари бежо эди. Турки атворидан нияти яхши эмаслиги билиниб турарди.

«Эй одам, агар ҳозир мен ярадор бўлганимда бор-ми, албатта, теримни шилиб олардинг! Лекин, бу сафар мен эмас, сен мададга муҳтожсан. Буни қайтар дунё дейдилар».

Тулки тантана қилди. Ичидан қувоняпти.

Бир пайт осмондан тушдими ё тошлар орасидан чиқдими, ишқилиб, тумшуклари қайрилма қиличга ўхшаш қоп-қора қушлар пайдо бўлди. Парлари тўкилиб қолган қари қуш аста Дўсткалийнинг елкасига қўнди-да, ён томонга энгашиб унинг кўзларини чўқилай бошлади.

Исо яна-тағин ҳушини йўқотди.

У қайта ҳушига келмади.

* * *

Қария кун бўйи кулбаси олдидаги япалоқ тош устида ўй суриб ўтирди. Ўқланган бешотарни қучоғидан қўймади. У қизил тулки билан чинакамига олишмоқчи: ё ўлади, ё ўлдиради. Нима бўлса тақдирдан кўради. Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди.

Қоронғи туша бошлагач, кутганидай момик думини тебратиб қизил тулки ўқ етмас жойда кўринди. Тепаликка чўнқайиб ўтирди. Оғир ишни бажариб қайтган каби хориб-толгани сезилиб турарди. Демак, у ҳам обдон чарчаган, тинка-мадори қуриган кўринади. Ахир, пинхоний олишув бир неча кундан буён давом этаётибди.

Қария милтиғи қўндоғини елкасига тираб, шошмасдан тулкининг қоқ манглайини мўлжалга олди. Тепкини босган заҳоти кўпдан бери отилмаган милтиқ зарби елкасини қақшатиб юборди. Қария чалқанчасига йиқилди. Йиқилаётиб, ўша тепалик устидан ялтираб турган бир жуфт кўзни кўриб қолди. Назарида тулкини ўлдиргандай бўлди. Ўзича қувонди. «Шукр, бу дунёдан беармон кетадиган бўлдим», деб шивирлади. Тирсагига суяниб аста қаддини кўтариб, ўша тепалик томон қаради. Не кўз билан кўрсинки, қизил тулки ҳамон тепалик устида қария томондан кўзларини узмай тикилиб ўтирарди. Ҳагто дастлабки ҳолати ўзгармаган эди.

Қария жон аччиғида милтиқни қайта ўқлади. Ҳув ўша тепалик устида энди тўртта бўлиб кўринаётган қизил тулкиларнинг қай бирининг манглайини мўлжалга олишни билмасдан ҳийла фурсат тараддудланиб турди. Ахийри қўллари толиб кетди ва жон аччиғида милтиғини япалоқ тошга зарб билан урди. Ўқ товуши эши-тилди. Милтиқнинг қўндоғи ёрилди. Қувурини қўлдан қўйиб юбормаган қариянинг кўкрагига чўғ босилгандай бўлди. Эт ҳиди анқиб кетди. Негадир бурнига порох ҳиди билинмади, фақат эткабоб ҳиди гуп этиб димоғига урилди.

— Эй, бевафо дунё, — деб ингради қария. Аста чўк тушди. Милтиқ қувури ҳам қўлидан сирғалиб ерга тушди.

Мажоли қурий бошлади. Мажолсизланаётган пайти негадир кулбаси томон эмас, балки Ёрқовокдаги мазор томон эмаклай бошлади.

«Ишқилиб, ўзимга тайёрлаб қўйганим — очиқ гўримга бир илож қилиб етиб борсам бас», деб шивирлади у. Ёмғирдан пайдо бўлган халқобга юзтубан йиқилди. Бирпасдан сўнг тирсакларига таяниб қаддини ердан кўтарди. Яна Ёрқовок тарафга тирсаклари билан эмаклай бошлади.

Қорақалпоқчадан Набижон Боқий таржимаси

www.ziyouz.com

2008